

İ L K TÜRK - İSLÂM DEVLETLERİ TARİHİ

Doç. Dr. Nesimi YAZICI

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ANKARA

1 9 9 2

İ L K TÜRK - İSLÂM DEVLETLERİ TARİHİ

Doç. Dr. Nesimi YAZICI

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ANKARA

1 9 9 2

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1
1- Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi	1
2- Emevîler Dönemi	2
3- Abbasîler Dönemi	5
Bölünmeler	
a- Batı Bölgesi	6
b- Doğu Bölgesi	6
c- Merkezdeki Huzursuzluklar	7

I. BÖLÜM

TÜRKLERİN İSLÂMİYETİ KABULÜ (11-39)

1- Arapların Türkler Hakkındaki Bilgileri	12
2- Türklerle Müslüman Arapların İlişkileri	13
a- Emevîler Dönemi - Mücadele Safhası	15
b- Abbasîler Dönemi-Dostane İlişkiler	16
3- Talas Meydan Savaşı	16
4- Hizmet Safhası	19
5- Türklerin İslâm Dinini Kabulleri	26
a- Emevîler Döneminde İslâmlaşma	27
b- Abbasîler Döneminde İslâmlaşma	31
6- Değerlendirme ve Sonuç	35

II. B Ö L Ü M

TÜRK VALİLERİNCE KURULAN DEVLETLER (41-62)

A- Tolunoğulları	42
1- <i>Tolunoğulları Siyasî Tarihi</i>	43
2- <i>Devlet İdaresi ve Kurumlar</i>	44
3- <i>İktisadî Durum</i>	46
4- <i>İlmî Gelişme</i>	48
B- Sâcoğulları	49
1- <i>Sâcoğulları Abbasîlerin Hizmetinde</i> <i>Ebu's-Sâc Divdâd b. Yusuf Divdest</i>	50
2- <i>Sâcoğulları Devleti Siyasî Tarihi</i>	51
a- Ubeydullah Muhammed el-Afşin	51
b- Ebu'l-Kasım Yusuf	53
c- Ebu'l-Müsafir Feth b. Muhammed ve Sâcoğullarının Sonu	54
C- İhşidîler	56
1- <i>İhşidîlerin Siyasî Tarihi</i>	57
2- <i>İhşidîlerde İdarî, Askerî, İctimaî, Kültürel Durum</i> .	59

III. B Ö L Ü M

İLK TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİ (63-124)

A- İtil (Volga) Bulgar Hanlığı	63
1- <i>Bulgarların Menşei</i>	63
2- <i>Bulgar Devletleri</i>	65
a- Büyük Bulgarya Devleti	65
b- Tuna Bulgar Devleti	66
c- İtil (Volga) Bulgar Hanlığı	68
3- <i>Devlet Teşkilâtı</i>	72
4- <i>İktisadî Hayat</i>	73
5- <i>Kültür ve Medeniyet</i>	75

IV

6- Değerlendirme ve Sonuç	77
B- Karahanlılar	80
1- Karahanlıların Siyasî Tarihi	80
a- Batı Karahanlıları Devleti	84
b- Doğu Karahanlıları Devleti	86
c- Fergana Hanlığı	87
2- Devlet Teşkilâtı	87
3- Kültür ve Medeniyet	92
4- İmar Faaliyetleri	105
C- Gazneliler	108
1- Gaznelilerin Siyasî Tarihi	108
a- Gazneli Mahmud	109
b- Sultan Mes'ud ve Sonrası	114
2- Devlet Teşkilâtı	116
3- Kültür ve Medeniyet	119
4- İmar Faaliyetleri	121
Genel Bibliyografya	125
Ekler	129
İndeks	133

Umumî Tarih'in bir bölümü olarak Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Türklerin müslümanlarla ilk temaslarından başlamak üzere, İslâmla müşerref olmaları, İslâm inancının hakim olduğu devletler oluşturmaları süreciyle, bu siyasî teşekküllerde ortaya konan kültür ve medeniyet unsurlarını; bütün bunların genel Türk, İslâm ve dünya tarihlerindeki mevkilerini ele alarak değerlendiren, Türklerin İslâmiyeti önce küçük gruplar, sonra da büyük topluluklar halinde kabulleri, ortaya çıkan ve halâ da devam eden tezahürleri itibarıyla, kendi millî tarihimiz yönünden olduğu kadar, genel İslâm ve dünya tarihleri açısından da son derece önemlidir. İşte bu önem dolayısıyla ki, İlâhiyat Fakültelerinde üç yarıyıl olarak okutulan İslâm Tarihinin son yarıyılı bu sahaya ayrılmış bulunuyor.

Türklerle Arapların birbirlerini tanımalarının tarihini, oldukça erken dönemlere kadar götürmek mümkündür. Bununla birlikte ilişkilerin büyük çapta artması, müslüman Arapların İran fethini tamamlayıp Türk illeri sınırlarına dayanmalarıyla gerçekleşmiştir. Şüphesiz fâtih İslâm orduları, dolayısıyla müslüman Araplarla Türklerin ilişkileri her zaman aynı çizgiyi takip etmemiş; karşılıklı hasımlaşmalar, hizmet ve yardımlaşma safhaları, nihayet Türklerin İslâmiyeti kabulü gibi tezahürler ortaya çıkmıştır.

Türklerin, gerek kısmî İslâmlaşma döneminde ve gerekse geniş topluluklar halinde müslüman olmalarından sonra, İslâm devletinin hizmetinde askerî ve siyasî sahalarda faal rol oynadıklarına şahit oluyoruz. Bu faal rolün kanıtları, önceleri *Abbâsî Hilâfeti* sınırları içerisinde Türk valilerince kurulan ve bizim yarı bağımsız devletler diye vasıflandırabileceğimiz bir kısım siyasî organizasyonlar olarak karşımıza çıkıyor. Bunu takip eden devrede ise, Abbâsî Halifesinin İslâm dünyasındaki manevî otoritesini tanımakla birlikte, geniş Türk topluluklarına dayanarak kurulan bağımsız *Türk-İslâm* devletlerini tanıyoruz.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in getirdiği Kur'an ve O'nun sünnetinden kaynağını alan ilk İslâm devleti, sonuçları itibarıyla dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olan, **Hz. Peygamber'in** Nisan 622'deki *Hicret*'ini müteâkip Medine'de kurulmuştur. Kurucusunun Mayıs 632'de vefatından sonra ise, bu ilk İslâm devleti, Hz. Peygamber'in tesis ettiği temeller ve gösterdiği hedefler istikâmetinde bir bütün olarak varlığını devam ettirmiş, sınırlarını büyük bir hızla genişletmiştir. Nitekim bu husus, yani devletin bütünlüğünü koruması konusu, gerek *Hulefâ-i Raşidîn* ve gerekse *Emevî*'ler dönemi için, büyük çapta geçerlidir. Fakat Abbasîler dönemine gelindiğinde İslâm devleti, teoride bütünlüğünü korumakla birlikte, fiiliyatta parçalanmış ve çok sayıda devletler ortaya çıkmıştır. Müslüman Türklerin kurdukları hanedân ve devletleri de bu meyânda hatırlamak gerekir. İşte Hz. Peygamber'e gelen vahiy ile birlikte başlayan ve müslümanların var oldukları her coğrafya ve zaman dilimini içeren İslâm Tarihinin bu bölümü, bizim çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Hedefimiz İslâm Tarihinin onbeş asırlık panoraması içerisinde, millî tarihimizin bu çok önemli devresini, Türklerin İslâmiyeti kabulleri ve *ilk Türk-İslâm devletlerinin* kurulma süreçlerini; onların siyasî tarihleri yanında, teşkilâtlarını, kültür ve medeniyetlerini, İslâma hizmetlerini en özlü biçimiyle ortaya koyabilmektir.

Bizim bu çalışmamızda ele alacağımız konular, hem millî tarihimiz, hem de İslâm ve dünya tarihleri açılarından büyük ehemmiyet arz etmeleri dolayısıyla, çok sayıda yerli ve yabancı tarihçi tarafından araştırılarak işlenmiş bulunmaktadır. Bu araştırmacılar, dar kapsamlı ve derinliğine giden çalışmalar yaptıkları gibi, daha geniş zaman ve bölgeleri içeren eserler de ortaya koymuşlardır. Şüphesiz her çalışmanın şumulü, hedefiyle doğru orantılı olmak durumundadır. Bizim burada vereceğimiz notların sınırlarını ise, büyük çapta, öğrencilerimizin ihtiyaçları ve ders saatlerinin dağılımı belirlemiştir. Sonuçta, ön görülen hedef ve zaman faktörleri dolayısıyla, bir bakıma kendiliğinden şekillenen bu çalışmanın plânı içerisine, ancak *ilk Türk-İslâm devletleri* girebilmiş bulunmaktadır.

Ele aldığımız konuların sağlam bir zemin üzerine oturtulması zarureti dolayısıyla, öncelikle bir giriş mahiyetinde, Hz. Peygamber'den Abbasîlere kadar olan devir ve bu sırada bu devletin fiilî parçalanma sürecini panoramik bir yaklaşımla değerlendirmeye çalıştık. Bundan sonra üç esas bölüme yer verdik. **Birinci Bölüm**'de, Türklerin İslâmiyeti kabulü ve İslâm devleti içerisindeki mevkileri üzerinde durduk.

Bütün İslâm devletlerinin ve özellikle de, müslüman Türklerin kurmuş oldukları her siyasî teşekkülün incelenme ve öğrenilmeye değer olduğu bilincine rağmen, hepsine burada yer vermemiz tabiatıyla mümkün olmadı. Bu nedenle **İkinci** ve **Üçüncü** bölümlerde; mahallî önemleri yanında, müslüman Türklerin kurdukları ilk hanedânlar olarak *Tolunoğulları*, *Sâcoğulları* ve *İhşidiler*'den sonra, tam bağımsız ilk Türk-İslâm devletleri *İtil (Volga) Bulgarları*, *Karahanlılar*, *Gazneliler* çizgisini takip ettik. Zaman içerisinde diğer bir kısım Türk-İslâm devletlerine de bu çalışma içerisinde yer vermek, erişilmesi gereken bir hedef olarak daima önümüzde bulunacaktır. *Selçuklular* ve *Osmanlıların* öğrenilmesi ve öğretilmesinin mutlak zaruret olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte Türklerin bütün tarihleri boyunca kurdukları dört büyük devlet içerisinde, İslâmın kabulünden sonraki döneme isabet eden en önemli iki devlet olan Selçuklular ve Osmanlılara, şimdilik yer veremedik.

Burada ele aldığımız Türk-İslâm devletlerini siyasî tarihleri yönünden değerlendirirken, kültürel yönleri, idarî, askerî ve sosyal kurumları açısından da ihmal etmemeye gayret ettik. Böylece belki de kısa zamanda zihinlerden çıkacak bilgilerden çok, kahçı bir kültür verilmesini hedefledik.

Her konunun sonuna eklenen bibliyografik kayıtların; bu notların derlenmesinde faydalanılan yerleri göstermesi açısından olduğu kadar, daha fazla bilgi edinmek isteyenlere yol göstermek açısından da faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca kitabın sonuna bir genel bibliyografiya eklenmiştir. Burada da, çalışmamızda yer alan konularla ilgili olarak, sık sık müracaat ettiğimiz eserlere yer verdik. Bu çalışmada genelde dipnot kullanılmadıysa da, bazı defalar bu usule, asgarî ölçüler içerisinde de olsa, uymak gereği ortaya çıkmış, bu takdirde bunlar hemen ayfa altlarında yer almışlardır.

Bu çalışmanın büyük çapta, daha önce yapılmış araştırmalara dayanmakta olduğunu ifade etmemiz yerinde olacaktır. Bu nedenle derli toplu bilgi verebilmek ve bir el kitabı olmaktan öteye bir iddia taşımayacağı açıktır. Eksikleri zaman içerisinde ve imkânlar ölçüsünde tamamlanmaya çalışılacaktır.

Ankara, Ocak 1992
Doç. Dr. Nesimi YAZICI

GİRİŞ

1- Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi

İlk İslâm Devleti, Hz. Peygamber tarafından Medine'de kurulmuştur. Mekke'de bulunduğu sürede İslâmı tebliğe çalışan Peygamber, Medine'ye intikâlından itibaren, buradaki *Ensar* ve *Muhacir*'le diğer unsurları içeren bir siyasî organizasyonu gerçekleştirmiştir. Müessisinin hayatta bulunduğu sürece, devlet başkanlığını üstlendiği bu ilk İslâm devleti, O'nun vefatından sonra, 29 senelik bir dönemde arka arkaya gelen ilk dört halife, *Hulefâ-i Râşidîn* tarafından yönetilmiştir. Bu devre, İslâm'ın gelecek tarihi açısından son derece de önemli gelişmeleri sine-sinde barındırır. İslâm Peygamberinin tebliğine başladığı Hicaz bölgesi, geçmiş dönemlerde büyük istilâlara maruz kalmadığı gibi, bu yörenin insanları da büyük fâthîhler olamamışlardı.

Hz. Peygamber'in İslâmiyeti tebliğe başladığı sırada Arap Yarımadası'nın çevresinde yer alan devletlerden, özellikle de ikisi, kurulacak İslâm Devleti'nin geleceği açısından önem taşımakta idi. Bunlar 300 yıldır birbiriyle devamlı mücadele halinde olan Bizans ve Sasani imparatorlukları idi. Son olarak 613 ve 624 tarihlerinde iki büyük harp yapmışlardı. Birincisinde İran galip gelmiş, Bizans'ın Suriye ve Mısır'daki topraklarının tamamını almış, İstanbul önlerine kadar ilerlemişti. Bu mağlubiyeti Bizans'ın Afrika ve Avrupa kıtalarındaki topraklarında bir seri isyan takip etmiş, bütün bu haberler Mekke'ye kadar ulaşmıştı. Bunun üzerine Rûm suresi 2-4. âyetler nazil olmuştu: "*Rumlar mağlub oldu. Yakın bir yerde. Halbuki onlar bu yenilmelerinin ardından galip olacaklar. Bir kaç yıl içinde. Önünde de sonunda da emir Allah'ındır. O gün müminler de ferahlanacaklar.*"Öyle de oldu. 624'teki savaşta Bizans galip gelmişti. İşte bu iki devletin bir biri ile devamlı mücadele ve diğer bazı dahilî sebepler dolayısıyla zayıflamış olmaları, yeni dinin *cihad* ruhuna sahip müslümanlara, kısa zamanda bunların sahip oldukları bir çok ülkeleri fethetme fırsatını verdi.

Önce Arabistan'ın kendi kendini fethi şeklinde başlayan İslâm fetihlerinin, 633 yılından itibaren büyük bir enerji ve hızla başlayarak merkezden çevreye doğru yayıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Her şeyden evvel Arabistan içindeki kabilelerin kesin itaati temin edilmiştir. Bunu müteakip *Kinde* ve *Hire*, İslâm Devleti sınırları içine alınmış (633), ertesi sene **Halit b. Velid Şam**'ı zaptetmiş, bunları *Suriye*'nin fethi, *Kudüs*'ün ve *Filistin*'in önemli bir bölümünün alınması takip etmiştir. *Kadisiye* zaferi 635, sonra İran'ın başkenti *Medain*'in fethi ve ardından 639 *Mısır*'ın ele geçirilmesi gelir.

İlk dönem İslâm fetihlerinin Hulefâ-i Râşidîn döneminde (632-661), özellikle de ilk halife **Hz. Ebu Bekir** (632-634)'in İslâm Devletinin dahilî düzenini sağlamasından sonra 633'te başladığını, **Hz. Ömer** (634-644)'in bütün hilâfeti boyunca artarak sürdüğünü, **Hz. Osman** (644-656)'ın hilâfetinin ilk yıllarında da aynı şekilde devam ettiğini biliyoruz. Halbuki Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve daha sonra **Hz. Ali** (656-661)'nin hilâfeti sırasında ilk dönem İslâm fetihleri, İslâm Devletinin bilinen dahilî problemleri dolayısıyla artık ilk duraklama dönemine girecektir.

2- Emevîler Dönemi (H. 41-132 / M. 661-750)

Hulefâ-i Râşidîn dönemini 14 halifenin başa geçtiği ve 89 sene sürmüş olan *Emevî Hilâfeti* takip etmiştir. Bu sırada İslâm Devletinin genişlemesi devam etmiş, birliği korunmuştur. Devlet tam bir Arap devleti şeklindedir.

Emevî Hilâfeti'nin kurucusu **Muâviye** (661-680) büyük bir teşkilâtçı idi ve merkezî bir idare tesisine gayret sarfediyordu. Çevresindeki **Amribnu'l-As**, **Ziyad ibn Ebîhi** ve **Mugîre b. Şûbe** gibi kuvvetli idarecilerden faydalanıyordu. Bu sırada İslâm fetihleri devam etmekte idi. Bunlar arasında Kuzey Afrika'daki bazı fetihleri, Sicilya'da bazı bölgelerin alınmasını, Rodos'un alınmasını hatırlamak mümkündür. Muâviye döneminde İstanbul bir kaç defa kuşatılıyor. Horasan taraflarında Belh, Maveraünnehir'de Buhara alınıyor.

Hanedanın müessisi olarak Muâviye'nin idarî sahadaki faaliyetleri, bizim konumuzu aşacağından üzerinde durmuyoruz. Fakat onun, başta *Berîd* olmak üzere daha sonra gelişecek bir kısım İslâm kurumunun ilk kurucusu olduğunu da hatırlamak gerekecektir.

Muâviye'yi takip eden iki halife, **I. Yezid** (680-683) ve **II. Muâviye** (683)'den sonra Emevî Hilâfeti'nin, hanedanın diğer bir koluna intikal

ettiğini görürüz. Bunlar *Mervânîler*'dir. **Mervan b. el-Hakem** (683-685)'i oğlu **Abdûlmelik b. Mervan** (685-705) takip etmiştir. Abdûlmelik'i, devletin birliğini ve hükümetin otoritesini yeniden kurmak ve I. Muâviye'nin çökmekte olan nizamı yerine yeni devlet teşkilâtını tesis etmek görevi bekliyordu. Zira bu sıralarda İslâm dünyası *Muhtar es-Sakafî isyanı*, *Berberîlerin ayaklanması*, *Abdullah b. Zübeyr*'in daha önceki dönemden beri halifelik iddiasıyla ortaya çıkması ve oldukça başarı temin etmesi gibi son derece de önemli meselelerle karşı karşıya idi.

Abdûlmelik, bunlar ve benzeri diğer iç karışıklıkları önlemesini bildi. Daha sonra yönetim ve maliyede bir dizi yenilikler yaptı. "Bu zamana kadar eyaletlerde tatbik edilen ve Bizans ile İran'dan alınmış olan eski idarî sistem yavaş yavaş yeni bir Arap imparatorluk sistemiyle değiştirildi. Bunlardan birincisi resmî dilin Arapça olmasıdır. 696 yılında resmî Arap parası Bizans ve İran paralarının yerini aldı. Abdûlmelik ve müşavirleri bir malî reforma giriştiler. Bu malî reform daha sonraki halifeleri devrinde İslâmî vergi sistemi haline getirildi. Abdûlmelik hâlefine (görünüş itibarıyla) sakin ve güçlü bir imparatorluk bıraktı. Bununla beraber esas meseleler askıda idi". (B. Lewis, 89). Yine Abdûlmelik döneminde *tırazın* değişmesini, *zımmîlerin* bazı haklarının kısıtlanmasını, *Vâsıt*'ın kurulmasını hatırlamak gerekir.

Velid b. Abdûlmelik (705-715)'in hilâfet dönemi Emevîlerin en parlak devresidir. Bu sırada fetihler yeniden başladı ve üç kolda görüldü:

1- Orta Asya'da Irak valisi **Haccac**'ın tayin ettiği **Kuteybe b. Müslim**, *Buhara ve Semerkant*'ı fethederek, Ceyhun ötesi ülkelerde İslâm hakimiyetini kuvvetle hissettirdi.

2- Yine Haccac'ın desteğiyle **Muhammed b. Kasım** Hindistan'ın fethine girişti. Sind ve önemli bölgeler alınmadı ise de, bazı toprak kazançları oldu ve nihayet bu bölgedeki fetihler önce Haccac (95/713-14) sonra da Halife Velid'in ölmesi üzerine (96/715), geç bir dönemde tekrar başlamak üzere durdu.

3- İspanya sahasında ise bir başka büyük komutanın Afrika Valisi **Musa b. Nusayr**'in fetihlerine şahidiz. Burada **Tarik b. Ziyad**'ın faaliyetlerini özellikle anmak gerekir.

Kısa bir süre için hilâfet makamını işgal etmiş olmasına rağmen Emevî halifelerinin en çok tanınanlarından biri olarak karşımıza çıkan **Ömer İbn Abdülaziz** (717-720)'i de burada hatırlamamız yerinde olacaktır. Onun en büyük görevi; "*Arapların ve imparatorluğun birliğini mevalî ile anlaşılarak muhafaza etmek*". Özellikle vergi alanında büyük

reformlar yaptı. Mevalinin vergi yükünü azalttı. Bu durumun hazinenin zararına olduğunu söyleyerek, kendisini tenkit edenlere; “*Yüce Allah, Peygamberi Muhammed’i insanlara doğru yolu gösterici olarak yolladı, para tahsildarı olarak değil*” diyordu. Çok samimî bir müslümandı. Bütün bu sebeplerle kendisine *Beşinci Halife, Halifetü’s-Sâlih* denilmişti.

Ömer İbn Abdülaziz, İslâm’ı, fetihlerden çok barış yoluyla yaymak istiyordu. Onun bu siyasetinin olumlu etkileri ülkenin her tarafında görülüyordu. Adil bir idare kurmaya çalışıyordu. Nitekim *Mesleme’yi* İstanbul önlerinden geri çağırmişti. Gayri müslimlere müsamahakâr davranıyor, zalim valileri görevden alıyordu. Hz. Ali’ye hutbelerde sebetme adetini de kaldırmıştı.

Ömer İbn Abdülaziz’i, Emevîlerin son sakin dönemlerini yaşatan iki halife **II. Yezid** (720–724) ve **Hişam** (724–743) takip etti. Bunlardan birincisi daha çok kendi kişisel zevklerini tatmin için yaşamış bir kişi olarak tanınır. İkincisi yani Hişam ise, tarihlerin kayıtlarına göre, paraya ve para biriktirmeye çok önem veren bir kişiydi. Bununla birlikte zamanında bazı askerî başarılar söz konusudur. Devlet içinde ise huzursuzluk belirtileri bulunmaktadır.

Hişam’ı, **II. Velid** (743–44), kendisine Ömer İbn Abdülaziz’i örnek aldığını söyleyen **III. Yezid** (744), **İbrahim** (744) ve **II. Mervan** (744–750) takip eder. Bu dört halifenin toplam hilâfet süreleri ancak yedi senedir ve altı senesinde de **II. Mervan** halifedir. Şüphesiz bu sonuncusu muktedir bir halife idi. Fakat artık mukadder sonu değiştirmek imkânı kalmamıştı.

Emevîler için sonun başlangıcını Hişam’ın ölümünden itibaren aramak gerekir. Arap kabileleri arasında, mücadeleler şiddetlenmiş, *Şii* ve *Haricî* muhalefetin yıkıcı bir hal alması sebebiyle 744’ten itibaren merkezî hükümetin yetkileri ülkenin bir çok yerinde tanınmaz hale gelmişti.

Nihayet Abbasîlerin siyah bayrağı altında toplanan isyancılar 745’ten itibaren **Ebu Müslim**’in idaresinde *Horasan*’da açıkça ortaya çıktılar. Horasan Valisi **Nasr b. Seyyar**, çaresiz ve ümitsiz bir mücadeleye girişti ise de, 85 yaşındaki vali Cürcan’dan Fars’a geçerken öldü. **Ebu’l-Abbas** (Seffâh lâkabıyla) Kûfe’de Abbasî Halifesi seçildi. (28 Kasım 749) Son büyük Emevî direnişi *Büyük Zap savaşında* (16–20 Ocak 750), Halife **II. Mervan** tarafından gösterildiyse de ordusu Zap ırmağı kenarında kırıldı. Bizzat **II. Mervan** ise Ağustos 750’de yukarı Mısır’da *Bûsir*’de öldürüldü. Böylece Emevî Hilâfeti son bulmuş oluyordu.

3- Abbasîler Dönemi (H. 132-656 / M. 750-1258)

Emevî Hilâfetinin yıkılmasıyla Suriye'nin hakimiyet devri son bulmuş, Bağdad'ın yani Irak'ın hakimiyeti başlamıştır. Beş asrı geçen bu süre içerisinde İslâm dünyasının başında 37 Abbasî halifesi bulunmuş, kabaca bir hesaplara, her halife 13-14 sene makamını korumuştur.

Ancak en önemli olaylarına ve onların gelişmelerine temas edebileceğimiz Abbasîler döneminde, merkezin gücünün zayıflaması, uzak bölgelerden başlamak üzere ülke içinde bağımsız devletlerin oluşmasına imkân tanımıştır. Bundan sonraki kısımlarda da işte bu devletlerin, Türk soyundan valiler tarafından kurulmuş olanlarını veya halkının çoğunluğu ve idarecileri Türk olanlarını sırasıyla göreceğiz.

Burada hemen şunu ifade etmemiz gerekir ki, Abbasîlerin başa geçişi yalnızca bir hanedan değişikliği olarak görülmemelidir. Ayrıca Abbasîleri, *Pers İmparatorluğunun* bir devamı. İslâmlaşmış bir şekli olarak değerlendirmek de gerçeği tam olarak ifade etmekten uzaktır. Emevîlere karşı olan harekette, "ihtilalin hareket gücünü, imtiyazlı olmayan şehirli halkın sosyal ve iktisadî memnuyetsizliğinde, bilhassa Araplar tarafından kurulmuş olan Ordugâh şehirlerine sürülmüş Mevaliden, tüccar ve zanaatkârlar arasında aramak lazımdır." "Hareketin mahiyeti, zaferi takip eden değişmelerde gayet açık şekilde görülebilir. Bu değişikliklerin birincisi ve en göze çarpanı devlet merkezinin Suriye'den Yakın ve Ortadoğu'nun büyük kozmopolit imparatorluklarının ananevî merkezi olan Irak'a nakli idi". Seffah (749-754) Fırat'ın doğusunda *Haşîmiye*'yi merkez yaptı ise de, kısa müddet sonra *Enbâr*'a nakletti. "İkinci Abbasî halifesi ve bir çok bakımlardan yeni idarenin gerçek kurucusu olan **Mansur** (754-775) Dicle'nin sağ sahilinde" *Medinetü's-Selâm*'ı, *Bağdad*'ı kurdu. Burası Sasanî başkenti Medâin'e yakındı ve devamlı başkent kaldı. Şüphesiz bu değişiklik büyük ve kalıcı sonuçlar doğurmuştur. B. Lewis bu durumu "Bizans tesirindeki bir devletin, eski doğu tesirlerinin ve bilhassa devamlı olarak önemli ölçüde görülen İran tesirlerinin bulunduğu ananevî Ortadoğu İmparatorluğu modeline dönüşmesini sembolize ediyor" şeklinde değerlendirir. İdarede önemli gelişmeler oldu. Ekonomi değişti, ticaret gelişti. Siyaset, sanat ve kültürel alanlarda geniş değişiklikler oldu. Şüphesiz bu konular ayrı başlıklar halinde genişliğine incelenmesi gereken bahislerdir. Bu nedenle biz, şimdilik sadece ve en kısa çizgileri ile siyasî tarih üzerinde bakışlarımızı yoğunlaştırmakla yetinelim.

Abbasîler döneminde İslâm Devleti **Mansur** (754-775)'un kurduğu sağlam temeller üzerinde, kısa bir zaman sonra **Harun Reşid** (786-809)'in

hilâfeti devresinde azametinin zirvesine ulaştı. Fakat ne yazıkki bu zirve, aynı zamanda bir inişin de işaretlerini taşıyordu. Nitekim hemen Harun'un ölümüyle birlikte, hilâfet makamına sahip olabilmek için onun iki oğlunun başlattığı mücadele bir iç harbe ve dolayısıyla dahili kargaşaya dönüştü. Emin ile Me'mun arasındaki bu mücadelede Emin merkez ve Irak'a dayanırken, kardeşi Me'mun İranlılara ve Türklere istinat ediyordu. Mücadeleden galip çıkan Me'mun, bir an için devlet merkezini Horasan'daki Merv'e nakletmeyi düşündü ise de, sonunda Bağdad'ı tercih etmek basiretini gösterdi.

Bölünmeler

a) Batı Bölgesi

Abbasi Hilâfeti, İslâmın olan bütün topraklarda hakimiyetini sürdürme vasfını, kuruluşunun üzerinden pek geçmeden kaybetmeye başlamıştır. Bu alanda öncelik devletin batı bölgesine aittir. Abbasi katliâmından kurtulan Emevîlerden Halife Hişâm'ın torunu **Abdurrahman b. Muâviye**, maceralı bir yolculuktan sonra İspanya'ya ulaştı (755). Bir sene içinde de burayı Bağdad'dan ayırdı. 929'dan, yani **III. Abdurrahman**'ın iktidarı elde edişinden 17 sene sonra ise *Endülüs Emevî Devleti* Bağdad'a karşı ikinci bir sünnî *Halifeye* sahip olarak da zıddiyet içine girecekti. Batı bölgesinde çok erken gelen ve belki de bir istisna kabul edilebilecek bu ayrılışı 777'de *Rüstemîler* (Batı Cezayir'de), 788'de şii temayüllü *İdrisîler* (Fas), 800'de sünnî *Ağlebîler* (Tunus) takip etti. Nisbeten merkeze daha yakın olan Mısır'da ise bir Türk memlukü olan **Ahmed b. Tolun** vali olarak gelmişken, bağımsızlığını elde etti. (868-905) Daha sonra Suriye'yi de sınırlarına katan *Tolûnîler* (*Tolunoğulları*)'i, 32 senelik bir fasıla ile bir başka Türk hanedanı, **Muhammed b. Toğaç**'ın kurduğu *İhşidîler* (937-969) takip edecekti.

Suriye'ye zaman zaman Mısır'ın hakim olması, hilâfet merkezi Irak ile burası arasında ikisine de bağlı olmayan tampon bir bölge oluşturdu. Bu durum, hilâfetin Bağdad'a taşınması ile Suriye'nin kaybolan itibarını tekrar araması yönünde oradaki Arap kabilelerine fırsatlar hazırladı. Onlar da bundan faydalanmasını bildiler. Şehirleri kısa zamanlar için bile olsa fethediyorlardı. Hatta X. yüzyılda Musul ve Haleb'i içine alan *Hamdanîler* (929-990) gibi parlak, fakat geçici hanedânlar kurdular.

b) Doğu Bölgesi

Abbasi Hilâfetinin batı bölgelerinde genellikle Arap hanedânlar (*Tolunoğulları* ve *İhşidîler* hariç) bölgeyi kendi aralarında paylaşıırken,

doğuda ise esas itibarıyla Türk ve İranlı hanedânlar aynı işlevi yerine getiriyorlardı. *Tahirîler* (821-873) Doğu İran'da bir hanedân kurdular. Aynı şekilde *Saffârîler* (867-908), *Samanîler* (819-1005) kısa süreli devletler kurdular. Bunları Türkler tarafından kurulan *Karahanlılar* (840-1212, İslâmı kabulleri 945), *Gazneliler* (963-1186) ve *Selçuklular* (1038-1187) takip etti.

Görüldüğü üzere Abbâsî halifelerinin güçleri ve iktidarlari zaman içerisinde git gide kısıtlanmış, hilâfet denizinde adacıklar oluşmuştur. Artık halife, "*arada sırada vergilerin ödenmesi, mahallî hanedânların cuma hutbelerinde adının zikredilmesi ve paralarda adının bulunması şeklinde görülen bağılıklara razı olmak zorunda*" kalmıştır.

c) Merkezdeki Huzursuzluklar

Yukarıda sıralanan gelişmeler olup halifelik kartalının kanatları doğu ve batıda kırılır, yer yer ülkeyi sıkıntıya sokan siyasi, iktisadi, dinî kökenli bir takım isyanlar çıkarken, bir başka tehlike de doğrudan doğruya merkezde zuhur ediyordu. Bu durum özetle şu şekilde idi: Abbâsî halifeleri zaman içerisinde güç yitirmeye başladılar. Ülke içerisinde bazı devletler oluştu. Merkezde de bazı guruplar güçlenirken, halifeler bunlar karşısında yeterince otorite kuramıyorlardı. Nitekim Türklerin durumu böyle idi. Kaynaklar, Emevîler dönemindekileri istisna kabul edecek olursak, **Cafer el-Mansur** (754-775)'u Türkleri askerî birlikleri arasına alan ilk halife olarak belirtirler. Bu gelişme **Harun Reşid** (786-809) döneminde de devam etmiştir. **Me'mun** döneminde Bağdad'daki Türk birlikleri büyük yekûnlara ulaşmıştı. **Mutasım** (833-842) Türklerin desteğiyle hilâfet makamına geçmişti. Hilâfet merkezine çeşitli Türk ülkelerinden askerî birlikler getirmeye devam ettiği gibi, Türklerden oluşan bir *Muhafız Birliği* de kurdu. Halifenin şahsî korunmasını üstlenen bu birliğin ilk sıralarda mevcudu 4000 kişi idi. Zamanla bunların sayısı yeni katılanlarla önemli ölçüde arttı. Halifeyi korumakla görevli bu birliklerin, Bağdad'da bazı huzursuzluklara sebep oldukları görülmüyordu. Nihayet bu vaziyet Mutasım'ın başşehri terkederek Bağdad'dan 160 km. ötede Dicle kenarındaki *Sâmarrâ*'ya yerleşmesini gerektirdi. (836) Artık bundan sonra 56 sene (836-892) süreyle sekiz halifenin (Mutasım, Vâsık, Mütevekkil, Muntasır, Mustaîn, Mu'tez, Muhtedî ve Mu'temid) *Sâmarrâ*'da yaşadığını görüyoruz. Bu sırada artık halifelerin, genelde Türklerden oluşan bu muhafız birliği üzerinde çok az otoriteleri vardır. Hatta bu birliklerin elinde oyuncak olmuşlardır. (Mütevekkil onlar tarafından öldürülmüştür.) **Mütevekkil**, çöküntüye doğru yol alan dönemdeki ilk halifedir. *Sâmarrâ*'dan Bağdad'a dönüş

de merkezin güçlenme çabalarını olumlu bir sonuca ulaştıramamıştır. Kısa bir süre sonra durum Sâmarrâ'daki şekle dönmüş, tabiri caizse sahne değişmekle birlikte aynı oyun devam etmiştir. Artık hilâfet merkezi gitgide güç kaybetmektedir. **P.K. Hitti** bu devre için; “Artık çökmekte olan Halifelik devletinin bundan sonraki iki asırlık tarihi, hiç bir kuvvet ve kudrete sahip olmaksızın iş başına gelen ve geride hiç bir üzüntü ve keder bırakmaksızın mezara giden itibârî (nominal) Devlet başkanlarının silik suretleri ile doludur” der. (Türkçe tercüme, III, 735).

Muktedir (908–932) döneminde Kuzey Afrika'daki *Fatimî* soyundan gelen **Ubeydullah** (909) ve İspanya'da Emevî soyundan **III. Abdurrahman** (929) kendi bölgelerinde halifeliklerini ilan etmişlerdir. Böylece İslâm dünyasında aynı anda üç rakip halife var olmuştur. İşte bu sırada Halife **Muktedir** (908–932), devlet işlerini kendi *Muhafız Birliği* kumandanı ve hadım bir kişi olan **Mu'nis el-Muzaffer'e** terk etmiştir. Mu'nis kısa zamanda gerçek ve fiilî idareci haline geldi. O kadar ki, sonunda Muktedir'i hilâfetten uzaklaştırıp **Kahir** (932–934)'i halife yaptı. Mu'nis aynı şekilde onu da makamından almış ve gözlerine mil çektirmiştir. **Muttaki** (940–944), **Müstekfi** (944–946) benzer şekilde karanlıklar alemini boylamışlardır. “Böylece bir çırpıda Bağdad'ın gözleri önünde bu üç şahsiyet, ayrı ayrı, önce İslâm'da en yüksek makam olan Hilâfet mevkiine yükseltilmiş, sonra buradan uzaklaştırılıp kör edilmiş ve onun bunun sadakasına muhtaç edilmiş bir vaziyette sokağa atılmıştı”. (Hitti, III, 739).

Bu sırada Halife **Râzî** (934–940)'nin **Muhammed b. Râik el-Hazarî'**yi büyük yetkilerle *Emiru'l-Ümerâ* tayin ettiğini görüyoruz (936). **İbn Râik el-Hazarî**, İslâm Tarihinde bir yenilik olarak, *Cuma Hutbelerinde* kendi adını halifeninki ile birlikte okutmaya başlamıştır. Artık *Emiru'l-Ümerâ*, askerî kuvvetleri elinde bulunduran kişi olarak, devletin fiilî ve gerçek yöneticisi pozisyonundadır. Halifenin sözde iktidarı ise Irak'ın ancak bir kısmı ile sınırlı kalmış, devlet iyice parçalanmaya yüz tutmuştur. **İbn Râik el-Hazarî'yi Beckem et-Türkî** takip etti. (938) Onun üç sene kaldığı *Emiru'l-Ümerâlık* makamına daha sonra 942'de Hamdanîlerden **Hasan** ve Türklerden **Tûzûn** geçti.

Halife Müstekfi (944–946) döneminden itibaren ise **Ahmed b. Büveyh'in** önce *Muizzü'd-Devle* ünvanıyla *Emiru'l-Ümerâ* olduğunu görüyoruz. Bu halifenin az sonra bizzat *Muizzü'd-Devle'nin* müdahalesi ile gözleri kör ediliyor. Bunu şîî *Buveyhîler* hanedanının 110 sene süre ile (945–1055) hilâfet merkezine hakim olması takip eder. Bu sırada halifeler, şîî *Emiru'l-Ümerâların* elinde sırf birer kukladan ibarettir. Ha-

lifelik idaresi en zayıf ve en aciz devresine girmiştir. Buveyhîler istedikleri halifeyi iş başına getirmiş, istediklerini de atmışlardır. Bundan kurtuluş *Selçuklular* sayesinde olmuş (1055), daha sonra halifeler kısa bir bağımsızlık devresi tanımışlarsa da bu da çok uzun sürmemiş ve 1258'de Bağdad Abbâsî Hilâfeti son bulmuştur. (Halifelerin çizelgesi ek olarak verilmiştir.)

Bibliyografya

B. Lewis, *Tarihte Araplar*, çev.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979.

J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, çev.: Fikret Işıltan, Ankara, 1983.

Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1980, c. I-IV.

G. Levi Della-Vida, *Emevîler*, İ.A., IV, 240-248.

K. V. Zetterstéen, *Endülüs Emevîleri*, İ. A., IV, 248-259.

K. V. Zetterstéen, *Abbâsîler*, İ. A., I, 18-22.

Hakkı D. Yıldız, *Abbâsîlerde Emirülümerâlığın Ortaya Çıkışı*, TED., S.10-11(İstanbul 1981), s. 97-108.

Hakkı Dursun Yıldız *Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türklerin Rolü*, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara, 1976 s. 19-29.

H. D. Yıldız, *Abbâsîler*, TDVİA., I, 31-48.

M. Şemseddin Günaltay, *Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü*, Belleten, c. VI, S. 23-24 (Ankara Temmuz-Ekim 1942), s. 177-205.

Ahmet Muhtar el-Abadî, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Endelusî*, Beyrut, 1972.

Abdülaziz Sâlim, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Beyrut, 1971.

Ali Habîbî, *Devletü'l-Emeviyyîn*, Kahire, 1978.

Ömer Faruk, *Tabiatü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut, 1970.

Muhammed el-Hudari Bey, *Muhâdearât Tarihu'l-Ümemî'l-İslâmiyye*, Kahire, 1970.

TÜRKLERİN İSLÂMİYETİ KABULÜ

Türklerin topluca İslâmiyeti din olarak kabulleri ve İslâm medeniyeti dairesine dahil olmaları, Türk Tarihi açısından son derece de önemli bir olaydır. Nitekim **Osman Turan**, *Türkler ve İslâmiyet* adlı makalesine şu cümle ile başlar: “Yeni bir din veya medeniyetin kabulü, cemiyet içerisinde inanış, düşünüş ve yaşayış gibi türlü bakımlardan husule getirdiği derin değişiklik ve inkişaf lar dolayısıyla bir kavimin tarihinde en mühim bir hadise olmak vasfını daima muhafaza eder”. Fakat bu olayın ehemmiyeti yalnızca Türk Tarihinde sebep olduğu gelişmelerden ibaret değildir. Türklerin İslâmı benimsemeleri, İslâm Tarihi açısından da pek önemli bir dönüm noktası teşkil ettiği gibi, yüzyıllar boyunca değişik şekillerdeki tezahürleri dolayısıyla da Genel Dünya Tarihinin en mühim hadiselerinden birini oluşturur.

Eski Türklerin millî dinleri, *Şaman* denilen din adamlarına sahip olması dolayısıyla, biraz da yanlış bir biçimde çoğu zaman *Şamanîlik* (*Şamanizm*) diye isimlendirilmiştir. Biz bugün halâ tartışması devam eden bu isim konusunu bir tarafa bırakacak olursak, eski Türk dininin de kendi içerisinde bir gelişim geçirdiğini ve nihayet herşeye kâdir bir yüce yaratıcı, *Gök-Tengri* (*Tanrı*) inancına ulaştığını söyleyebiliriz. Genel kabul gören bu din yanında Türkler, İslâmiyeti tanımadan önce Budizm, Zerdüştlük (Mecusilik), Maniheizm ve Hristiyanlık, hatta Yahudilik gibi bazı dinleri de kabul etmişlerdir. Bütün bu dinler, Türk dünyasının değişik bölgelerinde ve bazen değişik devirlerinde kendilerine sâlikler bulabilmişlerdir. Biz bunun, yani Türklerin İslâmiyetten önceki dinî tarihleri üzerinde burada duracak değiliz. (Aşağı Türkistan’ın dinî haritası için bkz. **Z. Kitapçı**, *Türkistanda İslâmiyet ve Türkler*, s. 69) Bununla birlikte bu vesile ile Türklerin inanç dünyalarında, bütün tarihleri boyunca en önemli yeri İslâmiyetin tutmuş olduğunu önemle kaydetmemiz gerekecektir. Öyleki İslâmiyetin Türk illerine ulaşp belirli bir tanışma döneminin sonunda Türkler arasında yayılmaya başlamasıyla, bu milletin hayatında yepyeni bir dönem başlamıştır. Ayrıca da Türkler İslâmiyeti, çok küçük guruplar halindeki istisnaları hariç,

bir millet bütünü olarak kabul etmişlerdir. Bu topluca kabul edıştır ki, çok defa Türk deyince müslüman, müslüman deyince de Türk'ün anlaşılmasına neden olmuştur.

Milletlerin, atalarını inanır buldukları esasları terk ederek yeni inanç sistemlerini benimsemeleri, çoğu defa kolayca gerçekleşmeyen bir hadisedir. Çeşitli dinlerin yayılış tarihleri yanında, bizzat Hz. Peygamber'in, içlerinden çıktığı Arap toplumuna İslâmiyeti tebliğ ve onları Hak yola sokmakta çektiği sıkıntı ve karşılaştığı güçlükleri bilmekteyiz. Konuya bu noktadan bakıldığında, İslâmiyetin Türkler arasında, hemen ilk temasla birlikte ve çok kısa bir zamanda yayılmadığını tahmin etmek mümkün olur. Türklerin İslâmiyeti, müslüman Araplar vasıtasıyla tanımaları ve önceleri tek tek veya münferit guruplar halinde müslüman olmaları, nihayet yüzbinleri geçen çadırlar halkının bir anda Allah'ın hidayetine ulaşmaları süreci, üç asrı geçen bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Biz bu önemli konuyu biraz daha öncesinden, Türklerle Arapların İslâmiyetten evvelki dönemlerinden başlatarak incelemeye çalışalım.

1- Arapların Türkler Hakkındaki Bilgileri

Araplarla Türkler, coğrafi mekân itibarıyla komşu olmadıklarından İslâmiyetten önce doğrudan ilişki içerisine girmiş değillerdir. Bununla birlikte Arapların Türkleri tanımış oldukları hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmaktayız. Bu hususun *Sasani* ordularında bazı kereler görev yapan Araplarla birlikte, bu devlet içerisinde oldukça da mühim roller oynamış, bu devletin ordularında da yer almış olan Türkler vasıtasıyla ve geçmiş dönemlerin en önemli ticaret güzergâhı olan *İpek Yolu* dolaşısıyla, gerçekleştiğini düşünmek mümkündür. Nitekim bu durumun en önemli kanıtı; *Cahiliye dönemi* şairlerinden *Nabiga ez-Zübyanî*, *Hassan b. Hanzala*, *Evs b. Hacer*, *A'sa b. Ekber* ve *Şemmah b. Zirâr*'ın şiirlerinde Türklerin askerî yönleri ve kahramanlıkları üzerinde durulmasıdır. Şimdilik VI. yüzyıldan itibaren takip edebildiğimiz bu bilgiler yanında *Hiz. Peygamber*'in *Hendek muharebesi* (5/627) hazırlıkları sırasında bir *Türk Çadırı* (Kubbetü Türkiyye)'nda istirahat etmesi ve *Müslim*'in kaydına göre, Medine'de bir defasında yine *Türk Çadırı*'nda itikâfa çekilmesi, bu çadırların Medâin'de olduğu gibi Arabistan'da da kullanılmakta olması, Cahiliye dönemi yanında *Hiz. Peygamber* dönemi Arap toplumunun da Türklerle ilgili belirli bir fikire sahip bulunduğunu gösterir. Tabiatıyla bu ilk bilgilerin, yakın ilişki noksanlığı dolayısıyla, oldukça da müphem, ancak Türklerin askerî kabiliyetleri, cesaret ve kahramanlıkları gibi bazı noktalarda yoğunlaştığı muhakkaktır.

Türkler hakkında Hz. Peygamber'e atfedilen bazı hadisler de söz konusudur. Önce İsmail Hami Danişmend ve daha sonra sırasıyla Ramazan Şeşen ve Zekeriya Kitapçı bu meseleyi araştırdılar. Şimdi biz onların bu çalışmalarından Türklerle ilgili bir kısım hadislerin sağlam senetlerle Buhari (ö. 869), Müslim (ö. 875), Ebu Davud (ö. 888) gibi Kütübü Sitte içerisinde yer aldıkları gibi, diğer muhtelif eserlerde Türkleri konu edinen hadislerin bulunduğunu öğreniyoruz. Birkaç örnek vermek gerekirse Peygamberimiz; *"Siz, küçük gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu, yüzleri örsle döğülmüş kalkana benzeyen Türklerle harbetmedikçe Kıyamet kopmayacaktır. Yine siz, kıldan ayakkabı giyen bir kavimle harbetmedikçe kıyamet kopmayacaktır"*. *"Benim bir ordum var. Ona Türk adını verdim. Ve doğuya yerleştirdim. Bir millete kızdım mı, bu orduyu onlara musallat ederim"*. *"Türk dilini öğreniniz. Zira onların uzun sürececek hakimiyetleri vardır"*. Bir kısmı sağlam senetlerle Kütübü Sitte'de de yer alan bunlar ve benzeri hadislerin, hadisçilerce ciddî bir biçimde ele alınarak sıhhatleri konusunun açıklığa kavuşturulması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü bu metinlerin yer yer bazı tereddütlerle karşılandıklarını görüyoruz. Bununla beraber bugüne kadarki araştırmalar ve görüşler hep tarihçilerce ortaya konulmuştur. Hadisçilerin bu metinleri ciddî bir tenkide tabi tutmalarını temennî ederek beklemekteyiz. Kanaatimizce bu husus, bu ülke hadisçilerine düşen önemli bir görev olarak durmaktadır. Sonuç olarak biz, bu hadislerin sahihlerinin Hz. Peygamber'in, uydurmalarının ise o dönemde İslâm dünyasının Türklere karşı duyduğu ilginin birer göstergesi olmak itibarıyla her halde tarihî kıymet taşıdıklarını belirtmek durumundayız.

2- Türklerle Müslüman Arapların İlişkileri

Türklerle Arapların doğrudan ilişki içerisine girmeleri ilk İslâm fetih hareketleri sırasında gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi Hz. Ebu Bekir'in hilâfetinin ikinci yılı olan 633 senesi, İslâm Devletinin Hz. Peygamber'in vefatıyla ortaya çıkan sarsıntıları atlatıp, kendi iç problemlerini hallettikten sonra, gözlerini dışarıya çevirdiği bir tarihi işaret eder. Bu tarihte başlayan ve Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı yılını içeren kısa dönemde, İslâm Tarihinin olduğu kadar, belki de dünya tarihinin en hızlı fetih hareketlerinden biri gerçekleşmiştir. Bu cümleden olmak üzere, dönemin Bizans'la birlikte en güçlü devletlerinden biri olan Sani devleti kısa zamanda tamamıyla ortadan kaldırılmıştır. İslâm orduları Kadisiye (636)'de İranlıları büyük bir hezimete uğratmıştı. Ertesi sene vuku bulan Celula harbi (637) ise müslümanlara, Zağros dağ-

ları geçitlerine hakim olma imkânını vermişti. İran'ın kesin biçimde müslümanların eline geçmesi ise Nihavent savaşı (642)'yla gerçekleşecektir. Bunu müteakip Ceyhun nehrini geçen İslâm ordusu komutanı **Ahnef b. Kays**, hiç beklemediği sırada kuvvetli bir mukavemetle, doğrudan doğruya Türklerle karşılaşmıştır. İslâm ordusunun bu ilk seferinde Hz. Ömer'in talimatıyla geri Belh'e dönmesi söz konusudur. Bu sırada Nihavent'de İran ordularına komuta eden **III. Yezdicerd**'in son bir direniş için Türklerden yardım istemesiyle Araplarla Türklerin tekrar ve ciddi bir biçimde karşı karşıya geldiklerini görüyoruz. Hızla gelişen İslâm akınlarının kendisi ve ülkesi için de tehlikeler arzettiğini iyi değerlendiren Türk Hakanı, Fergana Türkleri ve Soğdlulardan oluşan ordusunun başına geçerek, **III. Yezdicerd**'le birlikte hareket etti. Ceyhun nehrini aşarak Belh'e doğru ilerlemeye başlayan Türk ordusu, Ahnef b. Kays komutasındaki İslâm ordusuyla Merv önlerinde karşılaşmıştıysa da, Ahnef b. Kays'ın sonuçtan endişe duyarak ordusunu müdafaada tutması ve bu sırada Türk illeri için ortaya çıkan Çin tehlikesi dolayısıyla savaş olmadı. (644) Böylece müslüman Araplarla Türkler arasında doğrudan ilişkiler başlamış oldu. İşte bu ilk ilişkilerin başlamasından itibaren ilk Türk-İslâm devletlerinin ortaya çıkması için üç asırlık bir münasebetler zincirinin geçmesini beklemek gerekecektir. Yöneticileriyle tebaasının büyük çoğunluğunu müslüman Türklerin oluşturduğu Türk-İslâm devletlerinin beklendiği bu dönem, bizce çok önemli bazı gelişmeleri sinesinde barındırmaktadır. Nitekim bu devrede öncelikle bir kısım Türkler ve mahallî Türk hükümdarlarının İslâmiyeti kabul ettiklerine şahit oluruz. Ayrıca müslüman Türk valilerinin kurdukları bazı yarı bağımsız devletler bulunmaktadır. Bu gelişmeler nasıl ve hangi şartlar altında, hangi dönemlerin geçmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Şimdi sırasıyla ilişkiler ve İslâmlaşmayı, bu espiri içerisinde göstermeye çalışalım.

H. Ömer'in, İslâm ordularının Ceyhun'u geçmemeleri ve Türkler karşısında temkinli davranmaları konusundaki tavsiyeleri daha sonraki valiler tarafından dikkate alınmadı. Artık siyasî bir birlikten yoksun, aslî unsurunu Türklerin oluşturduğu Buhara, Semerkant, Taşkent, Beykend, Uşrûsana, Fergana gibi şehirlerle çevrelerine sahip küçük devletleri ve Çağanyan, Aharun, Şuman gibi beylikleri sinesinde barındıran Aşağı Türkistan (Maveraünnehir) ve dolayları devamlı müslümanların akınlarına maruz kalacaktır. Önceleri bu akınlar, taciz hareketleri tarzında ve ganimet teminine matuftur. Hulefâ-i Raşidîn dönemindeki bu hareketlerin başlangıç tarihini 651 olarak belirlemek mümkündür.

a) Emevîler Dönemi-Mücadele Safhası

Emevîler dönemi İslâm ordularının Türk topraklarına sık sık akınlar yaptıkları bir devre olarak karşımıza çıkar. Bu sahada ilk planlı faaliyetler, 665'te Basra valiliğine tayin edilen Ziyâd b. Ebîh'in Horasan valiliğine getirdiği Hakem b. Ömer el-Gıfârî (667) tarafından başlatıldı. Nitekim bu faaliyetlerin Kûfe ve Basra ordugâhlarından idaresinin güçlüğü dolayısıyla, Ziyâd b. Ebîh'in Halife Muâviye'yi ikna etmesi üzerine 671'de Merv'in ordugâh şehri yapıldığı ve Horasan eyaletinin teşekkül ettiğini görüyoruz. Ziyâd b. Ebîh'in Irak valiliği sırasında uyguladığı planlı fetih hareketleri sonunda *Horasan* ve *Toharistan*'ın büyük bölümü, müslümanların eline geçmiş, bu bölgede müslüman Arapların hakimiyeti sağlamlaşmıştı. Böylece yakın gelecekte Ceyhun nehrini aşmak kolaylaşıyordu. Bu sırada Aşağı Türkistan'a ilk ciddi sefer Muâviye'nin Horasan valisi olarak tayin ettiği Ubeydullah b. Ziyâd tarafından 54/674'te 24.000 kişilik bir orduyla gerçekleştirilmiştir. Bunu ertesi sene 55/675'te Halife Osman'ın oğlu Said'in ve daha sonra 61/680-81'de Selm b. Ziyâd'ın Semerkant ve Buhara'ya hücumları takip etmiştir. Fakat bu bölgede düzenli ve etkili seferler, bir bakıma İslâm fetihlerinin Hulefâ-i Raşidîn döneminden sonraki ikinci önemli dalgasını oluşturan Velid b. Abdülmelik (705-715) döneminde, Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a geliştikten sonra gerçekleşmiştir. (86/705) Onun *Beykent, Buhara, Talakan, Semerkant, Şaş (Taşkent) ve Fergana* gibi şehir ve bölgeleri fethettiğini biliyoruz. (Ölümü 96/715). Kendisinden sonraki Emevîlerin Horasan valileri de aynı fetih siyasetini devam ettirmişlerdir. Bu arada Horasan'a gelen Yezid b. Muhalleb (717) de Türk yurtlarına akınlar düzenliyor ve fetihleri yürütüyordu. Nitekim onun çok kanlı bir biçimde *Dahistan, Taberistan ve Cürcan*'ı fethettiğini görüyoruz. Kendisini takip eden Said b. Haris, Müslim b. Said el-Kilabî, Esed b. Abdullah el-Kurşî, Eşres b. Abdullah es-Sülemî, Cüneyd b. Abdullah el-Murri dönemlerinde de müslüman Araplarla Türkler arasında silahlı mücadeleler devam etti. Bu safhayı Araplar lehine düzelden ise 738 ortalarında Horasan'a gönderilen Nasr b. Seyyâr'dır. Onun biraz da şansının yardımıyla çok kötü bir durumda iken, Türgeş Hakanı Kur-Sul'u öldürtmesiyle Aşağı Türkistan'da müslümanların üstünlüğü kesinleşecektir. Tabiatıyla bu devre, mücadele yanında mahallî Türk hakânlarının bir kısmının ve Türk aristokrat tabakasının kısmen İslâmiyeti kabul etmesi dolayısıyla da önemlidir.

Emevîler döneminde müslüman Araplarla Türklerin doğrudan ilişkide bulundukları bir diğer bölge de Kafkaslar'dır. Bilindiği gibi burada

Hız. Ömer devrinde Azerbaycan ve Ermeniye'nin fethinden sonra İslâm orduları Kafkas dağlarına dayandılar, (643) Bunun kuzeyinde Hazar devletinin toprakları vardı. İki kuvvet arasındaki mücadeleler Hız. Ömer zamanında başlayarak fasılalarla devam etmiş, her iki taraf da toprak kazancı açısından başarılı olamamıştır. Bu bölgede müslümanların, başarılı olması, Azerbaycan ve Ermeniye valisi Mervan b. Muhammed'in Hazar başkenti İtil'i kuşatarak, Hazar hakânının İslâmiyeti kabul mecburiyetinde kaldığı 737'deki seferde mümkün olmuştur. Bununla birlikte bu cephede mücadeleler daha sonra da devam etmiştir. Nitekim hakânın da zor altında kabul ettiği İslâmiyetten daha sonra çıkmış olması söz konusudur. Çünkü IX. yüzyılın ilk yarısında hakan, ailesiyle birlikte museviliği kabul etmiştir.

b) Abbasîler Dönemi-Dostane İlişkiler

Abbasîleri iktidara getiren harekette İranlılar ve Soğdlular yanında Türkler de önemli bir yer tutarlar. Bilindiği gibi Emevîler, kısa süren Ömer İbn Abdülaziz (717-720) dönemi hariç, Türklerin de dahil bulundukları gayri Arap müslümanlara (Mevalî) karşı ayrımcı bir politika uygulamışlardır. Aynı şekilde Emevîler döneminde Araplar, Türk bölgelerini çoğu defa yalnızca, ganimet kaynağı olarak düşünmüşler, Hak dinin tebliğinde ilk dönemlerdeki samimiyet ve doğruluktan büyük ölçüde ayrılmışlardır. Biraz da bu politika sonucu olarak Türklerle Araplar arasında mücadeleler devam etmişti. Halbuki yeni dönemde, hanedân değiştiği gibi, uygulanan siyaset de değişmiş, Türk bölgelerine hücumlar yavaşlamış, bazen de tamamen durmuştur. İlk Abbasî halifesi Ebu'l-Abbas, çıkardığı bir emirname ile müslüman olanlardan asla cizye alınmamasını istiyerek, adaletsizliği önlemeyi hedeflemişti. Artık görevlere getirilmek için de ehliyet ön plana çıkarılmıştı. Böylece bir asırdan beri karşılıklı mücadeleler tarzında devam etmekte olan Türk-Arap ilişkileri yeni bir görünüm kazanmıştır. Bu yeni durumun ortaya çıkışında Talas savaşının da önemli bir yeri vardır. Türk Tarihinde olduğu kadar, İslâm Tarihinde de pek mühim bir mevki işgal eden bu savaş üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır.

3- Talas Meydan Savaşı (Temmuz 751)

Abbasîler iktidara geldiklerinde *Batı Türkistan'da yeni bir askerî güçle karşılaştılar. Bu güç Çinlilerdi. Batı Türkistan, uzunca bir süredir Çinlilerle Türkler arasında nüfûz mücadelesine sahne olmaktaydı. Burada güçlü Türk devletlerinin bulunmaması, Çinlilerin bölge üzerinde bazı emeller beslemelerinde etkili oluyordu. Son olarak Aşağı Türkistan*

(Maveraünnehir)'da müslüman Arapların üstünlüğü ele geçirmeleri ve Batı Türkistan'a karşı da bazı akınlar düzenlemeleri üzerine, bazı Türk beyleri Çinlilerden yardım istemişlerdi. Çin İmparatorundan yardım talebinde bulunan ilk Türk hükümdarı, 712'de Fergana'nın müslümanlar tarafından istilası üzerine, Kuça'ya sığınan ve Çin'in hakimiyetini kabul şartıyla eski makamına iadesini isteyen Fergana İhsidi'dir. Bunu daha sonraki muhtelif tarihlerde diğer yardım talepleri takip etmiştir. Bu isteklere önceleri olumlu cevap vererek harekete geçmeyen Çinliler, nihayet bekledikleri zamanın geldiğini düşünerek, 747'de büyük bir ordu ile batıya doğru ilerlemeye başladılar. Batı Türkistan'ın mukadderatı üzerinde önemli gelişmelere sebep olacak olan bu seferde Çin ordularına Kuça Valisi Kao Sien-tche kumanda etmekte idi ve sonuçta müslümanlarla Çinliler karşı karşıya geleceklerdi. Fakat Çinlilerin geçtikleri bölgelerdeki sert tutumları ve özellikle Taşkent Beyi Bagatur Tudun'u öldürmeleri, Türkleri bu defa da Çinlilere karşı müslümanlardan yardım istemeye sevk etmiştir. Bunun üzerine Horasan Valisi Ebu Müslim, Ziyâd b. Salih komutasında güçlü bir orduyu Çinlilere karşı göndermiştir.

Çin ve müslüman kuvvetleri 751 Temmuzunda Talas (Araplarca Taraz, Çinlilerce Ta-le-se, günümüzde Evliya-ata, Almaata yakınında) şehri yakınında karşılaştılar. Beş gün devam eden savaş, muhtemelen son günde, Karlukların Çin birliklerine arkadan taarruz etmeleri sonucunda, Çinliler için büyük bir hezimetle son bulmuştur. 70.000 kişilik Çin birliklerinin büyük bir kısmı savaş meydanında yok edilmiş, 20.000 kadarı esir olarak müslümanların eline geçmiş, Kao Sien-tche ise ancak az bir kuvvetle canını kurtarabilmiştir.

İslâm kaynakları içerisinde İbn Tayfur, el-Makdisî ve İbnü'l-Esir'in, hakkında çok az ve birbirini tutmayan bilgiler verdikleri bu savaş, dönemin gelişmelerine geniş yer veren Taberî, Yakubî ve Belâzurî'nin eserlerinde ise tek cümleyle bile yer tutmaz. Bu durum belki de bu müelliflerin bu sırada İslâm devleti merkezindeki hanedân değişikliği ile bu değişikliğin sebep olduğu iç gelişmelerle fazlaca meşgul olmaları, dolaşısıyla devletin en doğusundaki, bu çok önemli hadiseye fazla değer vermemiş olmalarıyla ilgilidir. Bununla birlikte Talas savaşı, umumiyetle değerlendirildiği gibi, sıradan bir meydan muharebesi değildir. Onun Türk, İslâm ve dünya tarihleri açısından önemle ele alınması ve neticeleri üzerinde dikkatlice durulması gerekir. Tarihçi Hakkı D. Yıldız'ın bu konudaki görüşlerine biz de katılmaktayız. Buna göre Talas savaşının neticelerini şöylece sıralamak mümkündür:

1- Bilindiği gibi müslüman Arap ordularının Türk sınırlarına ulaşmasıyla başlayan Türk-Arap ilişkileri, özellikle de Emevîlerin yanlış politikaları dolayısıyla uzun süre olumsuz bir görünüm sergilemiştir. Bu görünüm, kanlı savaşlar ve Türklerin İslâmiyeti kabulde gecikmeleri olarak özetlenebilir. Şimdi Talas savaşında bu iki gücün, Çinliler karşısında birleşmeleri, Türk - Arap ilişkilerinin geleceği açısından önemli bir dönüm noktasını oluşturacaktır. Hatta Talas savaşının Türk Tarihinin akışını yönlendirdiğini söyleyebiliriz. Nitekim bu tarihten itibaren müslüman Araplarla Türkler arasında barış ve dostane ilişkiler dönemi başlayacaktır. Bunun sonucu ise, Türklerin tedricen İslâm devleti hizmetine girmeleri, müslümanlığın kabulünün hızla artmasıdır. Tabiatıyla Türkler arasında İslâmiyetin yayılması Türk ve İslâm tarihleri açısından olduğu kadar, dünya tarihi açısından da çok önemli bir gelişmedir. Talas savaşının en önemli sonucu da, böyle bir gelişmeye imkân hazırlamasıdır. Liu En-Lin'in belirttiğine göre; "Eğer savaş Arapların aleyhine neticelenmiş olsaydı, müslümanlığa vurulacak darbenin tamiri çok güç olacaktı. Belki de Orta Asya'da yaşayan Türklerin çoğunluğu, hatta bütünü Budistliği kabul etmek mecburiyetinde kalacaktı". Talas savaşının bunun yanında diğer bazı önemli sonuçlarını da hatırlamamızda yarar vardır.

2- Çin'in Türkler üzerinde hakimiyet kurma siyasetinin uzun bir geçmişi vardır. Bu siyasetin gerçekleşmesi, Türklerin siyasi ve askerî güçleriyle yakından ilgili ve bunlarla ters orantılıydı. Sekizinci yüzyılın ortalarında Çinliler, geleneksel politikalarının bir tezahürü olarak Batı Türkistan'a karşı önemli bir askerî harekâta girişmişlerse de, 751'deki Talas hezimetini, onların bu bölgeyle ilgili emellerinden ebediyen vazgeçmeleriyle sonuçlanmıştı.

3- Talas savaşı, kendisine takaddüm eden yıllarda Batı Türkistan'da sarsılmış olan Türk nüfuzunun, tekrar tesisini mümkün kılmıştır. Savaşın sonucu üzerinde etkili olan Karlukların, Türk birliğini yeniden kurmak üzere harekete geçmeleriyle, 766'da müstakil bir devlet olarak ortaya çıkmaları, onların gerek savaş öncesi, gerekse savaş sırasında ve daha sonra tesadüflere bağlı değil, millî menfaatlere uygun, son derece de iyi planlanmış ve uygulanmış bir siyaset takip ettiklerini gösterir.

4- Talas savaşının dünya kültür tarihinde de önemli bir yeri olmalıdır. Bu tarihe kadar yalnızca Çin'de keten ve kenevirden imal edilen kâğıt, bu savaşta müslümanların eline esir düşen Çinliler vasıtasıyla ilk defa Çin'in dışında bir yerde Semerkant'ta yapılmıştır. Bu tarihe kadar Çin haricindeki bütün dünyada olduğu gibi, İslâm dünyasında da

yazı malzemesi (papirus, parşömen... v.s.) az, sağlıklı ve pahalı idi. Halbuki bu savaş sonucunda kâğıt imalinin müslümanlarca öğrenilmesini müteaâkip önce Semerkant'ta, daha sonra da diğer Türkistan şehirleriyle İslâm dünyasının belli başlı merkezlerinde kâğıt yapımının gerçekleştirilerek yaygınlaşması, ayrıca başka bazı maddelerden ve daha ucuza kâğıt imali; ilmî eserlerin kolay temin edilir olması sonucunu doğurmuştur. Abbasîler döneminde İslâm dünyasında görülen ilmî ilerlemenin kaynağında, ucuz kâğıdın müslümanlarca temin kolaylığının önemle yer tuttuğunda şüphe yoktur. Nitekim kâğıdın Avrupa'ya geçişi de müslümanlar vasıtasıyla olmuştur.

Yukarıda kısaca değindiğimiz Talas savaşıyla birlikte yüzyıla yakın bir süredir genellikle savaşlar şeklinde devam eden Türk-Arap ilişkileri, yerini barış ve dostluğa bırakmıştır. Artık Türklerle müslüman Araplar arasında kanlı savaşlar olmuyor, dostane ilişkiler devam ediyordu. Tabiatıyla bu durum Türklerin İslâmiyeti kabulüne olumlu etkiler yapacaktı.

4. Hizmet Safhası

Emevîler döneminde İslâm devleti bir çok ulusu birleştiren bir büyük devlet olduğu halde, hanedânın sürdürdüğü politika dolayısıyla bu milletlerin hepsini devlet hizmetine tam olarak alamamıştı. Halbuki Abbasîleri iktidara getiren harekette *mevalînin* önemli katkıları vardı ve Abbasî hilâfeti de daha sonra devlet hizmetlerinde mevalîden, yeteneklerine göre eşit biçimde faydalanma yoluna gidecekti. Bu arada başta, ilk defa bu sırada ortaya çıkan *vezaretle* birlikte bir çok idarî ve askerî kadrolarda İranlılar istihdam edildiler. Türklerse önceleri az, daha sonra gitgide sayıları ve ağırlıkları artmak üzere askerî hizmetlerde görev aldılar. Konuya bu açıdan bakıldığında, Türklerin İslâm devletinde askerî hizmetlere çok daha önceden beri alınmakta olduklarını da ifade etmemiz gerekir. Nitekim ilk dönemde 642'de **Ahnef b. Kays** ile başlayıp 707'de **Kuteybe b. Müslim**'in Buhara ve Semerkant'ı fethine kadar süren devrede, gerek esir düşen ve gerekse ganimet olarak alınan çok sayıda Türk'ün İslâm devleti hizmetine alındıkları, özellikle de orduda istihdam edildiklerini belirtmemiz gerekir. Bir örnek olarak, **Muaviye**'nin Horasan valisi **Ubeydullah b. Ziyâd**'ın 674'te, **Buhara Melikesi**'yle yaptığı antlaşma sonucu, Buharalı iki bin genci savaş ganimeti olarak almasını gösterebiliriz. Özellikle okçulukta mahir oldukları ifade edilen bu gençler, Araplarla karıştırılmayarak Basra'da kendi adlarıyla anılacak olan *es-Sikketü'l-Buhariyye* (Buharahlı Mahallesi)'ye yerleştirileceklerdir. Bir başka örnek ise, Hz. Osman'ın oğlu **Said b. Osman**'ın Semerkant'tan aldığı binlerce Türk gencidir. Bu örnekleri özellikle

de Emeviler dönemi için, artırmak mümkündür. Bununla birlikte Abbasîler dönemindeki durum, kendisinden öncesinden mahiyet itibarıyla farklıdır. Artık İslâm devletine hizmette kişinin kendi isteği önemli yer tutar. Ayrıca sayı itibarıyla da çok büyük artışlar söz konusudur. Böyle olunca da daha ihtilal hareketinden başlamak üzere ve bilhassa Talas savaşından sonra gelen devrede, Türklerin hilâfet ordularında yer aldıklarını belirtmemiz gerekir. Nitekim ihtilalin birlik kumandanlarından **Muhammed b. Sûl**, Merv'de Abbasîlerin lehine propoganda yapan **Tarhûn b. ez-Zâî** ve **Ebû Müslim**'in güvenilir adamlarından **Tarhûn el-Cemmâl** Abbasî idaresinde öne çıkan ilk Türklerdir.

Türklerin Abbasî yönetim organizasyonu içerisinde, özellikle de ordu kademelerindeki hizmet ve etkinlikleri zaman içerisinde artarak devam etmiştir. Bu hususun genişliğine incelenmesi faydalı olmakla birlikte, bizim sınırlarımızı aşacaktır. Burada bizim hedefimiz, Türklerle müslüman Arapların, İran fethinin tamamlanmasıyla girdikleri doğrudan ilişkinin, Türklerin İslâmiyeti kabulüyle ilk Türk-İslâm devletlerinin ortaya çıkışına kadarki üç asırlık çizgisini takip etmektir. Şüphesiz bir tarihî periyod olarak bile uzun sayılabilecek bu zaman diliminde, ilişkilerin gösterdiği değişik tezahürlerin takibi de başlı başına bir inceleme konusudur. Biz ise burada ancak genel eğilimleri ve bunları etkileyen bir kısım olayları göstererek, umumî bir kanaate sahip olabileceğiz. Böylece bu ilişkiler yumağının içerisinde, Türklerin İslâm dinini kabullerindeki neden, niçin ve nasıl sorularına daha sağlıklı cevaplar bulabileceğiz.

Türklerle müslüman Arapların Talas savaşına kadarki ilişkileri daha önce ele alınmıştı. Temmuz 751 tarihinden sonraki ilişkileri *Hizmet Safhası* olarak niteliyoruz. Bu sırada halife ordularının çeşitli kademelerinde hizmet eden Türklerin büyük yekunlara ulaştıkları muhakkaktır. Nitekim **Cafer el-Mansur** (754-775)'un ordusunda Türkler belirli bir nisbette yer alıyorlardı. Tarihçi **es-Sûlî**'nin **Câhız**'dan naklettiğine göre; “İlk defa Türkleri devlet hizmetinde görevlendiren halife, **Mansur** olmuştur”. Onun döneminde görev yapan Türkler arasında **Züheyr et-Türkî**, **Mubarek et-Türkî** ve **Hammâd et-Türkî**'yi tanıyoruz. Fakat çok tanınan bu üçü yanında kaynaklara geçmeyen Türklerin de önemli bir sayıya ulaştıklarında şüphe yoktur. Nitekim bu husustaki tahminimiz **İbnü'l-Esîr**'deki bir rivayet sayesinde oldukça güçlenmektedir. Buna göre Halife Mansur oğlu Mehdi'ye şu şekilde vasiyette bulunmuştur; “Mevaline teveccühle bak. Kendilerine iyilikte bulun. Onları kendine yaklaştırmaya çalış. Onarlardan çok dost edin. Çünkü

bir sıkıntıya düşersen, onlar senin yardımına koşarlar. Horasan halkını hususi suretle tavsiye ederim. Çünkü onlar bu devlet uğrunda mallarını ve canlarını fedâ etmiş, en büyük yardımcıların ve taraf-tarlarıdır". **Harun Resid** (786-809)'in *Muhafız Birliği*'nin ise tamamıyla Türklerden oluştuğu nakledilmektedir. Ayrıca bu halifenin yeniden tanzim ve tahkim ettiği Bizans sınırında yani *Sugûrda*, daha önce olduğu gibi Suriye'deki *ordugâh (cund)*'lerden biri olan *Kinnesrin*'den idarenin yetersiz olacağı düşüncesiyle 170/786-7'de *el-Avâsım* adıyla müstakil bir idarî bölge kurduğunu görüyoruz. Halifenin burada Türklerden özellikle faydalandığını, hatta **Ebû Süleym Ferec el-Hadım et-Türki**'yi bazı bölgelerin genel komutanlığına tayin ettiğini biliyoruz. Ebû Süleym, bölgede 25 yıl kalarak, *Sugûrun* tahkim ve imar faaliyetlerini sürdürdüğü gibi, *amilliği* veya valiliğini de üstlenmiş, adeta çeyrek asır askerî açıdan bu son derece önemli bölgenin yegâne hakimi olmuştur. Tabiatıyla burada Türk asıllı olarak o yalnız değildir. Ordusunda çok sayıda müslüman Türk bulunmaktadır. Zaten Abbasiler döneminde asker olarak İslâm devletine hizmet eden Türklerin önemli bir bölümü bu *Sugûr* ve *Avâsım* bölgelerinde bulunmuşlardır. Halife **Me'mun** (813-833) da devlette gittikçe artan İran nüfuzu karşısında denge unsuru olarak Türklerden faydalanmayı düşünmüştü. Onun bu tutumu, Türklerin Abbasi devletindeki ağırlıklarının kuvvetle hissedilmesi açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Me'mun kardeşi **Mu'tasım** vasıtasıyla Türk illerinden düzenli bir biçimde ücretli asker getirtiyordu. Kısa sürede bunların Bağdad'taki sayıları 18.000'i buldu. Me'mun, Bizans'a karşı olan seferlerinde bu askerlerden büyük çapta faydalanıyordu. İstikbalde Mısır'da bir devlet kuracak olan **Ahmed**'in babası **Tolun** bu sırada gelen askerlerdendir. Me'mun'un ordusunun komuta kademesi içinde yer alan **Afşin**, **Aşnas**, **Bağa el-Kebir**, **Hakan Urtuc** hep Türk asıllıdır.

Mu'tasım (833-842)'in hilâfete geçişinde ordudaki Türk unsurunun önemli rol oynadığı görülür. Onun devrinde hilâfet ordusuna Türkler tamamıyla hakim oldular. Bu sırada on binlerce Türk anayurtlarını terk ederek İslâm ordusuna katılmışlardır. Nihayet Mu'tasım, sayıları çok fazla artan (tahminen 25-30.000 civarında), halkla yeterli uyum sağlayamayan Türkler için 836'da Bağdad'ı terk ederek, özel olarak kurdurduğu *Sâmarrâ* şehrine geçti. Artık buradaki Türkler imtiyazlı bir konumda idiler ve doğrudan halife üzerinde etkili olabilmekteydiler. Mu'tasım'la başlayan 56 senelik süreçteki (836-892) sekiz halife döneminde Türkler, hilâfet merkezinde yalnız askerî alanda değil, siyasi ve idarî alanlarda da devlet içerisinde büyük nüfûz sahibi idiler. Bu nüfûzun

halife seçiminde bile geçerli olduğunu, bu devrede halifelerin Türklerin istekleri dışına çıkamadıklarını ifade etmemiz gerekir. Tabiatıyla halifeler, bu fiili duruma büyük bir istekle boyun eğiyor değillerdi. Nitekim iki taraf arasında gizli veya açık, şiddetli ve yer yer kanla neticelenen amansız bir rekabet hüküm sürüyordu. Mütevekkil'in öldürülmesi (11 Aralık 861), Aşnas ve Boğa el-Kebir müstesna, Abbasî tarihinde önemli rol üstlenmiş çok sayıda Türkün (Afşin, İnak, Vâsıf, Boğa es-Sağır) katledilmeleri bu karşılıklı hasımlaşmanın su yüzüne çıkan örneklerinden ancak bir kaçıdır.

892'de Mu'tezid tarafından Sâmariâ terkedilerek tekrar Bağdad'a dönülmesi, Türklerin devlet kademelerindeki nüfuzunu kırar gibi ol-duysa da bu durum fazla uzun süremedi. Nitekim Halife Radî (934-940)'nin 936'da İbn Râik el-Hazarî'yi geniş yetkilerle Emirü'l-Ümera tayin etmesiyle Türk nüfuzu, yeniden eski gücüne ulaşmıştır. İbn Râik el-Hazarî'yi Beckem et-Türkî ve Tûzûn takip edecektir. Bilindiği gibi bu dönem ilk bağımsız Türk-İslâm devletlerinin de tarih sahnesine çıktıkları bir devredir. 945'te Bağdad'da şîi Büveyhîlerin yönetime ağırlıklarını koymalarını müteakip, Türklerin Bağdad'a ve hilâfet merkezine tekrar hakim olmaları için bir asırdan fazla bir sürenin geçmesi (1055) gerekecektir. Bu tarihte Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Bağdad'a gelecek ve halifeyi şîi Büveyhîlerin tahakkümünden kurtaracaktır. Böylece Bağdad Abbasî Hilâfeti bir defa daha ve kesin olarak Türklerin denetim ve gözetimi altına girecektir. Maamafih bu son gelişmeler bizim inceleme sınırlarımızın dışında bulunmaktadır.

Abbasî devleti içerisinde ve özellikle de ordusunda Türklerin durumunu genel olarak gözden geçirdikten sonra, şimdi biraz da bu Türk nüfuzunun oluşmasında rolleri bulunanlardan bahsedelim. İslâm ordusunda en alt basamaklardan başlamak üzere ordu kumandanı seviyesine kadar ulaşmış olan Türklerden bugün ancak pek azının adlarını tesbit edebilmekteyiz. Ülkemizde önce Hakkı D. Yıldız'ın muhtelif çalışmaları ve daha sonra da Ekrem Pamukçu'nun "*Abbasîlerin İlk Döneminde Siyasî, Askerî ve Kültürel Alanlarda Türkler (749-861)*" adlı doktora tezi sayesinde bu konuda oldukça bilgi sahibi olmuş bulunuyoruz. Bunların belli başlılarını saymak, isimleri kaynaklara geçmemiş çok sayıda diğerlerini de tahmîn etmemize ve böylece bu dönemde Türklerin İslâm devletine olan hizmetlerini daha yeterli bir biçimde kavramamıza imkân verecektir.

Sûl ailesi; Emevîler döneminden itibaren İslâm devleti hizmetinde bulunan eski bir Türk ailesidir. Abbasîler iktidara geldiklerinde bu aile-

den **Muhammed b. Sûl** şahnededir. Abbasî ordusunda hizmet etmiş, Musul ve Azerbaycan'da valilik yapmıştır. Bu aile daha sonra da devlete hizmet eden çok sayıda eleman yetiştirmiştir.

Hammâd et-Türkî; Mansur döneminde Bağdad'ın kuruluşunda daima halifenin yanında bulunmuş, yönetimin en güvendiği kişilerden biridir. 769'da bölgenin ziraî ve ekonomik düzenini sağlamak üzere *Sevâd*'a âmil olarak görevlendirilmiştir.

Züheyr et-Türkî; Mansur döneminde Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra patlak veren karışıklıklar sırasında ismini duyurmuş, Hemedan'da devleti temsilen vali veya âmil olarak görev yapmıştır.

Mubarek et-Türkî; Abbasîlerin ilk döneminde ordu komutanlığında bulunarak, çeşitli isyanların bastırılmasında görev üstlenmiştir.

Yahya b. Da'ud el-Hursî; İlk Abbasî halifelerine askerî olduğu kadar, idarî ve siyasî alanlarda da önemli hizmetler vermiş bir Türk'tür. İsfahan, Cürcan, Reyyan ve Taberistan gibi çeşitli yerlerdeki valilikleri yanında, özellikle Mehdi (775-785) tarafından 778'de atandığı ve iki yıl kaldığı Mısır valiliğinde, bölgede huzur ve güvenin sağlanması açısından son derece başarılı olmuştur.

Ebû Süleym Ferec el-Hadim et-Türkî; Adına ilk defa Harun Reşid (786-808) döneminde rastlıyoruz. Bu sırada (787) Sugûr bölgesinde Bi'ans akınları dolayısıyla, Harun Reşid tarafından el-Avâsım adı altında müstakil bir idarî bölge teşkil edilmişti. İşte bu bölgenin en önemli şehirlerinden birisi olan Tarsus'un tahkim ve yeniden düzenlenmesi Ebû Süleym Ferec et-Türkî'ye verilmişti. Onun bölgede başarılı olduğunu ve görev sınırlarının daha sonra genişletildiğini görüyoruz.

Afşin Haydar b. Kâvûs (ö. 841); Uşrûsana Türk hükümdar ailesine mensup zeki ve yetenekli bir askerdir. Me'mun ve Mu'tasım nezdinde büyük itibar sahibi idi. Onun 206/821-22'den itibaren Abbasî devletine verdiği hizmetler arasında; Mısır isyanının (830) bastırılmasına katkısı, Bâbek isyanı (835-838 Ocak), Bizans seferleri (838) ile **Abbas b. Me'mun** isyanının bastırılmasında başarılarını, sonunda ise hapsedilip 841'de öldüğünü biliyoruz.

Aşnas (ö. 845); Halife Me'mun döneminden itibaren tarih sahnesinde görünen Aşnas, ilk Abbasîler döneminde siyasî ve askerî yetenekleriyle Afşin'den sonra en çok sözü edilen Türklerden biridir. Gerek Me'mun ve gerekse Mu'tasım'la Vâsık (842-847) dönemlerinde yapılan Bizans seferlerinin önde gelen kumandanlarından. 834'te Mısır'a vali

tain edilmiş, fakat on bir sene sürececek olan bu görevi, dönemin geçerli yöntemiyle, yerine gönderdiği vekilleriyle yürütmüş, kendisi merkezden ayrılmamıştır.

İnak (İtah) et-Türkî (ö. 849); Mu'tasım döneminde Bâbek'le yapılan mücadelelerden itibaren onu tanıyoruz. Afşin ve Aşnas gibi Vâsık ve Mütevekkil dönemlerinde önemli hizmetleri olan bir komutandır. 840'da vali tayin edildiği Yemen ve daha sonra getirildiği Mısır valiliklerini vekilleri vasıtasıyla yürütmüştür. 849'da o da Afşin gibi halifelerin Türk komutanların baskılarından kurtulma çabalarının bir sonucu olarak öldürülmüştür.

Boğa el-Kebir et-Türkî (ö. 862?); Mu'tasım döneminden önce İslâm devletinin hizmetine girmiş olmalıdır. Bu sırada Bâbek, Hicaz (840) ve Yemame (849) bölgelerindeki isyanların bastırılmasında görev yapmış, Türk asıllı önemli bir komutandır.

Vasıf et-Türkî (ö. 867); İslâm devletine otuz yıldan fazla hizmet etmiştir. Bizans seferleri, İsfahan, Cibâl ve Fars bölgesinde başgösteren Kürt isyanları (841), Mütevekkil'in halife seçilmesi gibi gelişmelerde önemli ve olumlu katkıları olmuştur.

Ubeydullah b. Yahya b. Hakan et-Türkî (ö. 876); Abbâsî devletinde alt seviyedeki memurluklardan başlayarak vezirlik makamına ulaşmış ilk Türk olup, Mütevekkil, Mustâîn (862-866) ve Mu'temid (870-892) dönemlerinde bu göreve uzun yıllar devam etmiştir. Onun oğlu ve torununun da Muktedir (908-932) döneminde vezirlik yaptıkları görülmüyor.

Türklerin İslâm dünyasında önceleri askerî hizmetlerde istihdam edildiklerini gördük. Bu sırada bazı idarî kadrolarda da Türklere görev verildi ise de, bunlar küçük memuriyetlerdir. Fakat Halife Mu'tasım ile yoğunlaşan Türk nüfûzu devresinde Türklerin, üst kademe idarî kadrolarda da yerlerini aldıklarını tesbit etmek mümkün olmaktadır. Bunlar arasında askerî bir mahiyet de taşıyan *valilik* başta gelir. Bu takdirde çoğu defa bu valiler yerlerine vekil gönderir, kendileri merkezde kalmayı tercih ederlerdi. Bunun yanında her hangi bir isyan durumunda bölgeye gönderilen kumandan aynı zamanda vali tayin edilerek, her iki idarenin bir tek elde toplanması hedeflenirdi. Bu valiler de isyanın bastırılmasından sonra merkeze dönerlerdi. Türklerin bu dönemde üstlendikleri bir görev de, yer yer valiliği de içeren *âmillik*ti.

Türklerin hilâfet merkez teşkilâtındaki çeşitli üst kademe sivil görevlerde ise, çok fazla bir varlık gösteremediklerini belirtmek yerinde

olacaktır. Bu durum, bu görevlerin belirli bir yetiştirme tarzı ve yeteneği gerektirmesiyle ilgili olmalıdır. Bu nedenle *vezirlik* ve *kâtiplik* gibi görevlere, Türklerden iki aile müstesna, pek getirilmemişlerdir. Sarayın önemli bir memuriyeti sayılan *hâciplik* (mahbeyincilik)'e ise, bilhassa Sâmarrâ döneminde hemen tamamıyla Türkler tayin edilmiştir. Bu durum kanaatimizce, halifeler üzerindeki Türk baskısı ve en mahrem noktada halifeyi kontrol isteğiyle ilgili olmalıdır.

Şimdi sırasıyla hilâfetin merkez ve taşra teşkilâtında askerlik haricindeki hizmet alanlarında görev almış olan Türkleri, kaynakların verdiği bilgiler ölçüsünde, tanımaya çalışalım.

Önceleri münferit olaylar tarzında bazı Türkler küçük vilayetlere vali tayin edilirlerken, Mu'tasım (833-842)'dan itibaren geniş bölgeleri ihtiva eden valiliklere Türkler getirilmeye başlanmıştır. Nitekim Mu'tasım'ın halife olması üzerine boşalan Mısır valiliğine 834'te **Aşnas et-Türkî** vali tayin edildi. O, ölümüne kadar (845) on bir sene bu görevi vekilleri vasıtasıyla idare etti. Aşnas'a **İnak** halef oldu. Onun bir ara Yemen, daha sonra da Kûfe, Hicaz, Mekke ve Medine valisi olması da söz konusudur. Tabiatıyla o da bu görevlere vekiller göndermiştir. Mısır'a daha sonra da Türk asıllı valiler gönderilecektir: **Feth b. Hâkan** (856-861), **Uzêûr et-Türkî** (868), aynı sene **Bayık Bey**'in vekili olarak **Tolunoğlu Ahmed**, Mısır'a vali olarak gelmişlerdir. Bu vesileyle Ahmed'in burada daha sonra, halkının çoğunluğu Arap ve diğer unsurlar olmasına rağmen, bir devlet kurabilmesinde, kendisi ve daha önceden beri Türk valiler dolayısıyla gelen çok sayıdaki Türkün asker ve idarî kadrolarda yer alarak, burayı adeta Sâmarrâ'dan sonra Türklerin ikinci bir üssü haline getirmiş olmalarının etkili olduğunu belirtelim.

Mısır dışında Türklerin valilik yaptıkları ikinci önemli bölge *Suriye* ve *Sugûr*'dur. Bu bölge Bizans etkeni dolayısıyla adeta devamlı bir daru'l-harptir. Bölgenin değişik merkezlerinde vali ve yer yer âmil olarak görev yapan Türkler arasında; **Aşnas**, **Boğa el-Kebîr**, **Feth b. Hâkan**, **Nürşî b. Tâcbek et-Türkî**, **Amâcûr et-Türkî**, oğlu **Ali**, **Asâtekin**, **Man-cûr**, **Bektemir b. Taştemir**, **İshak b. Kundacık**'ı tanıyoruz.

Türklerin vali ve âmil olarak bulundukları üçüncü bölge ise *Azerbaycan*, *Ermeniye* ve *Horasan*'ı içeren doğu eyaletidir. Bu geniş eyâletin değişik bölgelerinde görev yapan Türkler arasında ise; **Afşin**, **İnak**, **Boğa el-Kebîr**, **Boga es-Sagîr**, **Tekin el-Buharî**, **Ağartmış et-Türkî**, **Kaygılıg**, **Asâtekin** ve **Kûncûr et-Türkî**'yi tanımaktayız.

Taşra teşkilâtında görev yapan Türk asıllılar yanında merkezde görev yapan Türkler arasından, Abbasî devletinde vezaret makamına ulaşan ilk Türk, Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan'ı daha önce zikretmiştik. Onun oğlu Muhammed ve torunu Abdullah da bu makama getirileceklerdir. Abbasîler döneminde vezirlik yapan bir diğer Türk de Müstaîn'in bu makama getirdiği Otamış'tır. Abbasî hâcpleri arasındaki Türk asıllılar ise; ilk defa Mu'tasım döneminde göreve getirilen Vasıf, Sima ed-Dimaşki, Aşnas, İnak'tır. Daha sonraki halifeler de Türkleri hâcîp olarak tayin etmeye devam etmişlerdir. Örnek; Boğa es-Sagîr, Otamış, Vasif, Bayık Bey, Musa b. Boga, Yarcûh et-Türkî, Hotarmış, Begtemir. Merkez teşkilâtındaki divanlarda görev yapan Türkler olarak ise ancak Sûlî ve Hâkanî ailelerini tanıyoruz.

Müslüman Türkler, İslâm devleti içerisinde asker ve kısmen idareci olarak değişik kadrolarda görev yapmaları yanında, müslümanlıklarının bir gereği ve sonucu olarak da dinî ilimlerle İslâm toplumu çevresinde gelişme imkânı bulan diğer ilimlerde önemli başarılarla sahip olmuşlardır. Bunları, Türklerle Arapların ilişkileriyle ilgili olmakla birlikte, bu ilişkilerin bir sonucu olmaları dolayısıyla daha sonra kısaca değerlendireceğiz. Şimdi ulaştığımız sonucu özetle tekrarlamak gerekirse; Araplar Türkleri, müphem bir biçimde de olsa, İslâmiyetten önce tanımışlardır. İslâmiyetle birlikte dolaylı ilişkiler var olmuş, bunu İran'ın fethinden itibaren doğrudan münasebet dönemi takip etmiştir. Ömer İbn Abdülaziz dönemi (717-720) hariç Emevîler dönemini bir *mücadeleler devresi* olarak tanımlamak gerektiği kanaatindeyiz. Abbasîleri iktidara getiren hareketin içinde de yer alan Türklerle Arapların ilişkilerinde 751 Talas savaşı bir dönüm noktası oluşturmuştur. Artık *dostane ilişkiler devresi* başlamış, bunu da *hizmet safhası* takip etmiştir. Tabiatıyla bu tezahürler Türklerin İslâmiyeti kabulünde de aksini bulmuştur.

5- Türklerin İslâm Dinini Kabulleri

Peygamberimizin İslâmiyeti tebliğe başladığı sırada, coğrafi mekan itibarıyla ondan çok uzaklarda bulunan Türkler içerisinde bir sahabenin çıkıp çıkmadığını bilemiyoruz. Tabiatıyla sahabeden bir veya birkaç Türk asıllı bulunsaydı da, bunlar istisna olurlardı. Çünkü Türklerin İslâmiyeti kabulü, İslâm mesajının kendilerine ulaşmasıyla doğrudan alakalıdır ve bu da müslüman Araplarla doğrudan ilişki içerisine girildikten sonra gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Nihavent savaşı (642) sonrasında başlayan doğrudan ilişkilere rağmen ilk müslüman

Türk devletlerinin ortaya çıkması, bir başka ifadeyle İslâmiyeti kabul eden Türklerin devlet kuracak çokluklara ulaşabilmeleri için, üç asırlık bir zamanın geçmesi gerekmiştir. Burada karşımıza müslüman Araplarla Türklerin ilişkilerinin mahiyetiyle paralellik arzeden bir durum çıkar. Şimdi bu gelişmeleri sırasıyla görelim.

a) Emevîler Döneminde İslâmlaşma

Emevîler döneminde (661-750) Türklerin İslâmiyeti kabulü, büyük guruplar halinde değil, ancak münferit ihtidalar veya küçük toplulukların müslüman olması şeklinde gerçekleşmiştir. Burada aklımıza Türklerin müslümanlarla ilk temaslarından itibaren, yeni dininin yayılmasının neden çok çabuk olmadığı sorusu gelmektedir. Şüphesiz bunda Emevî idarecilerinin, özellikle de Horasan'a gönderilen Emevî valilerinin tutumlarının önemli rolü vardır. Çünkü bu devir idarecileri genelde İslâmı cihanşumûl bir din haline getirme idealinden oldukça da uzaklaşmışlardır. Türk bölgelerine yapılan akınların başta gelen sebebi ganimet elde etmektir. Türk toprakları "*halifenin çiftliği*" olarak telakkî ediliyor ve daha fazla gelir temini hedefleniyordu. Bu hedef o derece öncelikli idi ki, müslümanlığı kabul edenlerden de gayr-i müslimlerden alınan *harac* ve *cizye*'nin tahsiline devam edilebiliyordu. Nitekim bu husus 720'de Horasan'a vali olarak gönderilmiş olan Said b. Haris'in, bir Türk isyanını bastırdıktan sonra, bozulan Türkleri takip etmek isteyen Araplara karşı söylediği şu sözlerde çok açık bir biçimde görülmektedir: "*Sakın onları takip etmeyiniz. Onlar mü'minlerin emirinin vergi kaynağıdır. Onların katledilmeleri verginin kaybolması demektir*".

Ordugâh şehirlerini (Emsâr) meydana getirmek için yalnız Araplar silah altına alınıyor, Divan sicillerine de çoğunluk onlar kaydediliyorlardı. Fetihlerden aldıkları ganimet dışında, devlet bütçesinden aylık ve yıllık şeklinde ödenekler alıyorlardı. Buna karşılık orduda asker olarak görev yapan Türklere daha az ödeme yapılmaktaydı. Tabiatıyla bu uygulamalar, Türklerin İslâmiyeti kabullerinde oldukça da yavaş davranmalarına neden oluyordu. Nitekim halkın müslüman Araplara karşı ruhî durum ve hallerini belirtmek maksadıyla Semerkant Türk hükümdarının, Çin İmparatoruna yazdığı bir mektupta; "*Arap hakimiyetinin 718'de zevâl bulacağı*" ifadesine yer vermesi dikkati çekicidir.

Hilâfet hazinesinin en önemli gelir kaynakları arasında, savaşlarda elde edilen ganimetten intikal eden pay ile gayr-i müslim tebaadan alınan *harac* ve *cizye* bulunmakta idi. Bu son iki verginin durumunu bir örnekle açıklığa kavuşturalım. Hz. Ömer devrinde Irak ve havalisinin

fethini müteâkip buradan 124 milyon dirhem civârında vergi toplanıyordu. Gayrı müslim (*zımmî*) halktan toplanan bu vergi miktarı, Haccac'ın Irak valiliği döneminde 188 milyon dirheme kadar ulaşmıştı. Fakat bölge halkının İslâmlaşmasıyla birlikte, harac ve cizye alınmaması dolayısıyla **Abdûlmelik** (685-705) döneminde bu miktar ilkinden 2/3 oranda noksanına 40 milyon dirheme düşmüştü. Tabiatıyla Emevî yöneticileri bu düşüşten memnun kalmamışlardı. Böylece son derece ters bir durum, İslâm hilâfetine ihtidaları benimsememesi gibi bir netice ortaya çıkmıştı.

Bu durumun **Hişam** (724-743) dönemindeki, Aşağı Türkistan'a ait bir diğer örneğiyle konu, daha iyi anlaşılacaktır. Horasan valisi **Esed b. Abdullah**, Türkistan'da sükun ve emniyeti sağlayamamış, Türklerle yaptığı birçok savaşı da kaybetmişti. Bunun üzerine **Eşres b. Abdullah es-Sülemî** Horasan valisi tayin edilmiştir (727-729). Eşres göreve başlamasıyla birlikte hemen geniş bir İslâmlaştırma kampanyası açmış ve başta Semerkant, Buhara olmak üzere Aşağı Türkistan'a bir tebliğ heyeti göndermiştir. O, yeni mühtedilerin resmî vergilerden tamamen muaf tutulacaklarını ilan ettirmişti. Bu çabalar kısa zamanda semeresini vermiş, kitle halinde İslâmlaşmalar başlamıştır. Tabiatıyla çoğalan müslüman sayısıyla ters orantılı olmak üzere, vergi gelirlerinde büyük çapta azalmalar başlamıştır. Bu durum karşısında telaşlanan Eşres, **Taberî** ve **İbnu'l-Esîr**'in kaydettiklerine göre, Semerkant âmiline ve o çevredeki vergi tahsildarlarına şu emri göndermiştir: "*Daha önce kimlerden harac alıyorsanız ister müslüman olsun ister olmasın, yine onlardan aynı miktar haracı alınız*". Tabiatıyla müslüman olmanın, Arap dindaşlarıyla kendilerine eşit şartlar temin edemediğini görmek, Türkler için yeni dine geçmeyi cazip kılmıyordu. İslâmın ana prensiplerine taban tabana zıt bu uygulamalar İslâmlaşmayı yavaşlatıyor, idareye karşı isyanlara neden oluyordu.

Emevî komutanlarının fethettikleri Türk bölgelerinde yer yer halka çok sert davrandıkları görülmüyordu. Bu tutum da karşılığın isyanlar tarzında buluyordu. **Kuteybe b. Müslim**'in *Beykent*'i fethinden sonra, yerli halk şiddetli davranışlar karşısında isyan etmişti. Bu baş kaldırma çok kanlı bir biçimde bastırılmış, şehir tamamıyla yağmalanmıştı (706). Benzer bir akibet *Buhara* için de geçerli idi.

Tabiatıyla Emevîler döneminde müslüman Araplarla Türklerin ilişkileri tamamıyla bir olumsuzluklar resmi geçidinden ibaret değildir. Emevî idarecileri Türk bölgelerinde müslümanlığın yayılması için bazı teşebbüslere girişmekten de geri durmadıkları gibi **Ömer İbn Abdül-**

aziz gibi, sahabe dönemi ihlasıyla İslâmın yayılmasına çaba sarfedenler de olmuştur. Nitekim bütün olumsuzluklarına rağmen bu dönem, önceliği İslâm devletinin hakimiyetine giren bölgelerde olmak üzere müslümanlığın, Türkler arasında yayılmaya başladığı bir devreyi oluşturur. Şimdi bu yöndeki en önemli çabaları ve sonuçlarını hatırlatalım.

İslâmiyet Türkler arasında öncelikle Maverâünnehir bölgesinde yayılmaya başlamıştır. **Kuteybe b. Müslim** (valiliği 705-715)'in bu bölgede, bir taraftan fetih ve buralarda askerî hakimiyeti yerleştirirken, bir taraftan da İslâm dininin yayılması için bazı çabalar sarfettiğini görüyoruz. Nitekim o, Buhara'nın kesin olarak müslümanların eline geçmesinden sonra, burada 713 yılında bir cami yaptırmıştır. Semerkant'ın müslümanlara teslim şartları arasında da, şehirde bir camiin yapılmasına karşı konulmaması hükmü yer alıyordu. Varılan antlaşmaya göre ayrıca Kuteybe'nin, maiyetindeki askerlerle birlikte şehre girerek namaz kılması, hutbe okutması ve misafir edilmeleri gerekiyordu. Kuteybe b. Müslim bu camiin yapılmasına bizzat nezaret etmiştir. Benzer hususlar Beykent'in fethinde de uygulamaya konulmuştur. Ayrıca o, fethedilen yerlere hatta aileler yanına müslüman Arapları yerleştiriyordu. Böylece bir kaynaşmanın gerçekleşmesini amaçlamaktaydı. [Nitekim bu uygulama Buhara'da yapılmıştı. Bunlar yanında Kuteybe'nin Buhara ve başka bazı yerlerde Cuma namazına gelenlere teşvik amacıyla para dağıttığı görülmüyordu. Hatta namazlarda Kur'an'ın Arapça dışında bir lisanla okunması da söz konusu olmuştu. Fakat her şeye rağmen onun fetihlerde gösterdiği başarıyı, İslâm dinini yaymada gösteremediği de bir gerçektir. Bu neticede onun tutumundan ziyade, Emevî hilâfetinin takip ettiği koyu Arapçı politikanın tesirli olmuş olması mümkündür.

Halife Süleyman (715-717) döneminde Horasan valisi **Yezid b. Muhalleb**, Cürçan üzerine yürümüş ve burasını zaptetmişti. Bölgenin hükümdarı Sül-Tekin'i de esir eden İslâm ordusu komutanı, onu adamlarıyla birlikte müslüman olması dolayısıyla kendi hizmetine almıştır. Bu durum Cürçan bölgesinin müslümanlığı kabul etmiş olduğu tarzında yorumlanamasa da, kısmî bir İslâmlaşmadan söz etmemizi mümkün kılar.

Ömer İbn Abdülaziz (717-720)'in hilâfet dönemini *Aşağı Türkistan*'ın İslâmlaşması açısından, kısa fakat hayırlı bir devre olarak değerlendirmek gerekir. Bilindiği gibi Ömer İbn Abdülaziz'in en büyük ideallerinden biri, İslâm dininin, Emevî devletinin geniş hudutları içinde yaşayan; dil, din ve ırk bakımından farklı unsurlar arasında, özellikle de

Türkler arasında yayılması ve sosyal bünyesi sağlam, kendi içinde güçlü bir İslâm toplumunun tesisi idi. Halife bu hedefi gerçekleştirmek için bir kısım icraata girişmiş, bu cümleden olmak üzere; önce Türkistan seferlerini durdurmuş, bölgeye yeni idareciler tayin etmiş, onların yumuşak bir yönetim kurmalarını temine çalışmıştır. Ayrıca o, müslümanlar arasındaki vergi adaletsizliğini önlemiş, İslâmiyetin tebliği amacıyla “*çağrı mektupları*” göndermiştir. Bu çabaların müsbet sonuçlarının alınmış olduğu düşünmememiz için hiç bir sebep yoktur. Fakat çok kısa sürdüğü ve Ömer İbn Abdülaziz’in ölümüyle bu politikaya son verildiği de bir gerçektir. Bir başka gerçek te, halifenin çabalarının Emevî bürokrasisi tarafından hiç bir zaman kavranmadığı gibi, devamlı bir biçimde de engellemelerle karşılaştığıdır.

Hişam (724-743) döneminde Horasan valisi tayin edilen Eşres b. Abdullah es-Sülemî’ye yukarıda temas edilmişti. Onun Türkler arasında İslâmiyetin yayılması amacıyla Ebu’s-Seydâ Salih b. Tarîf ve Rebî b. İmrân et-Temimî’yi görevlendirmesi söz konusudur. Bu ikisi Semerkant ve civarı Türkleri arasında gayretle çalışmışlardır. 742’de Belh’te bir cami yaptırılmıştır. Yine Hişam döneminde halifenin Türk hakânını İslâma davet için büyük bir elçilik heyet: gönderdiği görülmektedir. Kaynağımızın verdiği bilgilerden, bu heyetin ne zaman ve hangi Türk hakânına gönderildiğini belirlemek mümkün olamamakla birlikte, muhtemelen bu sırada Türkistan’ın en güçlü devleti olan Türgiş kağanı Su-lu’ya gönderilmiştir. Elçi hakâna İslâm inancıyla ilgili bilgiler vermiş, bundan sonra hakân elçiye, büyük bir törenle askerlerini göstermiş ve “*bu askerler içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı ve ne de bir terzi vardır; hepsi askerdirler, eğer bunlar müslümanlığı kabul eder ve İslâmın şartlarını yerine getirecek olurlarsa hayatlarını nasıl sürdürürler*” demiştir.

Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyar (tayini 738)’ın, İslâm hakimiyetine karşı mukavemet gösteren Aşağı Türkistan sakinlerini, Araplarla aralarındaki farkları ortadan kaldırarak kazanmaya çalıştığını görüyoruz. O bu çabalarıyla bir dereceye kadar başarılı da olmuştur.

Sonuç olarak şunu belirtmek mümkündür. Emevîler döneminde İslâmiyet Türkler arasında, öncelikle müslümanların yönetimine geçen topraklarda yayılmıştır. Aşağı Türkistan’daki bazı bölge ve şehirleri ihtiva eden küçük devletlerin yöneticileri durumundaki bir kısım mahallî Türk hükümdarı İslâmiyeti kabul etmiştir. Zekeriya Kitapçı’nın tesbitlerine göre bunları, Bazğis ve civarının hükümdarı Türgişlerden Nizak Tarhan (644 ?- 709), Toharistan hükümdarı Yabgu Bey (?-?),

Buhara hükümdarı Tuğ Şad (707-739), Cürcan hükümdarı -Medine'de Hz. Peygamber'in kabri başında müslüman olan-Sûl-Tekin (650-719), Soğd ve Semerkant hükümdarı Akşid Gurek (709-745)'dir. Bunlar yanında ileri gelen ailelere mensup bazı kişiler de İslâmiyeti kabul etmişlerdir. Bunlar içinden; **Gazvan, Bazan, Dihkan Hîne, Divaşnîç, Nemrûn'u** tanıyoruz. Tabiatıyla bunlar yanında halktan ihtida edenler de bulunmaktadır. Bu durumu İslâmiyetin daha sonra, adil bir idare altında çok hızlı bir biçimde yayılabileceğinin hayırlı bir işareti olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte Emevî hanedânının takip etmiş olduğu yanlış politika dolayısıyla bu devrede İslâmlaşmanın süratle olmadığı da açıktır. Bilhassa mücadelelerin yoğun olduğu bölgelerde müslümanlığın kabulü daha yavaş gerçekleşmiştir.

b) Abbasîler Döneminde İslâmlaşma

Hilâfetin Emevîlerden Abbasîlere geçişini yalnızca bir hanedân değişikliği olarak düşünmek, olayı gerçek boyutlarıyla değerlendirmek olur. Hilâfet değişikliği, başkentin Şam'dan Bağdad'a taşınmasından ibaret de değildir. Asıl önemli nokta, Abbasî hilâfetinin devletin temel politikasında yaptığı değişikliktir. Emevî yönetimi, bir çok kavmi hükmü altında topladıysa da, bunlar arasında gerçek bir bağ kurmayı başaramamıştı. Müslümanlar arasında eşit hak ve sorumluluklara dayanan bir idare oluşturamamıştı. Özellikle mevalîye karşı tutumları, gitgide artan bir gayri memnunlar kitlesi meydana getiriyordu. Arap kabileleri arasında da, eski devirlerin devamı olan kan davaları sürüp gidiyordu. Tabiatıyla bu gelişmeler, İslâmiyetin Türkler arasında hızla yayılmasını kolaylaştırıyordu.

Emevîlere tepki biçiminde ortaya çıkan Abbasî ihtilali muvaffak olduğunda, idaredeki olumsuzlukları, olabildiğince gidermeye çalıştı. Bunun sonucunda da, özellikle Türk-Arap ilişkileri düzeldi. Türkler arasında İslâmiyetin yayılması hızlandı. Abbasî halifelerinden Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerine, muhtelif davranış ve tedbirleriyle olumlu katkısı olanlar arasında ikinci halife **Cafer el-Mansur (754-775)**'u hatırlamak gerekir. O bir taraftan "*İlk defa Türkleri devlet hizmetinde vazifelendirmiş*" biri olarak karşımıza çıkarken, öte taraftan da oğlu **Mehdî**'ye mevalîye iyi davranmasını, onların isteklerine kulak vermesini, haklarını korumasını vasiyet eden bir halife olarak tanınır. Nitekim Mehdî (775-785) de *Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrûsana, Karluk, Dokuzoguz* ve diğer bazı Türk hükümdarlarına elçiler göndererek onları itaat ve İslâmı kabule davet etmiştir.

Halife Me'mun (813-833) Aşağı Türkistan ve çevresinde İslâmiyetin yayılması için çaba sarfetmiştir. *Usrûsana* hükümdarı **Kâvûs** bu sırada müslüman olmuştur. Me'mun Aşağı Türkistan'ın tam olarak itaata alınmasından sonra, bölge valilerine Türkistan üzerine seferler yapılmasını emrediyor; valiler de müslümanlığı kabul edenlere maaş bağlanacağını vaat ederek öncelikle hükümdar ailelerini kazanmaya çalışıyorlardı. Bizzat Me'mun da İslâmiyeti kabul edenleri taltif ediyordu. Nitekim onun ordu komutanları arasındaki çok sayıda müslüman Türkü tanımaktayız. Aynı siyaset **Mu'tasım** (833-842) döneminde de devam etmiştir. Bu sırada hilâfet ordusunda görev yapan Türklerin sayılarının ne kadar artmış olduğuna daha önce temas edilmişti. Halifelerin Türklerle karşı olumlu yaklaşımlarının sonucu olarak artık Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde Aşağı Türkistan ahalisi büyük çoğunlukla İslâmiyeti kabul etmiş bulunuyordu.

Tabiatıyla Türk ülkelerinin her tarafı hiç bir zaman müslüman ordularınca fethedilmiş değildir. Buralara İslâmiyet karşılıklı ticarî ilişkiler ve İslâm sûfileriyle, dervişlerinin çabaları sayesinde ulaştırılmıştır. Nitekim İslâm ülkelerinin uzağındaki *Bulgarların İslâmiyeti* kabulünde *Harizmli tüccarların çok önemli rolleri olduğu gibi, Hoca Ahmed Yesevî'nin İslâmiyetin Karahanlılar sahasındaki Türk illerinde neşvünemâ bulmasındaki önemli katkısı göz ardı edilemez.* Aynı şekilde Halife Hz. Ömer (634-644) devrinde başlayıp Harun Reşid (786-809) dönemine kadar fasılalarla devam eden *Hazarlarla müslümanlar arasındaki mücadelelerde, 737'de Mervan b. Muhammed'in başkent İtil'i almasından sonra Hazar hakânı müslümanlığı kabul ettiyse de, çaresizlik karşısında İslâmiyeti kabul eden hakân daha sonra bu dini terk etmiş olmalıdır.* Mervan, yapılan antlaşma gereği burada **Sabit el-Esedî** ve **Abdurrahman el-Hulânî** adlı iki fakihî Hazarlara İslâmiyeti öğretmek üzere bıraktı. Kısım bunların çalışmaları ve kısmen de diğer ilişkiler neticesinde İslâmiyet bu bölgelerde tanındı. Böylece burada da İslâmiyet savaşların bitimini müteakip, 799'dan sonra başlayan barış devresinde ve özellikle de ticarî ilişkilerin gelişmesinden sonra yayılma imkânı bulmuştur. Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başkent haricinde Belencer ve Semende, gibi önemli Hazar kentlerinde bile oldukça da geniş müslüman kolonileri bulunuyordu. Nitekim **İbn Rusta** X. yüzyılın başlarında Hazar başkenti İtil'de çok sayıda müslüman, mescid, imam ve müezzinin bulunduğundan bahseder. **İbn Fadlan**'ın verdiği bilgilerden de hakânın müslümanları himaye ettiğini öğreniyoruz. Halbuki hakân ve devlet erkânı musevîliği kabul etmişlerdi. X.

yüzyılın ikinci yarısında İtil'de 30 cami ve 10.000 kadar müslüman bulunmaktaydı.

Araplarla O-ta Asya milletleri arasında ticarî ilişkiler daha sekizinci asırda başlamıştı. Çin kaynaklarına göre Arap tacirler, üç senede bir defa *Kuça*'dan İpek yüklü kervanlar çıkarıyorlardı. Buradan Yenisey menbalarına doğru Kırgızların merkezlerine ulaşıyorlardı. Kuvvetle muhtemeldir ki, din adamları da bu kervanlardan istifade etmişlerdir.

Müslüman tüccarlar özellikle ticarî merkezlere uğruyorlardı. Bu uğrak merkezlerinin hemen hepsinde camiler yaptırıyorlardı. Tabiatıyla bu camilerin müslüman cemaatin oluşmasında önemli rolleri vardı.

Türkler arasında İslâmiyetin yayılmasında, Samanî devletiyle daha önce müslüman olmuş ırkdaşlarının silahlı mücadelelerinin de önemli yeri vardır. Bir de hudut boylarında kurulmuş olan çok sayıdaki *ribât*ları hatırlamak gerekir. Yalnızca İsficab'da gazilerin barınması için 1700 ribat bulunuyordu. Türkistan'daki ribatların sayısı ise on bine yaklaşıyordu. Ribatların askerî fonksiyonları yanında, Hz. Peygamber'in bir hadisinde belirttiği büyük cihad denilen nefis terbiyesinin yapıldığı yerler olduğu düşünülürse, bu müesseselerin İslâmiyetin eksiksiz öğrenilmesindeki önemli mevkileri ve Türklerin müslümanlığı benimseyip öğrenmelerindeki yerleri daha iyi takdir edilebilir.

Samanîler, fetihlerle elde ettikleri bölgelerde İslâmiyeti yayıyorlardı. Ayrıca onlar, bir kısım Türkleri kendi bölgelerinde iskân etmekteydiler. Türklerin arasında İslâmiyetin yayılmasında bu çalışmaların da katkıları olmalıdır. Nitekim onların *Oğuz* ve *Karluklardan* oluşan 1000 aileyi, hududa yerleştirmek suretiyle, tecavüzleri önlemeyi hedeflediklerini ve bunların Müslüman olduklarını biliyoruz. Aynı şekilde Samanîler, Maveraünnehir'den gelen göçmenlerin yerleştirilmesinde de İslâmlaşmayı öne çıkarıyorlardı. Seyhun'un aşağı kısmında *Cend*, *Huvar* ve *Yenikend* bu şekilde kurulmuş üç müslüman şehridir.

İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasında sufiliğin de önemli bir yeri vardır. Nitekim *Karahanlı* devletinin İslâmî bir renge bürünmesiyle sonuçlanan **Satuk Buğra Han**'ın müslüman olması da böyle bir gelişmenin sonucudur. Karahanlı Hükümdarı **Oğulcak**, Samanî hanedanı içerisinde başgösteren kargaşalıktan faydalanmak amacıyla asî Samanî şehzâdelerinden birinin ülkesine sığınmasına izin vermişti. Bu müslüman şehzâde veya İslâm sufilerinin vaazları sonucunda Oğulcak'ın yeğeni Satuk müslüman olmuş, daha sonra amcasına karşı yaptığı mücadeleyi kazanarak Batı Karahanlıların İslâm dinini resmen kabul etme-

lerini sağlamıştır. Hayatı ve İslâm uğruna yaptığı mücadeleler *Satuk Buğra Han Destanı (Tezkire-i Satuk Buğra Han)* adıyla derlenmiş olan Karahanlı devletinin bu ilk müslüman hükümdarı (İslâmî adı **Abdülkerim**)'nın İslâmiyeti kabul edişi, Türklerin müslümanlığa hızla geçişlerinde önemli bir dönüm noktası oluşturmıştır. Bundan sonra İslâmiyetin kabulü çok büyük topluluklar şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim tarihçilerin kaydına göre 349/960'da *Karluk*, *Yağma*, *Çigil* ve *Tushi* gibi Türk boylarından 200.000 çadırılık Türk topluluklarının kısa sürede müslüman oldukları görülür. Bu şekilde toplu İslâma geçişe bir başka örnek de 435/1043-44'te 10.000 çadırılık bir Türk topluluğunun İslâmiyeti kabul ederek, ilk kurban bayramında 20.000 kurban keşmeleridir. Bu İslâmlaşmalarda müslüman derviş ve şeyhlerinin, Türk ülkelerinin çeşitli bölgelerine giden kervanların arkası sıra giderek, her tarafta İslâmiyeti anlatmalarının büyük rolü olmuş olmalıdır.

Türklerin İslâmiyeti din olarak seçmeleri sürecini şöylece özetleyebiliriz. Türkler Emevî hilâfeti döneminde, bir kısım Türk ülkelerinin fethiyle yavaş da olsa İslâmiyeti kabul etmeye başlamışlardır. Türklerin bu dini yakından tanımlarıyla IX. yüzyıl ortalarından itibaren müslümanlığın kabulü artmış, nihayet X. yüzyılın ilk yarısından itibaren halkı ve yöneticileri Türk olan ilk müslüman Türk devletleri ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu sırada sırasıyla önce *İtil (Volga) Bulgar devleti* (920/21), *Karahanlılar* (945), *Gazneliler* (963) ve *Selçuklular* (1038) gibi Türk-İslâm devletlerinin tarih sahnesine çıktıklarına şahit oluruz.

Türklerin İslâmiyete geçişi, geniş İslâm dünyasında, X. yüzyıl boyunca devam ettiği gibi XI. yüzyılda da büyük gelişmeler göstermiştir. Daha sonra da devam eden İslâmiyetin din olarak kabulü olgusu, XIV. yüzyılda artık bütün Türk dünyasının müslümanlığı kabul etmesiyle sonuçlanmıştır. Bu vesileyle şunu da bir defa daha ifade etmek yerinde olacaktır. Yukarıda Müslüman Araplarla Türklerin ilişkileri incelenirken çoğu defa savaşlardan bahsedildi. Türkler arasında İslâmiyetin ilk yayıldığı yerler bu savaşlara sahne olan bölgeler olmakla birlikte, Türklerin bulundukları ülkelerin bunlara nisbetle çok geniş olduğu ve bu geniş bölgelerde İslâmiyetin savaşıyla yayıldığı muhakkaktır. Bulgarlar başta olmak üzere, Aşağı ve Batı Türkistan haricinde bu olgu, daima karşımıza çıkar. Nihayet Türkler bir millet bütünü olarak ve bütün benlikleriyle İslâmı kabul etmişlerdir. Bu hususu Fahreddin Mubarekşah'ın şu ifadelerinde açıkça görmek mümkündür: "*Başka kavimlerin müslüman iken de ana, baba ve yakınlarıyla ilişkilerini kesmedikleri çok defa görüldüğü ve samimi bir müslüman olmak için uzun bir zamana ihtiyac*

hasıl olduğu halde Türkler müslüman olduktan sonra müslümanlığa öyle sarılırlar ki, bir daha adlarını, yerlerini ve yakınlarını hatırlamazlar; hiç bir Türkün irtidat ettiği de görülmemiştir”.

6- Değerlendirme ve Sonuç

Türklerin İslâmiyeti kabulünün, hem Türk Tarihi, hem İslâm Tarihi ve hem de dünya tarihi açısından son derece önemli sonuçları olmuştur. Gerek bu sonuçları ve gerekse Türklerin İslâma hizmetleriyle, İslâmın Türk kültür ve medeniyetine getirdikleri üzerinde genişliğine durulabilir. Böyle bir incelemenin faydalarına bütün kalbimizle inanmış olmamıza rağmen, burada bu konuya fazla bir yer ayırmamız, çalışmamızın bütünlüğü açısından uygun düşmeyecektir. Bununla beraber Türk-İslâm birlikteliğinin, özellikle de ilk dönemlerinin tezahürlerine, en kısa çizgileriyle de olsa temas etmek yerinde olacaktır. (Türklerin İslâm kültürüne katkıları Hüseyn G. Yurdayın tarafından çok güzel özetlenmiş bulunmaktadır. Bkz. *Türk-İslâm Kültürüne Giriş*, Diyanet Dergisi Hicret Özel Sayısı, s. 249 vd.).

Bilindiği gibi Türklerin büyük topluluklar halinde İslâmiyeti kabul ettikleri ve ilk Türk-İslâm devletlerinin kurulmaya başladıkları X. yüzyıl, İslâm medeniyetinin zirveye ulaşmış, durgunluk içerisine girdiği bir devredir. İslâm devleti çok geniş sınırlara ulaşmıştır. Buna karşılık devletin, bu sınırları koruyacak, ülke içerisindeki asayiş ve düzeni sağlamak, aynı zamanda da yeni toprakları müslümanların hizmetine açacak taze kuvvetlere ihtiyacı vardır. Çünkü Arap ve İranlı unsurlar artık enerjilerini büyük ölçüde kaybetmiş bulunuyorlardı. İşte İslâmı kabul eden Türkler bütün bu ve İslâmın ihtiyaç duyduğu diğer fonksiyonları üstlenmişlerdir. Nitekim 1058’de halife Kâimbiemrillah Bağdad’da yapılan bir törenle bu hususu resmîleştirmiştir. Böylece Hz. Peygamber dönemini bir kenara bırakacak olursak, 632’de Hulefâ-i Râşidîn ile başlayan ve 426 sene süren *Arap dönemi* sona ermiş ve İslâm Tarihinde hilâfetin kaldırıldığı 1924’e kadar 866 sene sürecek *Türk devri* başlamıştır.

Abbâsî hilâfetinin karşılaştığı çok sayıdaki isyanın bastırılmasında en önemli görevleri müslüman Türkler üstlenmişlerdir. Bizans’ın uzun bir aradan sonra, İslâm devletinin zayıflamasından faydalanarak başlattığı karşı atağın önünde bütün güçleriyle duran, hatta yeni yerleri fetheden müslüman Türklerdir. İslâm dünyasındaki fikrî parçalanmaya karşı, İslâm eğitim-öğretim tarihinde en önemli dönüm noktası sayılabilecek olan *Medreselerin* kurulmasını Selçuklu Türkleri gerçekleştiren

mişlerdir. İlk dalgası Anadolu Selçukluları, Eyyubiler ve Memluklar tarafından; İkinci dalgası, Osmanlılar tarafından karşılanan *Haçlı seferleri*, müslüman Türkler sayesinde geçici birer hareket ahaline getirilmiş, müslüman yurtları hristiyan tasallutundan kurtarılmıştır. Buna karşılık Anadolu sahasında, bir türlü aşılamayan Toroslar çizgisi, Alparslan'ın kazandığı 1071 *Malazgirt meydan muharebesiyle* kesin olarak ortadan kaldırılmış, Anadolu bir daha dönmek üzere ebedî müslüman yurdu haline getirilmiştir. Bilindiği gibi *Osmanlılar*, İslâmın bayraktarlığını üstlendiklerinde, çok daha ilerilere, Avrupa içlerine kadar gideceklerdir. Diğer taraftan İslâm ülkeleri üzerinde felaket getiren çirke sürüleri gibi esen Moğolları, *Ayn-i Câlût'ta* durduran da Türklerdir. Günümüzde milyonlarla ifade edilen Hint müslümanları (Hindistan, Pakistan, Bengaldeş), nasıl ilk müslüman Türk devletlerinden *Gaznelilerin* ve onun unutulmaz sultanı *Gazneli Mahmud'un* yorulma bilmez enerjisinin eseri iseler, her şeye rağmen mevcudiyetlerini koruyan Balkanlar ve doğu Avrupa'daki İslâm varlığı da Osmanlıların çabalarının eseridir.

İslâmiyeti kabul eden Türkler bu dine yalnızca asker olarak hizmet etmiş değillerdir. Önceleri Arapların, sonra İranlıların ve İslâmiyeti din olarak benimsemiş bütün milletlerin, kaynağını İslâmdan alarak geliştirdikleri İslâm kültür ve medeniyetinde, Türklerin de inkarı kabil olmayan katkıları olmuştur. *Farabî, İbni Sinâ, Ebû Reyhan el-Beyrunî, Abdullah b. Mubarek et-Türki, Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî, Şehristanî, Zemahşerî...* çeşitli alanlarda hemen hatırlanan müslüman Türk bilginleridir. Bunların sayılarının büyük yekunlara ulaştığında hiç şüphe yoktur. Sonuç olarak İslâmiyeti ilk kabul eden, İslâm devletini kuran ve geliştirenlerin olmanın şerefi Araplara aitse, onu, özellikle de X. yüzyıldan itibaren yaşatmak ve Araplar ölçüsünde yaymak şerefi de Türklerle aittir.

Bu vesileyle şu hususu da önemle belirtmek gerekir. Türkler İslâm dünyasına devamlı, tek taraflı katkıda bulunmuş da değillerdir. İslâm'dan aldıkları değerler sayesinde millî benliklerini koruma, muhafaza edebilme imkânını bulmuşlardır. Tarihçi İsmail H. Danişmend; "*İnkârına imkân olmayan bir hakikat vardır : İslâmiyet Oğuz – Türklüğünden ne kadar kuvvet almışsa, Türklük de İslâmiyetten o kadar kuvvet almış ve netice itibarıyla İslâmiyeti Türklük, Türklüğü de İslâmiyet yaşatmıştır*" derken, çok haklıdır. Gerçekten de İslâmiyet sayesinde Türkler, millî varlıklarını korumak ve geliştirmek imkânını bulmuşlardır. Halbuki diğer dinler ve medeniyet ortamına girenlerin Türklüklerini büyük

ölçüde kaybettiklerine şüphe yoktur. Göktürk hakânı Bilge Kağan (ö. 734)'ın, veziri Tonyukuk'tan bir Budist mabedi inşasını istediğinde, vezirin ona verdiği; "*savaşı ve hayvan eti yemeği yasaklayan ve miskinlik telkin eden bu dinin kabulü Türkler için felaket olur*" cevabında olduğu gibi Musevîliği kabul eden Hazarlarla, Hristiyanlığı kabul eden Bulgarlar ve Macarların, bugün için Türklüklerinden acaba ne ölçüde söz edilebilir? Bunun yanında Türklerin, çoğu defa İslâm dünyasının lideri olarak uzun ömürlü devletler kurmalarında bu dinin verdiği ruhun yeri çok önemli olmalıdır. Hakikaten Türk insanındaki İslâm inancı olmasaydı bir Selçuklu, bir Osmanlı devleti ne ölçüde gerçekleşebilirdi? Bu bakımdan Osman Turan'ın da haklı olarak belirttiği gibi, Türk tarihinin en mühim devresinin İslâm medeniyeti içerisinde ortaya çıkan yüzyıllar olduğunda şüphe yoktur.

Bibliyografya

- Câhız**, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev: Ramazan Şeşen, Ankara, 1967.
- Bahaeddin Ögel**, *Eski Türk-İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar*, İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, İstanbul, 1971, s. 351-366.
- A. Nimet Kurat**, *Kutaybe bin Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı*, AÜDTCFD., c. IV, S. 5 (Ankara Kasım-Aralık 1948), s. 385-425.
- Ekrem Pamukçu**, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Siyasî, Askerî ve Kültürel Alanlarda Türkler (749-861)*, Ankara, 1990. Basılmamış doktora tezi.
- Emel Esin**, *Türklerin İslâmiyete Girişi*, Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 287-320.
- H.A.R. Gibb**, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev: M. Hakkı, İstanbul, 1930.
- Fuad Köprülü**, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1981.
- İsmail Hami Danişmend**, *Türkler ve Müslümanlık* (Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?), İstanbul, 1959.
- İsmail H. İzmirli**, *Peygamber ve Türkler*, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 1013-1026.
- İsmail H. İzmirli**, *Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasındaki İzleri*, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 280-290.

- Hakkı Dursun Yıldız**, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980.
- Hakkı Dursun Yıldız**, *İslâmiyet ve Türkler*, Diyanet Dergisi Hicret Özel Sayısı (Ankara 1981), s. 285-315.
- Hakkı Dursun Yıldız**, *İslâm Devleti Hizmetinde Türkler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1986, c. III, s. 333-357.
- Hakkı Dursun Yıldız**, *Türklerin Müslüman Olmaları*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1987, c. IV, s. 17-54.
- Hakkı Dursun Yıldız**, *Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler*, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1973, s. 71-82.
- Hakkı Dursun Yıldız**, *Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türklerin Rolü*, İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı, Ankara, 1975, s. 19-29.
- Hakkı Dursun Yıldız**, *Abbasiler Devrinde Türk Komutanları I*, Boga el-Kebir et-Türkî, Türk Kültürü Araştırmaları, c. II (Ankara 1965), s. 195-203.
- Hakkı Dursun Yıldız**, *Abbasiler Devrinde Türk Komutanları II*, İnâk et-Türkî, TED., S. 2 (İstanbul 1971), s. 51-58.
- Hakkı Dursun Yıldız**, *Abbasiler Devrinde Türk Komutanları: el-Afşin* Haydar b. Kâvûs, TED., S. 4-5 (İstanbul 1974), s. 1-24.
- Hakkı Dursun Yıldız**, *Abbasiler'de Emirülümeralığın Ortaya Çıkışı*, TED., S. 10-11 (İstanbul 1981), s. 97-108.
- Hikmet Tanyu**, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, 1980.
- İbrahim Kafesoğlu**, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977.
- İbrahim Kafesoğlu**, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.
- Osman Turan**, *Türkler ve İslâmiyet*, AÜDTCFD., c. IV, S. 4 (Ankara 1946), s. 457-485. Bu makale yazarın Selçuklular ve İslâmiyet adlı (İstanbul, 1980) kitabının 19-67. sayfaları arasında yayınlanmıştır.
- Hüseyin G. Yurdaydın**, *Türk-İslâm Kültürüne Giriş*, Diyanet Dergisi Hicret Özel Sayısı (Ankara 1981), s. 249-283.
- Liu En-Lin**, *Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme*, VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, Ankara, 1972, s. 414-420.
- Necdet Sevinç**, *Türklerin İslâma Girişini Kolaylaştıran Sebepler*, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 4 (İstanbul Şubat 1980), s. 5-30..

Ramazan Şeşen, *Eski Araplara Göre Türkler*, *Türkiyât Mecmuası*, c. XV (İstanbul 1969), s. 11-36.

T.W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev: Hasan Gündüzler, Ankara, 1971.

M. Ş. Günaltay, *Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü*, *Belleten*, c. VI, S. 23-24 (Ankara Temmuz-Ekim 1942), s. 177-205.

Zekeriya Kitapçı, *Tarih Objektifinde Hz. Peygamberin Hadisleri ve Türkler*, *Belleten*, c. XLVIII, s. 191-192 (Ankara Temmuz-Ekim 1984), s. 417-451. Bu makale genişletilerek (Hadislerde Türk ve Türklük) Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 7, 8, 10-11'de yayınlanmıştır. Yazar daha sonra bu çalışmasını Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler (İstanbul, 1986) adı altında kitap haline getirmiştir.

Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya Mahallî Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslâmiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları* (Emevîler Devri), *Belleten*, c. LI, S. 201 (Ankara 1988), s. 1139-1207. Bu makaleyi geliştiren yazar Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları (İstanbul, 1988) ismiyle kitap olarak yayınlamıştır.

Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, İstanbul, 1986, C. I.

Zekeriya Kitapçı, *Türkistanda İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988.

Zekeriya Kitapçı, *Sosyal, Siyasî ve Dinî Yönleri İle İslâmî Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan*, *Diyanet Dergisi*, c. XVII, S. 5, 6, c. XVIII, S. 1 (Ankara 1978-1979), s. 276-284; 325-333; 44-50.

Zekeriya Kitapçı, *Çeşitli Yönleri İle Emevîler Devrindeki Arap Ordularındaki İlk Türkler*, A.Ü. İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, S. 1 (Erzurum 1975), s. 153-170.

Zeki Velidî Togon, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970.

W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına Haz: Kâzım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975.

W. Barthold, *Orta Asya'da Moğol Fütûhatına Kadar Hristiyanlık*, çev: Ahmed Cemal, *Türkiyât Mecmuası*, S. 1 (İstanbul 1925), s. 47-100.

Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1979, C. I-II.

TÜRK VALİLERİNCE KURULAN DEVLETLER

Türklerin İslâmiyeti önceleri münferit veya küçük gruplar, daha sonraları ise büyük topluluklar halinde kabul etmelerinin mühim sonuçlar doğurmuş olduğunu biliyoruz. Bu vesileyle Türklerin İslâmı din olarak seçerek, İslâm devleti hizmetine girmelerinin siyasî neticelerinden birinin de devletler kurmaları olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim Halife ordularında görev yapan, *Sâmarrâ döneminde* (836-892) hilâfete hakim olan Türkler arasından, geniş ülkenin çeşitli yerlerine valiler tayin edildiğini gördük. Bu valilerden bir kısmı, valilik görevlerini, yerlerine gönderdikleri vekilleri vasıtasıyla yerine getirirken, bir kısmı da bizzat görevleri başında bulunmuşlardır. Türklerin hilâfet merkezinde artan güçleri yanında, halifelerin bunlar karşısında zayıflamaları ve geniş ülkeleri ihtivâ eden *Abbâsî devleti* içerisinde yeterli nüfûza sahip olamamaları; diğer bazı hanedânlar yanında, bizzat Türkler tarafından da *Tolunoğulları*, *Sâcoğulları*, *İhşidîler* gibi kısa süreli bazı hanedânların oluşturulmasını intâc etmiştir. Biz, müslüman Türk valiler tarafından oluşturulan bu siyasî teşekküllere, bir bakıma daha sonra ortaya çıkacak olan önemli Türk-İslâm devletlerini de müjdelemeleri dolayısıyla, daha uygun bir tanımlama bulununcaya kadar, *yarı bağımsız Türk-İslâm Devletleri* diyeceğiz.

Kanaatimizce bu yarı bağımsızlık konusu üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır. Bilindiği gibi bağımsız devlet, iç ve dış işlerini yürütmekte kendi iradesini üstün tutan ve bunun gereklerini yerine getirebilen devlettir. Halbuki daha ileride genişçe görülebileceği üzere, *Tolunoğulları*, *Sâcoğulları* ve *İhşidîler* hanedânları halifelerin valileri tarafından kurulmuşlardır. Bu valiler ve muakkiplerinin halifelerle olan ilişkileri özel bir konuma sahiptir. Çoğu defa halifelere rağmen varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Bu onları devlet olarak tanımamız imkânını bize vermektedir. Bununla birlikte yer yer kendi adlarına *sikke* kestiriler bile, genelde paralarında dönemin halifesinin ismine yer verdikleri gibi, *hutbede* daima onun ismini zikrettirmişlerdir. *Sikke* ve *hutbe* konusunu İslâmî bir geleneğin devamı olarak yorumlamak mümkündür.

Fakat bu devletlerin, hilâfet hazinesine, halifelerin istedikleri kadar olmasa da belirli bir vergi verdiklerini biliyoruz. Ayrıca bu devletler, büyük çapta gayri Türk unsurların bulundukları bölgelerde var olmuşlardır. Bütün bu ve diğer nedenlerle Tolunoğulları, Sâcoğulları ve İhsidîlerin, daha ileride göreceğimiz *İtil (Volga) Bulgarları, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular*'dan ayrı bir konumda bulundukları şüphesizdir. Biz bu durumu, Türk valilerinin Abbâsî halifelerince gönderildikleri bölgelerde kurdukları bu üç devletin özel durumunu, hiç değilse şimdilik, yarı bağımsız olarak nitelemeyi uygun bulmaktayız. Bu girişten sonra artık, sırasıyla Abbâsî devleti sınırları içerisinde müslüman Türk valiler tarafından kurulmuş olan bu devletleri görebiliriz.

A- Tolunoğulları (H. 254-292 / M. 868-905)

Ahmed b. Tolun tarafından kurulan bu devlet, Türk valilerinin Abbâsî sınırları içerisinde oluşturdukları devletlerin ilkidir. Bu gelişmede hiç şüphesiz öncelikle kurucusunun dirayeti en önemli rolü oynamıştır. Bunun yanında hilâfet idaresinin içine düştüğü zaaf ve Mısır'ın özel konumu da Tolunoğulları devletinin, halifeye rağmen varlığını sürdürebilmesinde etkili olmuştur.

Bilindiği gibi Mısır, 639'da Amr İbnü'l-As tarafından fethedilmiş ve o tarihten itibaren de sırasıyla Medine, Şam ve Bağdad'a bağlı, İslâm devletinin büyük ve çok önemli eyaletlerinden biri olarak kalmıştır. Burada devleti temsilen bir *vali*, *harac reisi*, *berîd* yöneticisi gibi çoğu defa birbirinden bağımsız hareket eden, doğrudan halifeye bağlı önemli görevlilerle, diğer bir kısım memur ve askerler bulunurdu. Yetkinin parçalanmış olması, bir kişinin çok güçlenerek merkezî idare için problem olmasını önleme hedefine yönelikti.

Mısır'a gönderilen valiler arasında, özellikle de Abbâsîler döneminde bazı Türklerin de bulunduğunu biliyoruz. Bunların hepsi görev yerlerine bizzat gitmemiş olsalar da, zaman içerisinde Mısır'da önemli bir Türk varlığının ortaya çıktığında şüphe yoktur. Bu bakımdan Mısır'ı Sâmarra'dan sonra Türklerin, Abbâsî devleti içerisinde yoğun biçimde bulundukları ikinci merkez olarak tanımlamak mümkündür.

Mısır'a ilk defa Mutasım (833-842), Ebu Cafer Aşnas et-Türkî (834-844)'yi, daha sonra Vâsık (842-847) İnak et-Türkî (844-849)'yi, Mütevekkil (847-861) Feth b. Hakân b. Artuk (856-861)'u, Mutez-Billah (866-869) Müzâhim b. Hakân b. Urtuc et-Türkî (867)'yi Mısır valisi olarak tayin etmiştir. Müzâhim'in vefatı üzerine (868) Ahmed b. Müzâhim

Mısır'a vali olarak gönderilmiş, bunun iki ay sonra vefatıyla boşalan valiliğe de Urhûz b. Uluğ Tarhan et-Türkî getirilmiştir. Bu sonuncusunun da beş ay sonra ölmesini müteâkip Ahmed b. Tolun Mısır'a gelmiştir.

1- Tolunoğulları Siyasî Tarihi

Söz konusu edeceğimiz Tolunoğulları hanedânının kurucusu olan **Ahmed b. Tolun**, Mısır'a vali olarak gönderilmiş, sahip olduğu askerî güç sayesinde kısa zamanda burada bir devlet kurmuştur. Ahmed'in babası **Tolun** 200/815-816'da Buhara'dan *Samânî* valisi **Nuh b. Esed** tarafından halife **Me'mun** (813-833)'a gönderilmiştir. Bağdad'da zamanla yükselen Tolun, Türk beyleri arasında yerini almış, Maveraün-nehir asıllı bir Türk'tür. Eylül 835'te Bağdad'da doğan Ahmed, çocukluğunu ertesi sene kurulacak olan *Sâmarrâ*'da geçirmiş, iyi bir dinî ve askerî eğitim görerek yetişmiş, Bizans sınırında ve diğer bir kısım yerlerde başarılı görevler üstlenerek dikkat çekmiştir. Daha sonra 868'de Mısır'a vali olarak tayin edilen (üvey babası) **Bayık Bey**'in naiibi olarak bu ülkeye gelmiştir. (15 Eylül 868) Mısır'daki görevi sırasında kendisine bağlı bir hassa ordusuna sahip olmuş, kısa zaman sonra da Bağdad'ın Basra çevresindeki "*zenci köleler isyanı*" ve Fars bölgesindeki *Saffârîler*le meşgul olmasından istifade ederek bağımsızlığını elde etmiştir. Nitekim bu isyan dolayısıyla kendisinden para yardımı isteyen halife **Mute-mid** (870-892)'in bu isteğine, halifenin belirttiğinden daha az para göndererek yeterince olumlu cevap vermeyecektir. Artık Mısır'ın hilâfet merkezine olan bağlılığı, cuma hutbelerinde halifenin isminin zikredilmesi, sikkeler üzerinde halifenin adının bulunmasından ibarettir.

Ahmed b. Tolun'un Mısır'da bir hanedân oluşturmamasının üzerinde, bir kaç önemli husus dolayısıyla durmak gerekir. Bir defa böyle bir hareket, kendisini güçlü hissedecek olan valilere, çok genişleyen hilâfet denizinde, adacıklar oluşturmaları yönünde bir örnek oluşturur. Öte yandan yabancı bir ülkede, halkı Mısır yerlileri ve Araplardan oluşan bir ülkede, bir başka unsurun, bir Türk hanedânının ortaya çıkması ve belki de müşterek din bağı dolayısıyla, ülkeyi yönetebilmesidir. Daha sonra *İhşidîler* ve *Memlukler*'de de görülecek olan bu tarz yönetim sisteminde dinin bağlayıcılık yönü ne derecede önemli olabilmıştır? Bu husus şimdilik bir soru olarak hatırimızda kalacaktır. Nihayet bir diğer önemli konu da Ahmed b. Tolun ile çok uzun bir geçmişten beri ilk defa Mısır'ın müstakil bir devlet oluşturmaları, hatta Firavunlardan sonra görülmeyen Suriye'nin Mısır'a tabi olması keyfiyetinin gerçekleşmiş olmasıdır.

Ahmed b. Tolun'un Mısır'da kurduğu ilk müslüman Türk sülalesi 868-905 arasında 37 sene devam edebilmiştir. Daha sonra Suriye'yi (264/878) de devleti sınırları içine alan Ahmed, Mart 884'te ölünce yerine 22 yaşındaki oğlu Humâreveyh geçti. Humâreveyh (884-896), kendisi gibi Türk olan İshak b. Kundacık, Sâcoğullarından Muhammed el-Afşin, halife Muvaffak'ın oğlu olup daha sonra Mutezid adıyla halife olacak olan Ahmed'le Suriye'de mücadele etti. Onun zamanında Bizanslılarla yapılan savaşlar sonucunda ülke sınırları Toroslara, Musul hariç el-Cezire (Kuzey Mezapotamya)'ye, batıda da Bingazi'ye ulaştı. Fakat onun, Suriye'ye yaptığı bir sefer sırasında yaklaşık 32 yaşında iken (7 Ocak 896) öldürülmesinden sonra sıra ile yerine geçen oğulları Ceyş (ö. 25 Temmuz 896), Harun (ö. 31 Aralık 904) ve ancak dokuz gün tahtta kalabilen kardeşi Şeybân devletin birliğini koruyamadılar. Önce Suriye'de Karmatilerle yıpratıcı bir mücadele yapmak zorunda kaldılar. Bunda başarılı olamamaları, güçlerinden çok şey kaybettiklerini gösteriyordu. Artık halifenin Muhammed b. Süleyman el-Kâtibi komutasında gönderdiği ordunun görevini tamamlaması zor olmayacaktı. Önce Suriye alındı, sonra da Mısır (Fustat)'a girilerek Tolunoğulları hanedânına son verildi. (10 Ocak 905)

2- Devlet İdaresi ve Kurumlar

Tolunoğullarının Mısır'a hakim olmalarından hemen önceki senelerde ülke, üst üste gelen kıtlık ve kuraklık dolayısıyla iktisaden güç bir durumda idi. Tolunoğulları döneminde ise, elde edilen gelirin tamamının ülke içerisinde harcanması refahı arttırmıştı. İktisadî gelişmenin bir sebebi de bu döneme kadar görev yapmış olan valilerin ortalama iki buçuk sene kadar makamlarında kalabildikleri halde, Tolunoğulları ile birlikte nisbeten uzunca bir süre istikrarlı bir idarenin kurulabilmiş olmasıdır. Ahmed b. Tolun, ülke içinde istikrar unsuru olarak, mevcudu 100.000'i bulan ve ana kütlesi Türklerle, Sudanlı zencilerden oluşan son derece intizamlı *Hassa Ordusu*'na dayanıyordu. Bu kara ordusunun yanında, özellikle Suriye'yi elinde tutabilmek için kuvvetli bir deniz gücüne sahip oldu. Makrizî'nin belirttiğine göre bu sırada Tolunoğullarının 100 harp gemisi bulunmakta idi. Yardımcı ve destek görevini üstlenmiş tekneler bu sayının dışındaydı. *Donanma* için Dimyat ve İskenderiye'deki tersaneler yenilenmiş, Akka'da bir deniz üssü tesis edilerek geliştirilmiştir. 904 yılında Tolunoğulları donanmasının Selanik'i işgal etmiş olduğunu söylemek her halde donanmalarının gücünü daha iyi anlamamıza imkân verecektir.

Tolunoğulları devletinde resmî dil Arapça idi, hanedân sünni müs-lümandı. Başkent ilk müslüman fetihlerinden hemen sonra yapılmış olan *Fustat* ve onunla birlikte daha sonraki vali ve nâiblerin oturdukları *el-Asker* haricinde, devletin kurucusu Tolunoğlu Ahmed'in inşasına baş-ladığı, oğulları zamanında gelişmesine devam ederek halife orduları kumandanı Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî'nin büyük tahribâtına maruz kalan el-Kataî idi.

Başlangıçta bir mil karelik bir alana kurulan şehirde Ahmed b. Tolun'un sarayı, bir büyük cami, *Daru'l-İmâre* (Hükümet konağı), komutanların ikâmetgâhları, askerler için kışlalar, talimleri için *el-Meydan* ve arka planda da tüccar ve esnafa ait evler, hamamlar vardı. Hu-mâreveyh'in aşırı harcama ve lüks merakının sonucu olarak daha sonra da çok sayıda güzel bina ile süslenen bu şehirden günümüze ulaşabilen ve İslâm aleminin belli başlı dinî eserleri arasında anılan *Ahmed b. Tolun Camii* (Toluniyye), 876-879 yılları arasında inşa edilmiştir. Özel-likle minaresi Sâmarrâ'daki büyük camiin hususiyetlerini taşıyan bu eser 120.000 dinara mal olmuştur. Rivayete göre firavunların birinin mezarında bulunan hazineden karşılanan bu giderlerden arta kalan meb-lağ ile de Mısır'da türünün ilki olan bir hastahane (Bîmaristan) ve diğer bazı hayır eserleri yaptırılmıştır. Tolunoğlu Camiinin yapısında, kul-lanılan tuğla malzeme ve kemerlerde ilk defa görülen "sivri kemer" mimarî tarzı ile dikkati çeker. Kufî yazı tarzında ve Kur'ân-ı Kerîm'in 1/17'si miktarında ayetler, binanın iç kısmında tahta kalaslarla tutturulmuş tavanın hemen altında, korniş şeklinde çepeçevre kuşatmış bulunmaktadır.

Tolunoğlu Ahmed'in kurmuş olduğu ve ülkede emsalinin ilki olan *Bîmaristan*'i da burada hatırlamak gerekecektir. Kurucusu buranın bü-tün masraflarını karşılamak üzere 60.000 dinar tahsis etmişti. Makrizî Tolunoğlu Camii için olduğu gibi Bîmaristan için de detaylı bilgi verir. Buna göre, burada esir-hür, fakir-zengin ayırımı yapılmadan herkese hizmet verilir, her çeşit hasta, hatta deliler tedavî edilirdi. Tolunoğlu her cuma günü Bîmaristan'a gelir, teftiş eder, doktor ve hastalarla görü-şürdü.

Ahmed b. Tolun, Mısır'da sağlam bir idarî yapı oluşturmuştur. O-nun Mısır'a geldiği sıralarda, Abbasi halifelerinin büyük vilayetlerde bütün yetkiyi bir kişiye vermeme siyasetlerinin bir sonucu olarak, yetki-leri sınırlandırılmıştı. O, zaman içerisinde bunları aştı. Bunun için Mısır maliyesinin başında doğrudan halifeye karşı sorumlu olan *Ahmed b. Müdebbir* ve berîd idaresinin reisi *Şukayr*'ı ekarte etmesi gerekti. Sonuç-

ta Mısır'ın tek yetkilisi oldu. Başta *Divanu'l-İnşâ* olmak üzere, *Divanu'l-Ceyş* ve *Divanu'l-Harac* gibi divanları yeniden düzenledi. Mısır'da *Divanu'l-İnşâ*'nın kurulması üzerine, başta halife olmak üzere, diğer devlet ve hükümdarlarla doğrudan yazışması mümkün oldu. Artık Ahmed b. Tolun, ülkenin daha önceki valileri veya onların nâibleri gibi değildi. O, adını hutbede zikrettirmek ve sikke kestirmek gibi bağımsızlık alametlerini kullanmaktan geri kalmıyordu. Hükûmet işlerinin yürütüldüğü *Daru'l-İmâre*'den başka, huzurda yapılan toplantıların ve şikayetlerin zabıtlarını tutan *Kâtib-i Sırr* vardı. Polisin işlevini üstlenmiş olan *Şurta* teşkilâtı eş-*Şurtatu'l-Ulyâ* ve eş-*Şurtatu's-Suflâ* olarak ikiye ayrılmış bulunuyordu. Postaya yani *Berîd* teşkilâtına önem veriliyor ve bu teşkilât İslâm devletlerinin çoğunda olduğu gibi yalnızca postaya konu teşkil eden haberleşmenin teminini değil, casusluğu da üstlenmiş bulunuyordu. Bu sayede gerek ülke içinde ve gerekse dışındaki (Sâmarrâ, Bağdad gibi) her türlü gelişmeden merkez kolayca haberdar olabiliyordu. Sarayda ilk dönemden itibaren *hâcipler* vardı. El-Hâci-bu'l-Kebîr ise ancak Humâreveyh döneminde görülüyor. Tolunoğulları döneminde adliye ve ihtisap işleri de düzenli yürütülüyordu.

Ahmed b. Tolun, sistematik bir idare ve intizamlı bir ordu ve donanmaya sahip olması yanında, kendisinin yabancı olduğu bir ülkeyi idare etmek için başka bazı tedbirlere de ihtiyaç duydu. O halkın desteğini de yanında görmek istiyordu. Bunun için de devlet kademelerini müslümanların haricindeki gruplara da açmıştı. Ülkenin refahı için aldığı diğer tedbirlerle birlikte bu tutumunun da olumlu sonuç verdiğini görüyoruz. Nitekim onun ölümüyle sonuçlanan hastalığı sırasında camiler yanında, kilise, manastır ve havralarda da şifa bulması için dua edildiğini biliyoruz. Zaten Mısır tarihinde ve Mısırlıların zihninde, nisbeten kısa süren devletlerine rağmen, silinmez izler bırakmaları onların ve özellikle de devletin kurucusunun bu siyasetinin canlı bir şahididir.

3- İktisadî Durum

Mısır'ın iktisadî durumu Tolunoğulları döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönem bir yeniden canlanma, gelişme ve refah devridir. Tolunoğlu Ahmed, Mısır'ın refahının en önemli sebebinin ziraat olduğunu görmüş ve özellikle onu geliştirmeye çalışmıştır. Bunun için de sulama işlerini ele almıştır. Kahire yakınındaki Nil nehri üzerindeki *er-Ravda* adasında Nil'in sularını mevsimlere göre ölçmek ve su taşkınlarını önceden tahmin etmek üzere yapılmış olan *Mikvâsu'n-Nil* (Nilometre)'i ıslah ettirmiştir. Yeni su kanalları ve kemerler yaptırmıştır.

Bütün bu tedbirler tarımın gelişmesi ve refahın yayılması sonucunu doğurmuştur.

Tolunoğulları döneminde Mısır'ın ziraatıyla birlikte keten ve yünlü dokuma ile pamuklu ve ipekli dokumacılığı da gelişti. Bunun yanında sabun ve şeker sanayi ilerledi. Maden işlemeciliği, silah yapımı, yağ elde etme, süsleme ve küçük el sanatlarında önemli ilerlemeler oldu.

Tolunoğlu Ahmed'in Mısır'ın konumu dolayısıyla sahip bulunduğu ticarî önemi de iyi kavradığı görülür. Bu dönemde Afrika'dan gelip Mısır ve Suriye'den geçen ticaret yollarının iyi işlemesine gayret gösterilerek, iç ve dış ticaret gelişmiştir. Bu alanda özellikle Yahudiler önemli rol oynamışlardır.

Tolunoğlu Ahmed, Mısır'ın vergi gelirini de arttırmıştır. Fakat onun bu alandaki çalışmalarını genel maliye politikası içerisinde değerlendirmek gerekir. Nitekim onun Maliye'nin ıslahına büyük önem verdiğini, bu idareye mutlaka namuslu kişileri görevlendirdiğini tesbit ediyoruz. O, maliyecilerin suistimallerinin önlenmesi ve halkın vergi tahsili sırasında incitilmemesini istiyordu. Vergi gelirleri bu sayede önemli ölçüde, yeni bir vergi konmadan, nisbetleri arttırılmadan fazlalaşmıştır. Nitekim harac gelirleri yıllık 800.000 dinardan, onun döneminde 4.300.000 dinara yükseldi. Hazine çok zenginleşti. 872'de kendi adına bakır paralar bastırıldığı gibi, 266/879-880'den itibaren vezin ve ayardı sağlam *ed-Dinârû't-Tolunî (Ahmediye)*'yi kestirdi.

Ahmed'in oğlu ve halefi Humâreveyh ise kendisi, zevceeleri ve şarkıcı gözde kadınların kabartmalarıyla süslü, duvarları altın yapraklarla bezeli bir saray yaptırmıştır. Bu saray ayrıca da Arapça kelimeler şeklinde düzenlenmiş, hoş kokulu çiçek bahçeleri, nadide ağaçlarıyla dikkatleri çekiyordu. Bunlara bir kuş evi ve hayvanat bahçesini de ilave etmek gerekir. Şüphesiz bunlar yanında sarayın en ilginç taraflarından biri ise, avlusunda civa dolu bir havuzun bulunmuş olmasıdır.

Gerçekten ihtişama düşünün olan ve m srifliğı dolayısıyla çok tenkit edilmiş bulunan Humâreveyh, feci bir biçimde öld r l ş nden kısa bir süre önce kızı **Katru'n-Nedâ** namıyla meşhur **Esm 'yı Halife Mutezid** (892-902) ile muhteşem bir düğün yaparak evlendirmiştir. Bu sırada kızına 1.000.000 dirhemlik çeyizi 1000 kese içinde veren Humâreveyh'in bu davranışı onun m srifliğinin olduğı kadar, hazinesinde biriken servetin de bir göstergesi olmak bakımından önemlidir.

4- İlmî Gelişme

Tolunoğullarının Mısır'ı idare ettikleri, 37 senelik kısa dönemde, ülkede Edebiyat, Tarih, dinî ve felsefî ilimler başta olmak üzere muhtelif sahalarda önemli gelişmeler sağlanmış, camilerde öğretim çalışmaları artarak devam etmiştir. Edebiyat gelişmiştir. Bunda ülkede müstakil bir *Divanu'l-İnşâ'nın* kurulmasının önemli katkısı olmuştur. Ayrıca bu divanda görevli kâtipler dolayısıyla Kitâbet Sanatı'nda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Nitekim burada ilk görevlendirilen ve İbn Abd diye şöhret bulan **Ebû Cafer Muhammed, İbnü'n-Nedim**'in ifadesiyle "*beliğ ve fasih*" bir kişi idi.

Kendisi de Arapça bilmesi yanında Türkçe şiirler yazabilen, musikiye meraklı olan Tolunoğlu Ahmed, şairleri korunmuştur. Aynı şekilde büyük oğlu Abbas da şairdi. Humâreveyh'in israfa varan cömertliğinden alim ve şairler de nasiplerini almışlardır. Zaten o, bu gibi kişileri koruması ile ün salmıştır. **Hüseyn b. Abdüsselâm** bu dönemin en meşhur şairidir.

Tolunoğullarının saltanat devirlerinde şiir yanında dil çalışmalarına da önem verilmiştir. **El-Velid b. Muhammed et-Temimî** ve **Ahmed b. Câfer ed-Dîneverî** bunlardan ikisidir. Aynı şekilde gramerci **Muhammed b. Abdullah** (ö. 944) bu devrede himaye görmüş, Humâreveyh'in oğullarına dersler vermiştir. **Kasım b. Yahya el-Meryemî** (ö. 929) de Humâreveyh'in zaferleri için kasideler yazmıştır.

Tolunoğulları döneminde Tarihçilik alanında **Ahmed b. Yusuf b. İbrahim**'i tanıyoruz. O, Ahmed b. Tolun ve Ceys'in biyografilerini yazmıştır.

Bu dönemde Mısır'da gelişme gösteren dinî ilimlerde Tefsir, Fıkıh ve Kıraat başta gelir. Tolunoğulları bu ilimlerin inkişâfı için Mısır'a doğudan ve batıdan alimlerin gelmesini teşvik etmişlerdir. Bunlar arasında Şafiî ulemâsından **Rebî b. Süleyman el-Muradî** ile Hanefilerden **Ebu Câfer et-Tahavî**'yi hatırlamak gerekir.

Mısır'da kurulan Türk-İslâm devletlerinin ilki olan Tolunoğulları devleti 10 Ocak 905'te başkentinin düşmesiyle 37 senelik ömrünü tamamlamıştır. Şüphesiz bu kadarlık bir zaman dilimi devletlerin ve milletlerin hayatında önemli olmayabilir. Fakat söz konusu Tolunoğulları dönemi olunca, bunun Mısır için değişik bir anlamı olduğunu belirtmek gerekir. Zira Mısır, ancak Tolunoğulları sayesinde ilk İslâm fetihlerinden beri (639), ilk defa müstakil bir devlet olmuş, halk ve ülke iktisadî bakımdan gelişmiş, ilerlemiştir. Bazı olumsuz durumlara rağmen, genelde

idarecilerle halk ülkenin gelişmesine müştereken katkıda bulunmuşlardır. Aslında Tolunoğulları devri, askerî rejime bağlı, yabancı bir hakimiyeti temsil etmesine rağmen, Mısır için bir altın devri oluşturduğundan, aradan geçen bin yıla rağmen hayırla yadedilir. Tolunoğulları, Mısır'a yeni bir hayat, kuvvet, ihtişam ve sanat anlayışı getirmiş; bu dönemde ülke idarî, ictimâî, iktisadî, askerî ve kültürel bakımdan büyük gelişmeler göstermiş, ülke imar edilmiştir.

Bu hanedânın Türk-İslâm Tarihi açısından önemi ise, halkı Türk olmayan bir bölgede, bir müslüman Türk tarafından kurularak tarihte önemli izler bırakmış, belki de bölgede kendinden sonra kurulacak Türk idarelerine zemin hazırlamış olmasıdır. Aynı zamanda da Tolunoğulları devleti, güçlü valilerin, artık büyüklüğü oranında kuvveti olmayan hilâfet idaresinin zaafiyetinden istifade ederek devlet merkezinin denetiminden en önemli bölgeleri bile ayırabildiklerinin bir göstergesidir.

Bibliyografya

M.C. Şahabeddin Tekindağ, *Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri*, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s. 866-867.

İbrahim Kafesoğlu, *Abbâsîler Zamanında Türkler*, Aynı eser, s. 792-793.

Şinasi Altundağ, *Tolunlular*, İ. A., c. XII/I, s. 430-438.

Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1977, c. I, s. 160-161.

Kâzım Y. Koprâman, *Tolunoğulları*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1987, c. VI, s. 55-80.

Mustafa Fayda, *Mısırda Tolunoğulları ve İhşidîler Devleti*, Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 281-282.

P.K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1980, c. II, s. 711-716.

Hakkı D. Yıldız, *Ahmet b. Tolun*, TDVİA., c. II, s. 141-143.

C.H. Becker, *Ahmet b. Tolun*, İ.A., c. I, s. 174-175.

M. Sobernheim, *Humâreveyh*, İ. A., c. V/I, s. 585-587.

B- Sâcoğulları (H. 276-317/M. 890-929)

Hilâfetin Abbâsîlere intikâli üzerine, yoğunluğu giderek artan bir biçimde Türkler, İslâm devleti hizmetine girmişler, bu arada ordunun

üst kademelerinde komutan, bir kısım sivil memuriyetlerde ve kısmen sivil, kısmen de askerî bir görev olan valiliklerde bulunmuşlardır. Türk valilerinden bazıları tayin edildikleri vilayetlere hiç gitmez, burada ancak nâibleriyle temsil edilirken, bazıları da gittikleri vilayetlerde kendilerine bağlı hanedânlar oluşturmuşlar, Bağdad'daki halife ile olan ilişkilerini en alt düzeylere indirebilmişlerdir. İslâm tarihlerinde bunlardan Mısır'da kurulan ikisi, *Tolunoğulları* (868-905) ve *İhşidiler* (935-969) hakkında oldukça geniş bilgi bulunmaktadır. Ayrıca bunlar yeterli sayıda araştırmaya da konu teşkil etmişlerdir. Halbuki Azarbeycan'da bir devlet kurmuş olan aynı durumdaki Sâcoğulları, yakın geçmişe kadar hakkında çok az bilgimiz olan bir devletti. *Uşrûsana* kökenli bir Türk, **Ebu Ubeydullah Muhammed el-Afşin**'in kurduğu Sâcoğullarının tarihini, değerli araştırmacı **Hakkı D. Yıldız**'ın 1976'dan itibaren neşrettiği çalışmaları sayesinde bugün oldukça da yeterli bir biçimde öğrenmiş bulunuyoruz. Buna göre, bu aileden İslâm devleti hizmetine giren ilk kişi olan **Ebu's-Sâc Divdâd b. Yusuf Divdest**'ten itibaren gerek ailenin ve gerekse kurdukları devletin tarihini şu şekilde özetleyebiliriz.

1- Sâcoğulları Abbasîlerin Hizmetinde

Ebu's-Sâc Divdâd b. Yusuf Divdest

Sâcoğulları ailesi aslen *Uşrûsana* menşelidir. Aileden İslâm devleti hizmetine giren ilk kişi **Ebu's-Sâc Divdâd b. Yusuf Divdest**'tir. Onun memleketinden ne zaman ayrıldığı bilinmemekle birlikte, Halife **Me'mun** (813-833) zamanında Ahmed b. Ebi Halid'in 207/822-823'te *Uşrûsana*'yı fethetmesi üzerine ülkesini terketmek zorunda kaldığı tahmin edilebilir. Çağdaş tarihçiler bu aile hakkında bilgi verirken, kaynak göstermeden, Türk olduğunu tereddütsüz belirtirler.

Ebu's-Sâc Divdâd b. Yusuf Divdest'in esas memleketindeki mevkii bilinmemekte ise de İslâm devleti hizmetinde komutan olarak görev yaptığını biliyoruz. Bu sebeple onun daha önce de memleketinin ileri gelenleri arasında bulunmuş olduğunu tahmin edebiliriz. Halife **Me'mun**'un Türklerden oluşan askerî birlikler meydana getirirken, onun hizmetine girdiğini düşündüğümüz **Ebu's-Sâc**'ın, bu sırada ismini duyuracak bir hizmetine rastlayamıyoruz. **Mutasım** (833-842) döneminde Bâbek isyanını bastırmakla görevlendirilen orduda ise küçük bir birlik komutanıdır ve savaş meydanından kaçan Bâbek'i takip ederek önce ailesi fertlerini, sonra da bizzat Bâbek'i yakalayarak (15 Eylül 837) Afşin'e göndermiştir. Yine bu sıradaki bazı isyanların bastırılmasında kendisinden faydalandığını kaynaklar nakletmekteydiler. Fakat Men-

güçur'un Azarbeycan'daki isyanını bastırmak üzere kendisine verilen görevde başarılı olamamış, ayrıca Afşin'e yakınlığı ve onun da gözden düşmesi üzerine uzunca bir süre pasif kalmıştır. Nihayet **Mütevekkil** (847-861)'in son yıllarına doğru kendisine *Tarık Mekke valiliği* verilmiştir. (242/856-857) Bu görev, muhtemelen Irak'la Mekke arasındaki hac yolunun güvenliğini temin etmekle ilgilidir.

Daha sonra Halife **Mustaîn** (862-866) ve **Mu'tez** (866-869) arasındaki mücadelede (865) **Mustaîn**'in tarafını tutan Ebu's-Sâc, **Mu'tez**'in muvaffakiyetine rağmen **Muhammed b. Abdullah**'in vekili sıfatıyla Kûfe ve çevresinin idaresine memur edildi. Bu görevi kısa süren Ebu's-Sâc, tekrar eski görevi olan *Tarık Mekke valiliğine* tayin edildi. (252/866)

Ebu's-Sâc, R. evvel 254/Mart 868'de Diyar-ı Mudar, Kınnesrîn, Halep ve Avâsım valiliğine getirildi. 256/870'te Basra çevresinde isyan ederek, kısa zamanda çok geniş sahalara yayılan ve Abbâsî hilâfetini tehdit ederek 13 yıl devam eden Zencî köleler isyanında birlik komutanı olarak bulunan Ebu's-Sâc, 261/874-875'te Ahvaz valisi oldu. Fakat burada zencilerle yaptığı iki savaşı da kaybedince, daha valiliğinin birinci yılını doldurmadan azledildi. Daha sonra Saffarîler (867-1495) safında yer alan Ebu's-Sâc, tekrar Abbasîlerin hizmetine girmek amacıyla Bağdad'a gelirken 879 sonunda Cundişâpur'da öldü.

Ebu's-Sâc'ın İslâm devleti hizmetindeki askerî ve idarî faaliyetleri 40 yıl kadar devam etmiştir. Sâmarrâ döneminde komutanlar arasındaki mücadelelere katılmamıştır. O sırada tanınan Afşin, Aşnas, Boga el-Kebîr, Boga es-Sagîr, Vasîf et-Türkî gibi komutanlar düzeyinde olmasa bile, devlet erkânı içerisinde nüfûz ve itibara sahip olduğu bilinmektedir.

2- Sâcoğulları Devleti Siyasî Tarihi

a- Ubeydullah Muhammed El-Afşin (890-901)

Ebu's-Sâc'ın **Muhammed el-Afşin** ve **Yusuf** adlı iki oğlu vardı. Babalarının ölümü üzerine daha sonra Sâcoğulları hanedanını kuracak olan **Muhammed el-Afşin**'e *Tarık Mekke valiliği* ile Haremeyn valiliğinin birlikte verildiğini görüyoruz. (266/880) Daha önce neler yaptığı konusunda pek bilgimiz bulunmayan el-Afşin, muhtemelen Sâmarrâ'da doğmuş ve bazı devlet hizmetlerinde bulunmuş olmalıdır. Nitekim babasının ölümünden sonra getirildiği *Tarık Mekke* ile Haremeyn valilikleri ve müteakip dönemlerde hilâfetin hizmetinde başarılı görevler üstlenmiştir. Bütün bunların sonucunda itibarı artmış, kendisine yeni yeni mevkiler verilmiştir. **Muhammed el-Afşin**'in Abbâsî hilâfeti hizmetinde

890 tarihine kadarki dönemde çeşitli iç karışıklık ve mücadelelere iştirak ettiği tesbit edilmektedir. Tolunoğullarıyla olan mücadeleleri, Musul ve el-Cezîre'yi elde etmek için Humâreveh'i de yanına alarak daha önce birlikte Tolunoğullarına karşı mücadele ettiği **İshak b. Kundacık**'la savaşmasını bu arada zikrederim. Bu mücadele çeşitli devreler geçirdikten sonra Muhammed el-Afşin, mağlub olarak Bağdad'a çekilmiştir.

İşte bu çekilişle eski bölgelerini kaybeden Muhammed el-Afşin'e Muvaffak, Azarbeycan valiliğini verdi. 276/889-890. Bu tayin bölgede bir devletin, babalarının ismine izafeten Sâcoğulları diye adlandırılacak devletin kurulması sonucunu doğuracaktır.

Muhammed el-Afşin buradaki valilik görevine başlamasıyla birlikte, bir taraftan kendi bölgesinde sulh ve sükûnu temin etmeye çalıştı, diğer taraftan da komşu Ermeniy'e'deki gelişmeleri yakından takip etmeye başladı.

Bilindiği gibi *Ermeniy'e*, Emevîler döneminde fethedilmiş ve *Dvin* merkez olmak üzere bir eyalet haline getirilmişti. Abbasiler döneminde halifelerin bölgeyle ilişkisi, vergilerin düzenli alınmasının temininden ibaretti. Bu sırada Ermeniler kendi kendilerini idare etmekteydiler. Hatta 862'de **Aşot b. Simbat** Ermeni naharar ve işhanlarının başı, *İşhanlar İşhanı* tayin edilerek hil'at giydirilmiştir. Düzenli idaresi nedeni ve vergiyi zamanında göndermesi sebebi ile 269/882-883'te aynı kişiye kral ünvanının verildiği görülmektedir.

Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan valisi tayin edildiği sene, Ermeniy'e'de kral Aşot ölmüş, yerine oğlu **Simbat** geçmişti. Simbat Abbasilere bağlılığını devam ettirirken, babası gibi Bizans imparatoruna da elçiler göndermekten geri kalmadı. İmparatorla görüşüşte bir ticaret antlaşması imzaladı. Fakat aslında bu siyasî bir antlaşma idi ve gelişmelerden el-Afşin hiç de memnun kalmamıştı. Onlardan gelecek anî bir baskına karşı hazırlanmaya başladı. Savaşa hazırlanan iki ordu arasında çarpışma son anda önlenerek antlaşma yapıldı. (893) Fakat Simbat, bu antlaşmaya uymadı. Eyaletin merkezi Dvin'de bulunan İslâm garnizonunun buradan çıkarılmasını istedi. Burayı kendine bağlamak istiyordu. Nitekim bir müddet sonra Dvin'i zaptetti. Gürcü kabilelerini kendine bağladı. Bunun üzerine Muhammed el-Afşin çok hızlı hareket ederek, Ermeni kuvvetleri toparlanamadan Dvin önüne geldi, şehri geri aldı. Sonunda iki ordu Alagöz dağı eteğinde karşılaştı. Muhammed mağlup oldu ve geri çekildi. Fakat sulh yapıldı. Bununla birlikte bu sulhten sonra da Simbat'la Muhammed'in mücadelelerinin değişik görü-

nümler arz ederek devam ettiğini görüyoruz. Bu arada, o, Simbat'a karşı başarılı savaşlar yapmış, tekrar Dvin'i alarak oğlu Divdâd'ı orada vali olarak bırakmıştı.

Bilindiği üzere Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan valisi olduğu dönem, merkezî otoritenin iyice zayıfladığı ve mahallî hanedanların müstakil hareket etmeye başladıkları bir dönemdir. Nitekim Mısır'da *Tolunoğulları*, el-Cezîre ve çevresinde *Hamdanîler* (905-1004), Maveraâünnehir'de *Samanîler* (819-1005) ve ülkenin değişik bölgelerinde muhtelif hanedanlar hüküm sürmekteydi. Muhammed el-Afşin'in de bu gelişmelerden uzak kalmadığı görülüyor. O, bulunduğu bölgeyi daha önce gördüğümüz Tolunoğulları ve bundan sonra göreceğimiz *İhşidîler* benzeri bir düzene kavuşturmuş, kısacası bir Türk-İslâm devleti ve hanedânı oluşturmuştur.

b- Ebu'l-Kasım Yusuf (901-927)

Ebu's-Sâc Divdâd'ın oğlu, Muhammed el-Afşin, Sâcoğulları hanedânının mümessili olarak Azerbaycan ve Ermeniy'e'de 11 sene süren, yarı bağımsız bir valilikten sonra 288/901'de öldü. Afşin kendisinden sonra oğlunun başa geçmesini vasiyet etmişti. Ancak onun arzusu hilafına yerine kardeşi Yusuf geçti. Dönemin halifesinin bu değişikliğe müdahale etmemesini, merkezî otoritenin zayıflığı yanında, Sâcoğullarının oldukça da bağımsız hareket ettiklerinin göstergesi şeklinde değerlendirilmek mümkündür. Nitekim Yusuf, Azerbaycan'da iktidarı ele geçirmesinden kısa bir müddet sonra 289/902'de Erdebil'de adına gümüş dirhem bastırmıştır. Bu sikke üzerinde kendi ismi yanında Halife Mutezid'in isminin de bulunması onun halifeye tam olarak bağımlı olduğunu göstermez. Zira benzer bir uygulamayı halife ile savaş halinde iken Tolunoğlu Ahmed ve Humâreveyh'te de görmekteyiz.

Yusuf Simbat'la olan münasebetlerini bazı askerî hareketlerden sonra düzeltti. Fakat bu antlaşma uzun süreli olamadı. Yusuf döneminde Ermeniy'e'nin büyük kısmı fethedildi. Simbat'ın yerine geçen oğlu Aşot zamanında ise Yusuf'un fethettiği yerler kısmen onun tarafından geri alındı. Aşot, Bizans İmparatoru ile antlaşma yaptı, bunun için İstanbul'a gitti.

Yusuf'un halife ile olan olumsuz ilişkilerinin de zaman içinde düzeldiğini görüyoruz. Halife C. âhir 296/Mart 909'da Yusuf'un Azerbaycan ve Ermeniy'e valiliğini resmen kabul etti. Yusuf da yapılan antlaşmaya göre her yıl halifeye 120.000 dinar ödeyecekti. Böylece sekiz senedir

fiilen bölgeyi elinde bulunduran Yusuf, artık resmen buraya sahip oluyordu. Fakat antlaşma uzun ömürlü olamadı. Hatta o, esir edilerek (919) üç yıl kadar Bağdad'da hapsedildi. Hapisten 922 Mayıs'ında kurtuldu.

Yusuf 914'e kadar Ermenilerle mücadele edip sonuçta kesin zafer elde edince doğuya yönelmiştir. 304/916-17'de Rey valiliğini elde etti. Sonra Kazvin, Zencân ve Ebher'i fethetti.

IX. yüzyılın ikinci yarısında Basra bölgesinde çıkan Zencî isyanının büyük güçlkle bastırılmasından sonra, bu devirde de Bahreyn'de Karmatîlerin isyanı çıktı ve çok yayıldı. Vezir Ahmed el-Hasibî Halife Muktedir (908-932)'e Karmatîlere karşı Azerbaycan valisi Yusuf'un gönderilmesini tavsiye etti. Halife Muktedir'in 314/926-927'de Yusuf'u Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliği de dahil olmak üzere geniş selâhiyetlerle bütün doğu bölgelerinin valiliğine tayin ettiğini görüyoruz. İdaresine bırakılan bölgelerin vergilerini de merkeze göndermeyip, kendi birliklerinin ihtiyacı için harcayacaktır. Bununla birlikte halife ondan, Karmatîlerle savaşmak üzere Irak'a gelmesini istemektedir. Kûfe önündeki savaşta Yusuf, zaferin mutlak kendinde olduğunu düşündüğü bir sırada Ebu Tahir Süleyman el-Karmatî'ye esir düştü. (8 Aralık 927) Sonuçta onun tarafından idam edildi.

Yusuf b. Ebi Sâc 901'den ölümüne kadar, Bağdad'da hapiste bulunduğu üç yıl hariç, Azerbaycan ve Ermeniyeye'de müstakil bir hükümdar gibi hareket etmiştir. Abbasî halifesinin, onun valiliğini her zaman tanımamış olması bu durumu değiştirmez. Bastırdığı paralarda halifenin adının bulunması da, her hususta halifeye bağlı olduğu tarzında yorumlanmamalıdır. Zira çeşitli zamanlarda halifeye göndermekte olduğu vergiyi kesmiş, ona cephe alabilmiştir.

Yusuf'un hakimiyeti altındaki bölgelerde iktisadî vaziyetin iyi olduğunu, muhtelif tarihlerde bastırdığı çoğu altın sikkelerden anlamak mümkündür. İyi bir tahsil görmüş olan Yusuf'un, Arap dil ve kültürüne vakıf olduğu ve döneminin edebî çevreleri ile iyi münasebetler kurmuş bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir kumandan olarak da yeterli vasıflara sahiptir.

c- Ebu'l-Müsâfir Feth B. Muhammed (928-929) ve Sâcoğullarının Sonu

Yusuf b. Ebi Sâc'ın ölümü üzerine yeğeni **Ebu'l-Müsâfir Feth b. Muhammed el-Afşin**, Halife Muktedir (908-932) tarafından Z. hicce 315 / Şubat 928'de Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine tayin edildi ise de, bu-

nun iki seneye yakın valiliği esnasında hiç bir siyasî ve askerî faaliyeti kaynaklara aksetmemiştir. Şaban 317/Eylül-Ekim 929'da Ebu'l-Feth'in ölümü üzerine ise Sâcoğullarının bölgedeki hakimiyeti son bulmuştur.

Sâcoğullarının Azerbaycan ve kısmen Ermeniy'e'deki hakimiyetleri 890'dan 929 yılı sonuna kadar sürdü. Geniş İslâm devleti sınırları içerisinde bulunmakla birlikte, iç ve dış siyasetlerinde tamamen müstakil hareket eden Sâcoğulları, dönem olarak Mısır'daki *Tolunoğulları* (868-905) ile *İhşidîler* (935-969) arasında yer alan ikinci Türk hanedânıdır.

Sâcoğullarının İslâm dünyası içerisinde siyasî, askerî ve kültürel bakımdan büyük bir hakimiyet gösterdikleri iddiâ edilemez. Nitekim kendileri hakkında bilgi bulmak da oldukça güçtür. Ermeniy'e'deki başarıli seferlerine rağmen onlar, Tolunoğullarının Mısır'da gerçekleştirdikleri imar ve sosyal faaliyetler yanında sönük kalmaktadırlar. İktisadî bakımdan ise, bölgelerinde bu dönemde, bir canlılık olduğu, hanedân mensuplarının kendi adlarına bastırdıkları altın sikkelerden anlaşılmaktadır. Yusuf'a ait dört ve Ebu'l-Müsâfir Feth'in bir altın sikkesi elimize geçmiş bulunmaktadır. Sâcoğullarının askerî bakımdan güçlü olduklarıysa gelişen olayların neticelerinden kolayca anlaşılmaktadır.

Hanedânın merkezinin, Muhammed el-Afşin zamanında *Meraga*'da olduğu kaynaklarda kaydedilmişse de, Yusuf döneminde *Erdebil*'in eyalete merkezlik yaptığı anlaşılmaktadır.

Azerbaycan'ın Türkleşmesinde Sâcoğullarının ne derece rol oynadıklarını tesbit etmek güçtür. Bununla birlikte onların bölgeye geldiklerinde burada büyük bir Türk nüfusunun olmadığı açıktır. Onların döneminde de fazla bir Türk yerleşmesi söz konusu değildir.

Bibliyografya

Hakkı D. Yıldız, *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedânı*, Sâc Oğulları I, Ebu's-Sâc Divdâd b. Divdest, İÜEF Tarih Dergisi, S. 30 (İstanbul 1976), s. 109-118.

Hakkı D. Yıldız, *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedânı*, Sâc Oğulları II, *Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin*, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 9 (İstanbul 1978), s. 107-128.

Hakkı D. Yıldız, *Sâcoğulları*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VI, s. 81-136.

Cl. Huart, *Sâciler*, I. A., X, 16-17.

Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, I, s. 162-163.

C- İhşidîler (H. 323-358 /M. 935-969)

905 senesi Ocak başında Mısır'da Tolunoğulları devletine son vermiş olan Abbâsî Hilâfet orduları komutanı **Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî**, Ahmed b. Tolun'un yaptırdığı cami haricinde başşehir *el-Kata'*yi tamamen yerle bir etmiş, hanedân mensuplarını da Bağdad'a götürmüştü. Fakat Mısır'ın uzun bir dönemden sonraki bu kısa bağımsızlık devresi halk üzerinde çok olumlu bir etki bırakmıştı. Bunun hatırasının uzun süre canlı bir biçimde yaşadığı ve hatta Tolunoğullarını ihya için bazı isyanların ortaya çıktığı görülür. Tabiatıyla bütün bu gelişmeler bizim konumuzun dışındadır. Bununla birlikte İhşidîler devletinin kuruluşuna kadar Mısır'ın durumunu kısa çizgileriyle de olsa ele almak yararlı olacaktır.

Tolunoğullarının hakimiyetlerinin son bulmasını müteakip Mısır, doğrudan Bağdad'a bağlı olmak üzere halifenin tayin ettiği valiler tarafından idare edilmiştir. Nitekim bu sırada ilk olarak Tolunoğulları devletine son veren Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî, bir tayin olmaksızın, re'sen vali olarak görev yapmıştır. Kendisini 16 Nisan 905'te Mısır'a gelerek göreve başlayan **Ebu Musa İsa b. Muhammed en-Nuşerî** takip etmiştir. Bu arada Tolunoğulları devleti ileri gelenlerinden **İbnu'l-Halîc** diye meşhur **Muhammed b. Ali el-Halecî**'nin isyanı ile karşılaşırız. Oldukça başarılı olan İbnu'l-Halîc, önce Remle'yi aldı. Orada Halife ile birlikte Humâreveyh'in oğlu İbrahim ve kendi adına hutbe okuttu. Daha sonra Fustat'ı da zaptetti. Çevresine toplanan silahlı gücün sayısı 50.000'i geçmişti. Onun hemen bütün Mısır'ı kaplayan isyanı bir yıla yakın devam ettikten sonra Mayıs 906'da güçlkle bastırıldı. Mısır'da bu sırada valiliğe 10 Mayıs 909'da ölen babası İsa en-Nuşerî yerine onun vasiyeti üzerine oğlu **Ebu'l-Feth Muhammed b. İsa** geçti. Fakat kısa süre sonra (23 Haziran 910) Halife Muktedir (908-932)'in **Ebu Mansur Tekin**'i Mısır valisi tayin ettiği öğrenildi ve çok geçmeden de yeni vali görev yerine geldi. Daha sonra da bir kaç defa Mısır valisi olacak olan Hazar Türklerinden **Ebu Mansur Tekin**'in beş yıl sürecek bu ilk valilik dönemi iç isyanlar ve doğuda *Fatimî*lerle yapılan mücadelelerle doludur. Bu sırada artık Mısır ve Abbâsîler için esas tehlikenin batıdan gelecek Fatimî orduları olduğu ortaya çıkmış bulunuyordu. Mısır'a müteakiben hadım **Mûnis**, **Ebu'l-Hasan Zekâ el-Aver**, **Ebu'l-Hasan Hilal b. Bedr**, **Ebu'l-Abbas Ahmed b. Kayıgılg** (iki defa), **Muhammed b. Toğaç** (iki defa) vali tayin edildiler. Bu dönemdeki Mısır valileri ülkenin bütününde ve her konuda yetkili değillerdi. Mısır küçük bölgelere ayrıldığı gibi, Harac, Berîd, Şurta gibi mühim görevler de farklı kişilerle

verilmişti. Böylece hükümeti bir kişinin ele geçirmesi önlenmek isteniyordu. Fakat bütün bu devrede bir taraftan artan Fatımî tehlikesi ülkeyi tehdit etmiş, öte yandan dahilî isyanlar ve bunlara zemin hazırlayan valilerin öc alma çabaları dolayısıyla Mısır'da huzur ve sükûn kalmamış, iktisadî durum bozulmuştu. İşte bu vaziyetteki Mısır'da ikinci bir Türk hanedânı İhşidîler, yönetimi ele alacak ve bir devlet kuracaklardır.

1- İhşidîlerin Siyasî Tarihi

Mısır, Tolunoğullarından otuz sene sonra bir başka Türk hanedânının doğuşuna şahit oldu. Bu **Muhammed b. Toğaç** (Tuğç, Tugç, Tuggac) tarafından kurulan *İhşidîler* hanedanıdır. Zaten bundan sonra da Mısır bir daha Abbâsî hilâfetine tam olarak bağlanamayacaktır. Çünkü 969'da son İhşidî'den sonra Fatımî, Eyyubî, Memluk hanedânları ardarda Mısır'a hakim olacaklardır.

İhşidîlerin kurucusu Muhammed b. Toğaç, iki nesilden beri Abbâsîlerin hizmetinde bulunan, askeri bir Türk aileden gelir. Bu aileden ilk defa Muhammed'in dedesi **Çuff (Çuk) b. Yultekin Akşid'in** Halife Mutasım (833-842)'ın hizmetinde olduğunu görüyoruz. Onun Abbâsî halifelerine hizmeti öldüğü Aralık 861'e kadar Vâsık (842-847) ve Mütevekkil (847-861) dönemlerinde de devam etmiştir. Oğlu Toğaç, Tolunoğullarının hizmetinde Şam ve Taberiye valiliğinde bulunmuş, fakat daha sonra halifenin gazabına uğramış, önce hapsedilip 906'da öldürülmüştür. Şubat 882'de Bağdad'da doğan ve iyi bir askerî eğitim görmüş olması gereken **Muhammed** ise, babasının durumunu bildiği için halifeye karşı daha dikkatli davranmıştır.

Muhammed'in ilk görevlerinden biri, Mısır valisi Ebu Mansur Tekin'in verdiği Ahvaf valiliğidir. Burada Fatımîlere karşı çarpışmış, daha sonra hac yollarının emniyetini teminle görevlendirilmiştir. Bunlardan sonra halife tarafından önce 928'de Remle, 930'da Şam, üç yıl sonra 933'te de Mısır valisi tayin edilmiştir. Bu ilk Mısır valiliği 32 gün sürmüş (31 Ağustos-2 Ekim 933), fakat kendisi Şam'da bulunduğu için görevine fiilen başlayamamıştır. 935'te ikinci defa Mısır valisi tayin edilen Muhammed b. Toğaç 27 Ağustos'ta görevine fiilen başlamıştır.

Muhammed b. Toğaç'ın 935'te valiliğe başlamasını burada bir devlet ve hanedân kurması takip etti. Muhammed b. Toğaç, Bağdad'daki halife ile iyi geçinmeye gayret etti. Zaten halife de onu Mısır'a Harac idaresi de uhdesinde olmak üzere tayin etmişti. Aralarındaki olumlu

münasebetlerin bir sonucu olarak Ramazan 327 / Haziran-Temmuz 939'da Halife Râzî (934-940) tarafından kendisine, daha sonra kurduğu devletin de adı olacak olan İhşid ünvanı verildi. Bu ünvanın verilmesi, ailenin, kendi kökenlerini Fergana hükümdarlarına bağlama gayretleri ile ilgili olsa gerektir.

Muhammed b. Toğaç, içinde bulunduğu durumdan istifade ederek, daha önce İbnü'r-Râik'le mücadeleleri dolayısıyla kısmen nüfûzunu geçirdiği Suriye'yi 941'de, bir sene sonra da Mekke ve Medine'yi kendine bağladı. Bundan sonra artık Hicaz'ın kaderi uzun süre Mısır'a bağlı kalacaktır. Muhammed b. Toğaç 943 ortalarında Mısır'ın kendisinden sonra evladına geçmesini sağlayacak tedbirlerle meşgul oldu. 30 Ağustos 943'te askerler ve Mısır halkından kendisinden sonra **Ebu'l-Kâsım Unûcur**'a itaat edecekleri konusunda biat aldı. Nitekim 334 sonu / 25 Temmuz 946'da vefatını müteakip yerine oğlu Unûcur kolaylıkla geçti. Fakat Muhammed'den sonra sırasıyla tahta geçen iki oğlu döneminde (**Ebu'l-Kâsım Unûcur** (946-960) ve **Ebu'l-Hasan Ali** (960-966)) devletin gerçek hakimi hadım bir siyahî olan **Kâfur**'dur. Muhammed b. Toğaç'ın, bir yağ tüccarından 18 (veya 8) Mısır altın lirasına almış olduğu **Ebu'l-Misk Kâfur**, onun tarafından ordu komutanı olarak tayin edilmiş, ayrıca da ölümünden kısa bir süre önce çocukları için saltanat nâibi olarak görevlendirilmişti. Bu durumdan faydalanmasını bilen Kâfur, 20 sene süre ile onlar adına, müteâkip iki sene ise (966-68) doğrudan kendi adına Mısır'da tek hakim olmuştur.

Kâfur'un hakimiyet süresi içerisinde, içte ve dışta önemli bazı güçlüklerle uğraşması gerekmiştir. Nitekim içte İsmailî propagandası ve arka arkaya gelen eksik tahıl üretiminin doğurduğu ekonomik güçlükler onu meşgul ederken; dışta Karmatîlerin, Sudanlıların, Hamdanîlerin ve özellikle de geciktirmeye, bir süre için de olsa, muvaffak olduğu Fatımîlerin artan baskılarına karşı durması gerekmiştir. Tarihçiler onun için; "Mâhir bir siyasetçi, anlayışlı, zekî, akıllı ve dahî bir idareci" özelliklerini sayarlar.

İhşidîler devletinin başında bulunan son sultan (vali)'i ise **Ebu'l-Fevâris Ahmed** (968-969)'dir. Artık ülkede düzen bozulmuş ve Kuzey Afrika'da uzunca bir süredir nazarlarını buraya çevirmiş olan şii Fatımîlerin beklediği fırsat çıkmıştır. Parlak komutanları **Cevher Fustat**'a girerek buraları Fatımî devleti hasabına zaptetmiştir. (2 Temmuz 969)

Otuz dört senelik kısa ömre sahip İhşidîler devletinin millî tarihimiz açısından önemi, Tolunoğulları örneğinde olduğu gibi, ırk itibarıyla

yabancı bir ülkede, kuvvetli ve teşkilâtçı bir Türk valinin devlet kurmuş olması ve bu devletin benzerleri içerisinde üçüncü sırayı almış bulunmasındadır. Bununla birlikte bu kısa dönemde Fustat, kaybetmiş olduğu başşehir olma özelliğine yeniden kavuşmuş, İhşidîler sünni olmaları dolayısıyla hilâfet merkezini batıdan gelen Fatimî tehlikesine karşı korumuşlardır. Bu arada bir kölenin, Kâfur'un idareyi ele geçirip yirmi sene niyâbeten, iki sene de asaleten devleti yönetmiş olması da dikkat çekicidir.

İhşidîlerin Bağdad Abbâsî Halifesi ile iyi geçindiklerini belirtmiş-tik. Bu dönemde Mısır ve Suriye'de hutbeler halife adına okunmuştur. Bu ülkelerde İhşidîlerin hakimiyetini de Abbasîler kabul etmişlerdi. Hamdanîlerle Suriye için savaş yapmışlardır. Aynı bölge için Bizanslı-larla da harp etmişlerdir. İhşidîlerin savaş yaptığı bir başka millet de Nubya (Sudan)'lılardır.

2- İhşidîlerde İdarî, Askerî, İctimaî, Kültürel Durum

İdare: İhşidîler, Abbâsî hilâfetine bağlı idiler. Bununla birlikte bu bağ şekilde idi ve İhşidîlerin istedikleri gibi rahat hareket etmelerini önlemiyordu. Onlar Abbâsî halifelerine ancak sembolik bir para gönderiyorlardı. Bütün bu durumlar nedeniyle İhşidîleri yarı bağımsız bir devlet olarak kabul ediyoruz. Nitekim 329/940-41'de Muhammed b. Toğaç, kestirdiği sikkelere halifenin adını yazdırmazken, "*el-Emiru'l-İhşid Muhammed b. Toğaç*" ibaresini koydurtmuştu. Böylece kendisinin Bağdad Abbâsî hilâfetine çok zayıf bir bağla bağlı bulunduğunu göstermişti.

Saray: İhşidîlerde en yüksek otorite Emir (Bey-Hükümdar)'e aitti. Kendisine devlet hizmetlerinde Saray ve Devlet görevlileri yardım ederdi. Sarayda görevli olan *Hâcîp*, Emiri görmek isteyen kişilerin belirli kurallar dahilinde huzura giriş-çıkışlarını düzenlerdi. Sarayda Hâcîp haricinde, isimlerinden görevleri de anlaşılacak olan *Hazinedâr*, *Tabîb*, *Muhafız Alayt Komutanı*, *Emir-i Ahur* ve bir kısım diğer görevliler bulunurdu.

Hükûmet: Hükûmet görevlileri içerisinde ise, önce *Vezir* gelirdi. Ona hizmet eden ve başında güvenilir bir kişi olması lazım gelen *Kâtib'in* bulunduğu *Divanu'l-İnşâ* vardı. Malî işleri *Amilu'l-Harac* düzenlerdi ki, bu vesile ile bu dönemde Yabudilikten ihtida eden ve bu görevi üstlenen **Yakup b. Killis'i** hatırlamak gerekir. Darphane Mütavvelli veya Kadı da para darbı gibi önemli bir görev dolayısıyla Maliye teşkilâtına yardımcı olurdu. Polis teşkilâtının başkanı *Sahibu's-Şurta* merkezde

bulunduğu gibi, diğer vilayetlerde de aynı adı taşıyan görevliler bulunurdu. Yeri gelmişken vilayetlerin başında İhşidî ailesine mensup valilerin görev yaptıklarını belirtelim.

İhşid devlet teşkilâtı içerisinde kendi alanlarına ait görevleri yapmak üzere *Kaza* (Kadı), *Mezâlim* (Divanü'l-Mezâlim) ve *Hisbe* (Muh-tesib) organizasyonlarının bulunduğunu da belirtelim.

Ordu: İhşidîlerin askerî güçlerine gelince; Onların da Tolunoğulları gibi, ordu ve donanmaya itina gösterdiklerini ifade etmek gerekir. Ordu; Türkler, siyahîler ve diğer muhtelif ırklardan askerlerden oluşuyordu. Asker sayısının belki de oldukça abartılmış olarak 400.000'e ulaştığı nakledilmektedir. Bununla birlikte ordu, kurucusunun verdiği düzeni uzun süre muhafaza edememiştir. Donanmadan ise, Suriye seferleri ile Nubyalılara karşı yapılan seferlerde, Kızıldeniz ve Nil nehrinde faydalanılmıştır.

Sosyal Durum: İhşidîler döneminde toplumun en üst tabakasını idareciler olarak İhşidîler oluşturuyordu. Onlar da kendilerine cömertlikle Tolunoğullarını örnek almışlardı. İkinci tabakada, hususî bir statüye sahip bulunan ve kendi içlerinden *Nakibu'l-Eşrâf* tarafından yönetilen Eşrâf (şerifler) geliyordu. Bunları da zengin tüccarlar takip ediyordu. En sonda ise zengin-fakir ayrımı yapılmadan halk yer alıyordu. Müslümanların bayramları olduğu gibi, Hristiyanların da bayramları dikkate alınmıyordu. Bunun yanında din farkı gözetmeksizin müstereken kutlanan günler, Nevruz ve Nil'in taşması gibi, vardı.

İktisat: Mısır'ın iktisadî yapısında ziraatin ve bunda da Nil nehrinin her zaman çok önemli bir mevkiî vardır. Tolunoğulları döneminde de gördüğümüz bu durum, geçerliliğini İhşidîler devresinde aynen devam ettirmiştir. Fakat İhşidîler ziraatte, selefleri Tolunoğulları kadar muvaffak olamamışlardır. Bu sonuçta 940, 949, 952, 954 ve 963 yıllarında Nil'de su eksikliği, dolayısıyla taşkın olmamasının da etkisi vardır. Sanayî ise, daha önce de görüldüğü üzere, çeşitli dokumacılık, ağaç ve maden işçiliğine inhisar eder. Bu dönemde Mısır'ın ticarî öneminden de istifade edildiğini belirtelim. Bununla birlikte İhşidîler devri, Tolunoğullarının iktisadî refahına sahip olamamıştır.

İlim ve Kültür: İhşidîler dönemi ilim ve fikir hayatının gelişme gösterdiği bir devirdir. Bu sırada Saray ve çevresi, alimleri ve edipleri maddî ve manevî yardımlarıyla teşvik etmişlerdir. Buralarda ilim meclisleri kurulmuştur. Eğitim-öğretimde başta Amr ve Tolunoğlu camileri olmak üzere camilerden faydalanılmış, ayrıca Fustat'da bir *Sûku'l-Varrakîn* (Kitapçılar Çarşısı) teşekkül etmiştir.

İhşidîlerin ulemâ için hazırladıkları olumlu ortam bir çok alimin Mısır'a gelmesine sebep olmuş, özellikle Fıkıh ve Hadis çalışmaları ilerlemiştir. Maliki ve Şafîiler arasındaki yarış bu arada hatırlamak gerekir. Şafîî fukahasının reisi İhşid'in kadısı **Ebu Bekir b. Haddâd** (ö. 955) idi. Kur'an, Hadis, Fıkıh, Ensâb, Dilbilgisi ve Şiir'de çok tanınmış bir alimdi ve Amr Camiinde dersler vermişti. 859'da ölen **Zü'n-Nûn el-Mısri** ile başlayan tasavvufî hareket de bu ülkede Tolunoğulları ve İhşidîler döneminde gelişmeler göstermiştir. Bunlar haricinde Tıp ve Felsefe'de **Ebu'r-Recâ Muhammed el-Asvanî** (ö. 946)'yi, Tıp ve Cedel'de İskenderiye Patriki **Said b. el-Bitrîk** (ö. 939)'i hatırlamamız gerekir. Sarf ve Nahiv'de **Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Vellâd** (ö. 943), **Ebu Câfer en-Nehhâs** (ö. 949); Tarih sahasında **İbn Yunus** (ö. 958), **el-Kındî** (ö. 961), **İbn Zolak** (ö. 998), **İbnü'd-Dâye** (ö. 945) ve **Abdullah el-Ferganî** ile hayatının son dönemini Mısır'da geçiren **Mes'ûdî** (ö. 958) sayılabilir. Bu arada tanınmış edip **Sîbeveyh** (ö. 968)'in de bu dönemde Mısır'da yaşadığını ve geniş ilgi topladığını belirtelim.

İhşidîler döneminin tanınmış şairleri ise **Ahmed b. Muhammed, el-Kasım b. Ahmed er-Ressî, Muhammed b. Hasan b. Zekeriyya**'dır.

Gerçekten de İhşidîler döneminde alimler ve bunun yanında zanaat-kârlar her bakımdan desteklenmiştir. Muhammed b. Toğaç'la başlayan bu eğilim, oğulları ve özellikle de **Ebu'l-Misk Kâfur** tarafından devam ettirilmiştir. İktidarının zirvesinde iken bile mütevazî, nesebini asla unutmamış olan bu kişi, adalet ve takvası dolayısıyla halk tarafından sevilmiştir. O, sabah akşam divan kurar, halkın şikayetlerini dinler, ihtiyaçlarını gidermeye çalışırdı. Cömertti ve Hicaz'a her sene para, yiyecek-giyecek gönderirdi. Sanat ve Edebiyatın da sahavetli bir koruyucusu olarak tanınan Kâfur, bir süre için bile olsa meşhur şair **el-Mü'tenebbî**'yi de sarayında alıkoymuştur.

İmar: İhşidîlerin mimarî alanında da bazı faaliyetleri olmuştur. Fakat bunlar bize kadar ulaşamamışlardır. Tarih kitaplarından öğrendiğimize göre, bu dönemde mimarî oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmış; resim, oyma ve kakmacılık gelişmiştir. İhşid, Nil üzerindeki er-Ravda adasında bir saray ve Muhtar adı verilen bir bahçe, hükümet binası (*dâru'l-imare*) yaptırmıştır. **İbn Zolak** ve **Makrizî**, İhşidîlerin yaptırdıkları çok sayıda camiin adını verir. Kâfur da saraylar, iki cami, bir hastahane ve *Kâfûriye* veya *Bustânu'l-Kâfûriye*'yi inşa ettirmiştir.

Sonuç olarak İhşidîler, Tolunoğullarının ortadan kaldırılmalarından itibaren Mısır'da süregelen anarşiye son vermişler, 34 senelik kısa haki-

miyetlerine rağmen çeşitli alanlarda gelişmeler temin edilmiş, en önemlisi kendilerinden sonra, Fatımîler döneminde Mısır'da muhtelif ilim ve sanat alanlarında görülen gelişmelerin sağlam temellerini hazırlamışlardır.

Bibliyografya

C.H. Becker, *İhşidiler*, İ. A., V /II, 945.

R. Guest, *Muhammed b.* (Tuğğac), İ.A., VIII, 484-487.

M. Sobernheim, *Kâfûr*, İ. A., VI, 69-70.

Kâzım Y. Kopraman, *İhşidiler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VI, s. 181-221.

P.K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, c. III, s. 716-718.

Ahmed Muhtar el-Abbadî, *Fi't-Tarihi'd-Devleti'l-Abbâsî fî Endelûsî*, Beyrut, 1972, s. 140-144.

İLK TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİ

A- İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (VII-XV. y.y.)

Yakın geçmişe kadar halklarında pek az bilgiye sahip bulunduğumuz *Bulgarların*, son araştırmalar sayesinde, Türk asıllı oldukları kesinleşmiş bulunmaktadır. Bunun sonucunda da, Mısır'daki *Tolunoğulları* (868-905) ve *İhşidiler* (935-969)'le, Azerbaycan' ve kısmen İran'da kurulmuş bulunan *Sâcoğulları* (890-929) gibi Türk vahilerince Abbâsî topraklarında oluşturulan yarı bağımsız Türk-İslâm devletlerinden sonra, ilk bağımsız Türk-İslâm devleti olma özelliğini *İtil (Volga) Bulgar Hanlığı* kazanmaktadır. Bununla birlikte bu devlet hakkında bilinenlerin, bilinmeyenlere nisbetle oldukça sınırlı olduğunu ifade etmek gerekir. Bulgarlar, özellikle İtil (Volga) Bulgarları sahasındaki bu bilgi noksanlığı, onların coğrafî mekanları ve diğer milletlerle olan ilişki eksikliği yanında, konuyla ilgili araştırmaların henüz tamamlanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bugün için Bulgarlar hakkındaki bilgilerimiz, kısmen Bizans, Rus ve İslâm kaynaklarında oldukça dağınık bir biçimde yer almakta olan kayıtlara dayanmaktadır. Bu bilgilere İtil (Volga) Bulgarları sahasında, son yıllarda gerek başkentleri *Bulgar* ve gerekse diğer yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik kazıların verilerini de eklememiz mümkündür. Böylece Bulgarları bir ölçüde tanıyabilmekteyiz. Bu vesileyle hemen hatırlanması gereken *İbn Fadlan*'ın meşhur *Rihle (Risale)*'sini zikretmemiz yerinde olacaktır. Abbâsî halifesi *el-Muktedir* (908-932)'in Bulgar Hanı *Almuş*'a gönderdiği, İslâm sefaret heyetinde görevli olarak yer almış bulunan *İbn Fadlan*, bu seyahati içeren *Rihle*'sinde hem yol boyunda rastladığı topluluklar ve ülkeler hakkında bilgi vermiş, hem de dönemi Bulgarları konusunda en önemli malumâtı eserine kaydetmiştir.

1- *Bulgarların Menşei*

Bulgarların menşe'leri meselesi yaklaşık iki yüz yıldan beri çeşitli tartışmalara konu olmuş, bu arada onların *Urallı*, *Fin*, *İslâv*, *Moğol* olabilecekleri ileri sürülmüşse de, Türk asıllı olduklarına dair, önce

Vámbery'nin ortaya koyduğu görüş, G. Fehér'in arkeolojik, Gyula Németh ile L. Rásonyi'nin lengüistik araştırmalarıyla kesinlik kazanmıştır.(1)

Bulgar kavmini oluşturan toplulukların en eski tarihlerini bir kenara bırakacak olursak, (2) bir kavim adı olarak, Bulgar teriminin beşinci yüzyılın ikinci yarısından önce mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre Bulgar ismi, bir tarihî olayın neticesinde ortaya çıkmıştır. 453'te Atillâ'nın ölümünden kısa bir süre sonra oğulları ve Türklerin batıya en çok uzanan, Bizans ve Avrupalıları titreten ve muhtelif Türk kavimlerini bir birlik halinde teşkilâtlandırmış bulunan Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlı kavimler arasında başlayan mücadele, bu devletin parçalanması sonucunu doğurmuştur. Atillâ'nın ikinci oğlu Dengizik'in 469'da Bizans karşısında mağlup olarak ölmesi üzerine, küçük oğlu İrnek yönetiminde Orta Avrupa'yı terkeden Hun kütleleri, Karadeniz kuzeyinde buldukları diğer Türk topluluklarıyla, Oğuzların kardeşi Oğur Türk boylarıyla (Oğur, Onoğur, Saroğur, Oturgur, Kuturgur) karışmışlardır. Bu karışmadan doğan topluluk Türkçe "Bulgar" ismini almıştır. (Bulamak, bulgamak: karışmak'tan "bulga+r": bulgar) (3) Nitelikim bugün ancak, geç tarihli bir Rus kroniğinde İslâvea tercümesine sahip bulunduğumuz ve başlangıçtan 765 yılına kadarki Bulgar hükümdarlarının isimlerini ve hanlık sürelerini gösteren Bulgar Hanları Listesi'nde İrnek, Bulgar hükümdar sülalesinin başında, efsanevî bir şahsiyet olarak (150 yıl yaşamış) yer almıştır.

Bizans kaynaklarında ilk defa, 482'de İmparator Zenon'un Sirmium'da Doğu-Gotlarına karşı savaşmak üzere Karadeniz'in kuzeyindeki toplulukların yardımlarını istemesi dolayısıyla Bulgar ismi geçer. Bundan sonra ise, özellikle 499'dan itibaren Bulgarların Bizans sınırında görünmeleri dolayısıyla isimlerine rastlanır. Biz Bulgarların çeşitli boyları ve bu dönem tarihleri üzerinde genişliğine durmayacağız. Bölgele-
rindeki çeşitli kavimler ve siyasî topluluklarla olan ilişkileri de bizim hedefimiz dışında kalmaktadır. Bununla birlikte bu sırada Bulgar ülkesinin, kısmen Tuna ile Kuban nehri ve Azak denizi havalisindeki bozkırlardan oluştuğunu ifade edelim.

* Bu kısımda kullanılan kaynaklar ayrıca verildiğinden dipnotlar ancak çok gerekli ise kullanılmıştır.

1 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 177; Aynı Yazar, *Bulgarların Kökeni*, s. V-VI.

2 Bkz. Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 15 vd.

3 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 178; Aynı Yazar, *Bulgarların Kökeni*, s. 2; L. Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 5.

2- Bulgar Devletleri

a- Büyük Bulgarya Devleti:

IV-X. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde Türk Tarihi bakımından önemli olaylar cereyan etmekteydi. Kısaca ifade etmek gerekirse, Bulgarların yaşadığı bölgelere öncelikle *Sabirler* hakim olurlar ve VI. yüzyıl başından 558'e kadar süren kuvvetli bir devlet kurarlar. Bu arada 552'de *Göktürk Devleti*'nin kurulması üzerine, o zamana kadar onları yönetimleri altında tutan *Avarlar* yenilir ve kendilerini takip etmekte olan Göktürklerin önünden kaçarak, Kafkasya'ya gelirler. Böylece buradaki Sabir devletine son veren Avarlar, Volga nehrinden Tuna'ya kadar geniş bir sahadaki Türk ve diğer kavimleri hakimiyetleri altına alırlar. Bu hakimiyet on sene sürer ve 567'de Göktürk orduları Volga'yı geçerek Güney Rusya istikametinde ilerlerler. Bunun üzerine Avarlar korkar ve bölgeyi terk ederek, Orta Avrupa'ya doğru giderler. Bu sırada kendileriyle birlikte bir kısım Oğur veya Bulgar halkını da sürüklerler. Bundan sonra artık Bulgarların yaşadıkları yerler Göktürklerin yönetimindedir. Nihayet 630'da Göktürklerin fetret devrine girmiş oldukları sırada, komşuları Hazarlar gibi Bulgarlar da bağımsızlıklarını elde ederler. (635) Bu gelişmede, 626'da başarısız İstanbul kuşatmasından dönen Avar hakanının ölümüyle Balkanlar ve Doğu Avrupa'da bir siyasî nüfuz boşluğunun ortaya çıkması da etkili olmuştur. Bu sırada başlarında *Kobrat* (Kuvrat, Kovrat, Kurt, Kourt) (583-642) vardır ve kendisine Bizans İmparatoru *Herakliyus* da yardım etmiştir. Kafkasların kuzeyi ve Azak denizi havalisinde kurulan bu siyasî teşekkülün adı *Büyük Bulgarya* (*Magna Bulgaria*)'dır. Daha sonra sınırlarını genişleten ve Bizansla iyi ilişkiler içinde bulunan bu devlet, uzun ömürlü olamamış, kurucusunun ölümünden az sonra (665), komşusu *Hazar Hakanlığı*'nın baskıları sonucunda parçalanmıştır. Bu parçalanma devletin siyasî varlığının ortadan kalkmasından çok daha şumullü neticeler doğurmuştur. Nitekim daha önce *Sabir*, *Avar* ve *Göktürklerin* yönetiminde bölgede yaşayan Bulgarlar, bu defa topraklarından ayrılmışlardır. Birlikleri bozulmuş, kavimleri bölünmüştür. Bu bölünmeyi müteâkip çoğunluğu *Otuz-oğur* (Uturgur, Bizans kaynaklarında Utigur) olan bir kütle, *Kobrat*'ın İkinci oğlu *Kotrag* yönetiminde kuzeye çekilmiş (*İtil Bulgarları*), başlarında *Asparuh* (Esperih)'un bulunduğu önemli bir Bulgar kütlesi ise (Kuturgur, Bizans kaynaklarında Kutrigur) Tuna'ya yönelmiş, Balkanlara geçmiştir. (668) Bunlar verimli topraklara sahip olarak yeni bir Bulgar devletini, *Tuna Bulgar Devleti*'ni kurmuşlardır. Bu devlet, onlarla yaptığı savaşta yenilen Bizans'ın, yıllık vergi ödemeyi kabul et-

mesiyle Bizans tarafından da 681'de resmen tanınmıştır. Eski yurtlarında Kobrat'ın büyük oğlu Bathayan Han kaldıysa da, bağımsızlığını koruyamamış, Hazarların yönetimine girmiştir. Buradaki Bulgarlar fazla bir etkinlik gösteremedi uzunca bir süre varlıklarını korumuşlardır. Bu bölge Bizans ve Rus tarihçileri tarafından *Kara Bulgarya* olarak adlandırılmıştır. Artık bunlar, Bulgar Tarihinin geneli içerisinde önemli bir rol oynayamamış, belki de daha sonra birbiri ardından gelen Macar, Peçenek ve Kuman dalgaları arasında kaybolup gitmişlerdir.

b- Tuna Bulgar Devleti (Küçük Bulgaristan):

Biz burada bir Türk-İslâm devleti olarak İtil (Volga) Bulgar Hanlığı'nı incelemek durumunda olduğumuzdan, Tuna Bulgarları'na yalnızca konunun bütünlüğü açısından kısaca değineceğiz. 681'den itibaren *Tuna Bulgar Devleti*'nin siyasî sınırları Besarabya ve Dobruca'dan başka bütün kuzey Bulgaristan'a, doğuda Karadeniz'e, güneyde Balkan dağlarının geçitlerine ve batıda İskender nehrine kadar yayılıyordu. Bu devletin kuruluşunun bölgede önceden beri var olan siyasî teşekküllerce hüsnü kabul görmediğine şüphe yoktur. Nitekim Bizans İmparatoru IV. Konstantin onları bu topraklardan çıkarmak için büyük gayret sarfediyordu. Fakat bütün çabaları sonuçsuz kaldı. Neticede Bizans Bulgarlara haraç vermeyi kabul ediyordu. Bölgedeki Bizans ve Avarlardan zaptettikleri topraklarda, bu iki güçlü devlete rağmen, tutunabilmiş olmaları; Bulgarların kabiliyet, üstün savaş teknikleri ve teşkilâtçılıklarının bir göstergesi olsa gerektir. Nitekim onlar, bir taraftan Bizans ve Avarlarla olan sınırlarını istihkâmlarla güçlendirirken, diğer taraftan da bölgelerinde dağınık guruplar halindeki İslâvları toparlamış, teşkilâtlandırarak kendilerine bağlamış, böylece askerî güçlerini arttırmışlardır. Zaten *Bulgar Türk Devleti*, dünyada *İslâvlarla* ilişki kuran merkezî teşkilâta sahip ilk devlettir. İlk İslâv milletini de, dolayısıyla Bulgar Türkleri yaratmışlardır. Zira o dönemde diğer İslâvlarda ancak oymak adları geçmektedir.

Tuna Bulgarlarını 713'te Bizans'ın başkenti önlerinde görmekteyiz. Aynı şekilde İmparator II. Justinianos, 705'te ikinci defa Bizans tahtına çıkarken Bulgar Hanı Tervel'e dayanmakta, 713'te **Philippikos**, Bulgar Hanının etkisiyle İmparatorluk tahtını terk etmektedir. Bu organize güçleri sayesinde *Tuna Bulgarları*, daha kuruluşun 35 sene sonra, 716'da *Bizansla* (III. Theodosios) çok müsait şartlarda bir antlaşma yaptılar ki, bununla hem sınırların korunması, hem de ülkelerinin iktisadî kalkınması hedeflenmişti. Bulgarlar 717-718'de İslâm ordularına

karşı İstanbul'u Bizansla birlikte savunmuşlardır. Aradan bir yüzyıl ve bazı sıkıntılı dönemler geçtikten sonra ise **Kurum Han** (803-814) döneminde güçlerinin zirvesine çıktılar. Sınırlar her yönde genişledi. Bizans üst üste mağlub edildi. Kurum Han 13 Nisan 814'te öldüğünde, Bizans'ın başkentini muhasara etmekte idi. Oğlu **Omurtag Han** (814-831) dönemi, devletin en parlak devri idi. O büyük bir savaşçıdan ziyade, büyük bir teşkilâtçı, organizatördür. Onun zamanında devlet kurumları geliştirildi. Bu sırada Tuna Bulgar Devleti, döneminin iki büyük imparatorluğu olan Franklar ve Bizans arasındaki ulaşımı, ticareti ve kültürel temasları sağlamaktaydı. Bu önemli konumları dolayısıyla Bulgarlar, transit ticaretten büyük çapta faydalanmaktaydılar. Bunlara işletilen madenler, kurulan, geliştirilen şehirler, saraylar, geniş ölçüdeki inşaat ve imarı, abideleri, su yolları... ilave etmek gerekir. Sözü daha fazla uzatmamak için Bulgarların yıkılışa yüz tuttıkları bir dönemde, Rusların Balkanlara saldırdıkları zamanlarda Svyatoslav'ın 969'da bir Bulgar şehrine hayran bakarak söylediklerini burada nakledelim: "*Kief'de yaşamak istemem, Preslav'da yaşamak isterim. Zira buraya her iyi şey toplanmıştır. Yunanlıların kemha kumaşları, şarap ve her çeşit meyve... Macarların atları ve gümüşleri... Rus diyarından gelen kürkler, balmumu, bal ve köleler*".

Tuna Bulgar Devleti'nin başkenti Kurum Han döneminde bugünkü Şumnu'nun güney-batısında *Pliska* (Ababa), Hristiyanlık devrinde ise *Preslav* (Çatalar köyü) idi. En sonra ise *Sofya* oldu.

Kanaatimizce burada muhtemel bir soruya cevap vererek, tarihçilere yer yer küçük sıfatıyla birlikte anılan, bu aslında büyük devletle ilgili satırlarımıza son vermek icab edecektir. Bu güçlü millet, bu derece kuvvetli bir devlet oluşturduktan sonra Türklüğünü, esas benliğini nasıl unutmıştır? Bilindiği gibi Bulgarlar bölgeye geldiklerinde, o sırada yazıları bile olmayan, Bizans kültürünün tesiri altındaki İslâm çoğunluğu yönetimleri altına almışlardı. Teşkilâtlandırılan bu unsurlar devlet hizmetine alınıyorlardı. Sayı üstünlüğüne, evlenmelerle yerli halka karışma ve çoğunluğun dilinin etkileri de eklenince, az sayıdaki Türk unsur üzerinde, yerli etkisi, gitgide baskısını arttırmıştır. Özellikle **Omurtag**'dan sonra hızlanarak gelişen bu oluşum (**Balamir** 831-836, **Presiyan** 836-852) **Boris Han** (Mihail) (852-889)'ın 864'te, o zamana kadar tek tanrıci *Tangra* (*Tanrı*) inancında yaşayan Bulgarları, Ortodoksluğu kabul ederek Hristiyanlaştırmasıyla tamamlandı. Mamaafih bu iç gelişmeye bir de Bizans'ın etkisini ilave etmek gerekir. Çünkü Bizans Bulgarların kendilerine benzemesi ve kendi tesir çemberi içerisin-

de kalmasını arzuluyordu. Özellikle Bizanslı iki misyoner kardeş Kyrill ve Method'un bu uğurdaki mesâîlerini, bu vesileyle, hatırlamak gerekecektir. Sonuçta Türk *Tuna Bulgar Devleti*, büsbütün karakterini, benliğini kaybederek İslâm-Bizans kültür dairesine girdi. 971'de Bizans hakimiyetini kabul ettiler, XI. yüzyılın ilk yarısında, 1018'de ise Bizans'ın bir eyaleti haline geldiler.

c- İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (Büyük Bulgaristan):

Büyük Bulgarya Devleti'nin Kobrat'ın ölümünden sonra parçalandığını ve önemli bir kısım Bulgar topluluğunun kuzeye gittiklerini görmüştük. Kobrat'ın oğlu **Kotrag** yönetiminde, büyük çoğunluğunu *Otuz-oğuzların* oluşturdukları bu Bulgar kütleleri, Orta İtil yani *İtil* (Volga) ve *Kama* (Çolman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekilmişlerdir. Bu çekilmenin VII. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl başlarında olması muhtemeldir. Bölgeye gelen Bulgarlar yerli halk Fin-Ugorları ve M.S. III. yüzyıldan beri burada bulunan diğer Türk topluluklarını da yönetimlerinde birleştirerek, bölgeyi süratle Türkleştirmişler ve *İtil (Volga) Bulgar Devleti*'ni kurmuşlardır. Fakat bugün için bu devletin ilk iki yüzyılı hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bunun en önemli nedeni yaşadıkları bölgenin medenî merkezlere olan uzaklığıdır.

İtil (Volga) Bulgar Devleti'nin siyasi sınırları, bölgenin çok hareketli olması ve sürekli çapulcu akınları dolayısıyla zaman zaman bazı değişiklikler gösterdi ise de, en geniş döneminde Ural dağlarından Oka nehrine, Ustyug'daki Dvina'dan Don ve Samara kaynaklarına kadar uzanıyordu. Burayı kısaca Volga (İtil) ve Kama (Çolman) arası olarak da belirlemek mümkündür. Kuruluştan itibaren Volga Bulgarları, Hazarlara bağlıdır. Fakat bu bağlılığın çok sıkı olmadığını, yalnızca vergi vermek, buna karşılık iç ve dış işlerinde tamamen serbest kalmak biçiminde olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu tahmin, Bulgarların Hazarlara ait gemilerden de gümüş vergisi almaları ve Abbasî halifesiyle doğrudan temas kurabilmiş olmalarıyla güç kazanmaktadır.

Bulgarlar coğrafi konumlarının da etkisiyle ticarete önem vermişlerdir. Bu arada Bulgar tüccarlarının *Hazar ülkesi*, *Hârezm* ve *Samanî* ülkelerinde İslâm tüccarlarıyla yoğun ilişkileri, buna mukâbil olarak Bulgar bölgesine gelen Hârezmli tâcirlerle alâkaları sayesinde, onlar arasında İslâm kültür ve dini yayılmaya başlamıştır. Bu gelişim 900'lerde Bulgarlar arasında İslâm dininin önemli ölçüde yayılması neticesini doğur-

muştur. Maamafih İslâmiyetin Volga bölgesine daha ziyade Orta Asya'dan gelmiş olması lazımdır. Çünkü Arap coğrafya edebiyatında Hârezmi tâcirlerin Bulgar ülkesini sık sık ziyaret ettiklerine dair oldukça geniş malumata sahip olduğumuz gibi, kâmetin de Bulgarlar arasında Orta Asya örneğine uygun olarak iki defa getirildiğini biliyoruz. Sonuçta bu döneme ait (İbn Fadlan öncesi) en eski kayıtlar Bulgarları, camileri ve mektepleri olan tüccar ve çiftçi bir kavim olarak göstermektedirler. Volga Bulgarlarının Bağdad Hilâfeti'yle resmî ilişkileri ise şu şekilde olmuştur:

Bulgar Hanı Şelkey (Şilki) oğlu Almuş 920/921'de Abdullah Baştö el-Hazarî'yi Bağdad'a Abbasî Halifesi Muktedir Billah'a elçi olarak göndermiştir. Bu müracaat değişik açılardan değerlendirilebilir: Abbasî Hilâfeti açısından, parçalanmaya ve güç kaybetmeye başladığı bir dönemde otoritesinin böyle uzak bir bölgede kabul edilmiş olması dolayısıyla önemlidir. Bulgarlar açısından, İslâmiyeti resmen kabul etmeleri ve ilk müstakil Türk-İslâm devletini oluşturmaları dolayısıyla büyük önem arzeden bu müracaat, daha sonra mukâbil olarak gönderilen elçilik heyetinde yer alacak İbn Fadlan'ın, bu seyahat esnasında tuttuğu notlarla Volga Bulgarlarının tarihiyle ilgili çağdaş bir kaynağa sahip olmamız bakımından da ayrıca değerlidir. Zira İslâm kaynakları içinde İtil (Volga) Bulgarları'yla ilgili en geniş bilgileri İbn Fadlan'ın *Rihle*'sinde bulabilmekteyiz.(4) Onun haricinde İbn Rusta, Mes'ûdî, İstahrî, İbn Havkal, Belhî, Mukaddesî, el-Bekrî, İbn Nedim, Mahmud Kaşgârî, İdrisî, el-Gırnatî, Ebu'l-Fidâ, İbnu'l-Esir, Cüveynî, el-Ömerî, İbn Battuta, Reşidüddin gibi bir kısım tarihçi, coğrafyacı, dilci İslâm müelliflerinin eserlerinde Bulgarlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Bulgar Hanı Şelkey oğlu Almuş, gönderdiği elçi vasıtasıyla; İslâmiyeti kabul ettiklerini bildirmekte, bölgelerinde dini öğretecek müallimler, ayrıca cami, mescid gibi yapılarla, düşmanlarına karşı kendilerini savunacakları kale yapımında yetenekli elemanların gönderilmesini istiyordu. Abbasî başkentinde, son derece olumlu karşılanan bu istekler üzerine Halife, Sevsen er-Rassî başkanlığında bir elçilik heyetini gönderdi. Bu heyet içerisinde yer alan ve Halifenin mektubunu Bulgar Hanı'na okumak, hediyelerini takdim etmekle görevlendirilen Ahmed İbn Fad-

4 İbn Fadlan'ın eserinden bazı kısımlara ilk defa Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân* adlı kitabında yer verdi. Daha sonra 1814'te Y. Rasmussen'den başlamak üzere, Z. V. Togan (*İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939), Kraçkovsky, L. Doğan ve daha başka bazı araştırmacılar İbn Fadlan'ın *Rihle*'siyle ilgilendiler. Son olarak Ramazan Şeşen (*Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahu İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1975) tarafından notlarla Türkçe tercümesi yayınlandı.

lan; Bağdad'dan başlamak üzere, gidiş ve gelişlerinde takip ettikleri yol güzergâhında rastladıkları (Oğuzlar, Başkırtlar, Hazarlar, İslâvlar) topluluklar ve Bulgarlar hakkındaki tesbitlerini bir eserde topladı. Böylece Bulgarları daha iyi tanımamıza imkân verdi. Buna göre elçilik heyeti 11 Safer 309/321 Haziran 921'de *Bağdad*'dan hareket etmiştir. 12 Muharrem 310/12 Mayıs 922'de *Bulgar*'a ulaşan heyet, Bulgar Hanı'na Halife'nin mektubu ve hediyelerini takdim etmiştir. İbn Fadlan'ın ifadesinden de anlaşılan, daha önce kısmen İslâmı kabul etmiş olan Bulgarlar arasında, İslâmiyetin hızla yayıldığıdır. **Almuş Han**, İsmi **Emir Cafer b. Abdullah** olarak değiştirmiştir. Böylece İtil (Volga) Bulgarları, ilk bağımsız İslâm devleti olmaya hak kazanmışlardır.

Bulgarlar sathî değil, içtenlikle müslüman olmuşlardır. (Sünnî/Hanefî) Onların İslâmiyeti kabulü, diğer Türk boyları arasında da, hak dine geçişi hızlandırmıştır. Bununla birlikte İslâmiyet yanında eski dinlerini koruyan Bulgarlar olduğu gibi, devletin mühim bir kısım tebaasını oluşturan Fin-Ugorlar İslâmiyete yabancı kalmışlardır. Bu durumu, Türklerde her zaman görülen dinî toleransın bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür.

İslâmiyetin Bulgarlar arasında yayılmasını müteâkip, onların İslâm ülkeleri ile ilişkilerinin arttığını görüyoruz. Nitekim İbn Fadlan'ın dahil olduğu elçilik heyetinden çok fazla bir süre geçmeden 943-944'te, Bulgar Hanı Almuş'un oğlu hacca gitmiş, bu münasebetle Bağdad'a uğramış, Halifeye bir sancak, siyah kürkler ve diğer hediyeler takdim etmiştir. 433/1041-42 olaylarını nakleden **İbnu'l-Esir** de; Bulgar hacıların Mekke'ye giderken Bağdad'a uğradıklarını belirtir. Bulgarların, kendilerine komşu olan ülkelerde İslâmiyeti yayma girişimlerinin bulunduğunu da bilmekteyiz. Nitekim bu cümleden olmak üzere 986'da Kief Knezi **Vladimir**'in Bulgarlar tarafından İslâmı kabule davetini zikredebiliriz.

Bulgarlar, aradaki kavimlerin çeşitli hareketleri dolayısıyla sık sık kesilmişse de, Türkistanla ilişki içinde idiler. Hazar ülkesinin maruz kaldığı Rus taziyik ve hücumları neticesinde İdil boyu ticaretinin zarar gördüğü ve bunun sonucunda Bulgarların İslâm âlemiyle ilişkilerinin azaldığı muhakkaktır. Buna rağmen Bulgar, XI. yüzyıl sonlarına doğru, en tanınmış bir Türk şehri sayılıyordu. **Beyhakî**'nin kaydına göre Bulgar Hanı **Ebu İshak İbrahim** 415/1024-25'te gördüğü bir rüya tesiriyle Nişabur yakınındaki Beyhak'ta bir cami inşaaı için vakıf tesis etmişti. Yine 1024'te bir Bulgar elçilik heyetinin, zengin hediyelerle Gazne sarayını ziyaret ederek Gazneli Mahmud'la görüşüğünü biliyoruz. Benzer iliş-

kiler daha sonra da devam etmiştir. Son olarak Bulgar ülkesine karşı İslâm dünyasında, XII. yüzyıl başlarında bile canlı ilgi gösterildiğine bir örnek olmak üzere Ebu Hamid el-Endelusi'nin 530/1135-36'da burayı ziyaretini zikredebiliriz.

İtil (Volga) Bulgarları, müslüman olmayan komşuları ve çevre ülkeleriyle, olumlu-olumsuz, çeşitli ilişkiler içine girmişlerdir. Nitekim 964 ve 985'te Rus Kief Prenslığı, Bulgar ülkesini istilâ ettiyse de, daha sonra Ruslarla olan münasebetler geliştirilerek 1006'da bir ticaret antlaşması yapılmıştır. Fakat bu iyi ilişki dönemi pek uzun sürmemiş, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuzeydeki kürk ticareti dolayısıyla tekrar bozularak, Moğolların ortaya çıktığı XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar (1164, 1184, 1205, 1220) devamlı savaflara neden olmuştur. Ruslarla sulh ancak 1230' da tesis edilebildi.

İtil (Volga) Bulgar Devleti, XIII. yüzyılın ortalarına doğru Moğollara mağlup olarak, *Altın Ordu*'ya bağlandı. Bu gelişme şu şekilde ortaya çıkmıştır: Ruslara karşı bir zafer kazanarak doğuya dönmekte olan Moğol ordusu (1224) tuzağa düşürülerek, İtil (Volga) Bulgarları'na ağır kayıplara uğratıldı. Bu durum Moğolları çok kızdırdı. 1233'teki *Moğol* saldırısı oldukça zararsız atlatıldıysa da, yenilginin intikamını almak isteyen Batı Han yönetimindeki asıl büyük Moğol ordusunun Bulgar seferi etkili oldu. 1236 veya 1237'de Moğollar, Bulgarlara saldırarak şehir ve köyleri tahrip ettiler. Moğol saldırısından mescit, cami, hamam ve diğer yapılarıyla 50.000 nüfuslu Bulgar şehri de büyük ölçüde zarar gördü. Bundan sonra Altın Orda Hanlığı'na bağlanan Bulgarlar, kendilerini yeniden toparlamaya çalıştılar. Nitekim zaman zaman Altın Orda Hanlığı'na kafa tuttukları görülmektedir. Tabiiyle buna mukabil olan (1361 ve 1391) Moğol akınları çok tahripkâr sonuçlar ortaya çıkarıyordu. Daha sonra da Moğolların bazı hareketlerine maruz kalan Bulgarlar, 1399'da Rusların, başkentleri Bulgar'ı tahriplerine şahit oldular. Bundan sonra Bulgar şehri bir daha toparlanamadı. Bulgarlar dağıldılar. Ancak başkentten gerilemesinin bir başka muhtemel sebebi, **Batu Han**'ın kurduğu **Kazan** şehrinin, Bulgar aleyhine gösterdiği gelişme olabilir. Bununla birlikte Bulgar Hanları sülalesinin ne zaman ve nasıl sona erdiği çok iyi bilinmemektedir. İslâm kaynaklarından ve sikkelerden edinilen bilgilerden Bulgar Hanlarının şeceresi bazı eksikliklerine rağmen bilinebilmekte ve 11 hükümdarın adı ortaya çıkmaktadır.(5)

5 İslâm kaynaklarında verilen malumata ve bulunabilen sikkelerine göre, İtil Bulgar Hanlarının şeceresi (İ. A., II, 791):

1- Şelkey Yaltavar (? , IX. y. y. sonu)

Dağılma sırasında bir kısım Bulgarların, Kama'nın kuzeyinde Kazan nehri boyunca göç ederek bölgeye yerleştikleri ve buraları bütünüyle Türkleştirdikleri görülür. 1437'de kurulan Kazan Hanlığı'nın esas nüfusu Bulgar-Kıpçak karışımı müslüman halktan oluşuyordu. Diğer taraftan Oğur Türkçesinin bir lehçesini konuşan Çuvaşların da, eski Bulgarların torunları oldukları kabul edilmektedir.

Böylece İtil (Volga) ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye gelerek ilk bağımsız Türk-İslâm devletini oluşturan İtil (Volga) Bulgarları, burada tam olarak bilemediğimiz bir tarihten itibaren Hazarların yönetimine girmiş, onların yıkılışından sonra da, 965-1237 arasında 272 sene bağımsız kalmış, bunu müteâkip de Al'tın Orda'ya bağlanarak XV. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını korumuş olmaktadır.

3- Devlet Teşkilâtı

İtil (Volga) Bulgar Devleti'nin teşkilâtı konusunda kaynaklarda hemen hemen hiç bir bilgi bulunamamaktadır. Fakat kesin olan husus, başta bir hükümdarın bulunduğu, onun adına para basıldığı ve hutbe okunduğudur. Onuncu yüzyıl başlarında basit bir devlet organizasyonuna sahip olduklarını tahmin etmek yanlış olmasa gerektir. **İbn Fadlan**, Bulgar ahalisinin, hükümdarın, örf ve adetlere bağlı, riâyetkâr olduklarını belirtir. Bulgar hükümdarı, kendisine kimse refakat etmeksizin, tek başına çarşıda dolaşabilirdi. İslâm kaynaklarında Bulgarların üç kavimden oluştukları belirtilmiştir. Bunlar *Barsula*, *Asgıl* ve *Bulgar* adını almışlardır. Bu üç topluluğun başında, beyleri bulunmakta ve en üstteki Bulgar Hanı ile feodal bir idare tarzı oluşturmaktaydılar. Onuncu yüzyılın ilk yarısında eski Türk teşkilât ve ünvanlarını (Örnek: *Yaltavar*, *İlteber*, *Buyruk*) korumaktaydılar. Bulgar ahalisinin tab'an yumuşak ve yabancı tehlikesinin her dönemde fazla olmaması dolayısıyla, Bulgarların güçlü bir askerî organizasyona sahip bulunmadıkları anlaşıyor. Nitekim Bulgar ve Suvar şehirlerinin 930'larla 980'lerde 10 ve 20.000 süvari çıkardığı hakkındaki rivayetler bu tezi doğrulamaktadır.

2- Almuş Yaltavar (Cafer b. Abdullâh, X. y.y. başı).

3-

4- Ahmed (948'den önce)

5- Talib (948?-958?)

6- Mü'min (976 senelerinde)

7- Hasan(?)

8- Yaltavar (?)

9- Muhammed (?)

10- İbrahim (1024/25 senelerinde)

11- İshak (?)

Devletin, halktan çok az vergi aldığı biliniyor. Bağlı oldukları Hazar Hakanlığı'na toplanan kürkler haricinde; evlenenlerden ve mahsulden hazineye bir miktar gelir temin ediliyordu. Ayrıca samur kürk ve öküz derisi vergisi vardı. Tüccar gemilerinden ise, % 10 oranında alınan gümrük vergisi, hazine için önemli bir gelir kaynağı oluşturunuyordu.

Bulgarlar hakkında en geniş bilgileri derlemiş olan İbn Fadlan, sosyal kurumlar konusunda hiç bir bilgi vermez. Ancak bazı örf ve adetleri kaydetmişti. Buna göre; resmî kabullerde hükümdarın yanında karısı bulunurdu ki, bu eski bir Türk geleneğinin devamından başka bir şey değildir. Hükümdar ile karşılaşan herkes ayağa kalkar, başını açardı. Kadın-Erkek ilişkileri, büyük çapta serbest, fakat ahlakî çizgiye riâyeti kesin kaide haline getirmişti. Katil, fuhuş ve hırsızlığın cezası ölümdür. Yine İbn Fadlan'ın kayıtlarına göre; aile münasebetleri ve verâset usulü, bu sırada, İslâmî kaidelere uygun değildir. Erkek çocuğu dedesi büyütür, ölen babaya çocukları değil, kardeşi varis olurdu. Başlıca gıda maddeleri darı, at eti ve etli arpa çorbası ile bal içkisi ve buğday ve arpadan yapılan bir içki idi. Nehir kenarında olduklarından çok balık eti yerlerdi. Kınızı tanıyıp tanımadıklarını ise bilemiyoruz.

4- İktisadî Hayat

İtil (Volga) Bulgarları, büyük çapta yerleşik hayata geçmiş, verimli ve uygun iklimli bölgelere sahip olmaları dolayısıyla usta çiftçiler olmuşlar, yine topraklarının coğrafi konumundan azamî ölçüde faydalanaarak baştan itibaren ticarete önem vermişlerdir.

Bulgarlar başlıca tahıl ürünlerini iyi biliyorlar ve yetiştiriyorlardı. Bilhassa buğday, arpa, akdarı ekiyorlardı. Gerdizî, bunlara, mercimek ve bezelyeyi de ekler. Bahçıvanlık ve sulama işlerinde ileri seviyede idiler. Yüksek ziraat kültürleri sayesinde, kıtlık senelerinde Ruslar'a da hububat veriyorlardı. İslâm kaynaklarında ziraat sistemi ve aletleri konusunda bilgi verilmemekte ise de, arkeolojik bulgular onların demir aletler kullandıklarını ortaya koymuşlardır.

Bulgarlar, dericilikte ve kürkçülükte önemli bir mesafe kaydetmişlerdi. Bulgar meşinleri ve derileri bulgarî adı ile öteden beri şöret bulmuştu. Seramikçilik ve maden işleme sanatında ileri olduklarını, yine arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgulardan öğrenmekteyiz. Bulgarlar kuyumculukta da ileri gitmişlerdi. Nitekim bu sahada İsveç'e kadar bütün batı İslâvlarına tesir ettikleri görüldü.

Bilindiği gibi Orta İtil sahası zenginlik ve ulaşım açısından kuzey bölgelerini, Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve dolayısıyla da Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Ülkenin bu konumu dolayısıyla Bulgarlar, baştan itibaren şehirler kurmuşlar ve iyi tüccarlar olarak tanınmışlardır. Özellikle, İbn Fadlan'ın ziyaretinden hemen sonra, yani 922-23 veya 924'te temeli atılarak kurulmuş olması gereken başkent Bulgar, Kama ve İtil nehirlerinin birleştikleri yerden 100 km. güneyde, İtil nehrine 6,5 km. mesafede, X-XIII. yüzyıllarda doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştu. Bulgarlar gerek kuzeyde İskandinav kavimleri ve gerekse güneydeki, doğudaki ülkelerle; Hazar, Aral bölgeleri ve Harezm'le ticarî ilişkiler içerisinde idiler. Volga Bulgar ülkesi bir çok ülkeden gelen tüccarın karşılaştığı, ticaret eşyasının mübadele edildiği saha haline gelmişti. Z. V. Togan'ın tesbitlerine göre, Bulgarların uzak kuzey bölgelerine, kürk sağlamak üzere Beyaz Deniz'e kadar gitmiş oldukları anlaşıyor. Türkistan, İran, Irak, Suriye, Mısır; Bulgar kürklerinin en büyük alıcısı idiler. Bulgarların ticaretine konu teşkil eden ihraç malları arasında; çeşitli kürkler, at ve keçi derileri, ayakkabı, oklar, kılıçlar, zırh, koyun, sığır, doğanlar, balık tutkalı, ceviz, balmumu, bal ve İslâm esirler; öte yandan İslâm dünyasından aldıkları mallar arasında da; dokuma kumaş, silah, lüks eşyalar, çanak, çömlek yer almaktaydı.

Bulgarlarda ahaliden çok az vergi alınıyor, buna karşılık ticaret gemilerinden alınan % 10 nisbetindeki gümrük vergisi, devlete büyük gelir sağlıyordu.

Bulgarlarda mübadele aracı olarak önceleri kıymetli kürkler kullanılmıştır. İbn Rusta'nın kayıtlarına göre; bir kürk 2,5 dirhem kıymetinde olup, en küçük para olarak sincap derisi kullanılmıştır. Daha sonraları gelişen ticarî ilişkilerle birlikte, İslâm ülkelerinden getirilen gümüş dirhemlerin tedavüle çıktığı görülür. Samanî sikkelerinin Bulgarlar tarafından kullanıldığı bilindiği gibi, X. yüzyıl ortalarından itibaren Bulgar Hanlarının da kendi adlarına bastırdıkları sikkeler ele geçirilmiştir.(6)

Bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre Bulgarlarla kuzeydeki Viso (Ves) ahalisi arasındaki kürk ticareti "sessiz mübadele" tarzında yapılmaktaydı. Kazvinî'nin naklettiğine göre; Bulgarlar ile Vesler sessiz, yani birbirlerini görmeden ticaret yaparlardı. Bu usulde Bulgarlar, ticaret eşyalarını belirli bir yere koyarlar, bunların fiyatlarını belirtir işaretler

6 Bkz. A.N. Kurat, Bulgar, I. A., II, 794; Yakubovskiy, IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgarların Tarihî Topografisi Meselesine Dair, s. 292.

yaparlar ve oradan uzaklaşırlardı. Vesler daha sonra buraya gelirler ve mübadele için teklif ettikleri eşyayı bunların karşısına koyarlardı. Bulgarlar döndüklerinde teklif edilen muhtelif eşyayı bulurlar, eğer uygun görürlerse, Veslerin bıraktıkları eşyayı alırlar, memnun kalmazlarsa kendi eşyalarını alarak geri dönerlerdi.

5- Kültür ve Medeniyet

Kısmen yarı göçebe, büyük çapta yerleşik hayat yaşayan, gelişmiş bir ziraat yapan, bunun sonucunda köyler, şehirler kurmuş; ticaretleri gelişmiş, hem İslâm hem diğer milletlerle sıkı ilişki içinde bulunan doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcisi Bulgarların, yüksek bir kültür ve medeniyete sahip oldukları anlaşılmaktadır. Maamafih bu sahada yeterli malzemenin şimdilik bulunamamış olduğunu da ifade etmek yerinde olacaktır. **İbn Rusta**, Bulgarlar için şunları yazar: "Bir çok kavimle ticaret yapmaktadırlar. Ruslar ve diğer kavimler malları onlara getirirler. Ziraat mahsulleri ve tarlaları vardır. Buğday, arpa ve darı ekerler. Bulgarların çoğunluğu müslüman olduklarından iskân yerlerinde mescidleri, okulları ve imamları vardır."

Bulgarlar çeşitli ilimlerde komşuları Ruslara nazaran üst seviyede idiler. Nitekim tarih yazarları, doktorları, heyetşinasları vardı. Bulgarî mahlaslı çok sayıda bilim adamına rastlanması, Bulgarlarda kültür hayatının gelişmiş olduğunu gösteriyor. **Ebu Hamid el-Endelûsî**, Bulgar şehri kadısı **Numan b. Yakub el-Bulgârî** (ö 559/1164) ve onun *Tarihu'l-Bulgar* adlı eserinden bahsetmekte ise de, bu kitap günümüze intikal etmemiştir. Adı bize ulaşan diğer ulemâ içerisinde kadî **Ebu'l-Ala Hamid Bulgârî**, onun öğrencisi **Davud b. Süleyman Saksinî** zikredilebilir.

Bulgarların dilleri konusunda pek az bilgi vardır. Bu nedenle kullandıkları dilin hangi Türkçe olduğunu anlamak güçleşmektedir. Bununla birlikte dilcilerin kanaati, Bulgarların dilinin Onoğur veya Oğur Türkçesi olduğudur. Bu dil Oğuzcadan kelime sonundaki -z yerine -r kullanılmasıyla ayrılır. Dokuz > tokur. Ayrıca Oğuzca veya daha genel ifadesiyle Türkçedeki kelime sonlarındaki -ş yerine Bulgarcada -l bulunur. Beş > bel. Bulgarcadan günümüze intikal eden en mühim dil malzemesini mezar kitabeleri oluşturmaktadır.(7)

Bulgarlar çok sayıda kasaba ve şehirler kurmuşlardı. Bunların en önemlisi başkent *Bulgar*'dı. Diğer şehirler arasında *Suvar*, *Biler*, *Göke-*

7 Şerif Baştaç, *İtil (Volga) Bulgar Devleti*, s. 193; A. N. Kurat, *Bulgar*, s. 794. Bulgar dili ve kitabeleri ile ilgili en geniş bilgi **Talat Tekin**'in çalışmalarıdır. (*Tuna Bulgarları ve Dilleri: Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*).

Tav, Etreç, Züye, Tokşın, Kermençük, İşbol'u saymak mümkündür. Bu şehirlerden Bulgar, Kazan'ın 115 km. güneyinde İtil (Volga) nehrine 6,5 km. uzaklıkta kurulmuştu. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar sayesinde bu şehir hakkında oldukça bilgi sahibi olmuş bulunuyoruz. Bununla birlikte buradaki yapı kalıntılarının büyük çoğunlukla XII-XIV. yüzyıllara ve Moğol istilâsı sonlarına ait olması gerekir. Şehirde, diğer gelişmiş İslâm ülkelerindekiler kadar ihtimamla yapılmış hamamlar, camiler ve kervansaraylar vardı. Bulgar'ın nüfusu 50.000 olarak tahmin ediliyor. Buradaki *Han Camii, Doğu Türbesi, Aksaray, Karasaray, Küçük Minare, Han Kabri, Han sarayları ve Büyük Minare...* gibi mimarî eserler dikkati çeker.(8) Bunlar Bulgarların inşaatçılıkta çok ilerlemiş olduklarına delalet eder. Bu vesileyle Bulgar'ın az çok araştırılan ve hakkında bilgi sahibi olduğumuz mimarî yapıları hakkında kısaca bilgi verelim.

Han Camii; Bulgar Devleti'nin ana camii kabul edilen Han Camii'nin inşasına, XII. yüzyılın ikinci yarısında başlanılmıştır. 32x34 m. ebadında, 20 sütunluydu. Kuzeydeki avlu kubbeli idi ve yanında 24 m. lik bir minare vardı. XIV. yüzyılda tâdil edilerek yeni ilaveler yapılmış olan camiin minaresi 1841'e kadar ayakta idi. Zaten daha sonraları camiye üç minare daha ilave edilmişti. İnşaat tekniği ve malzeme itibarıyla Kafkasya, Anadolu ve Mezapotamya tesirlerini gösteriyordu.

Doğu Türbesi; XVIII. yüzyılda Rusların Kutsal Nikolay Kilisesi'ne dönüştürdükleri bu yapı, Selçuklu kümbetlerini andırmakta; içten dörtgen, kubbesi sekizgendi. Han Camii'nin doğusundaydı ve XIV. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmişti. Kime ait olduğu bilinmeyen bu türbe, inşaat stili olarak Orta Asya türbelerine, yapı malzemesi olarak da Kafkasya ötesi ve Kırım türbelerine benzemekteydi. Han Camii'nin kuzey kısmında aynı yıllarda inşa edildiği tahmin edilen Kuzey Türbesi ise, Doğu Türbesi'nden daha büyük bir yapı idi. Sonraları Uspenskiy manastırının rahiplerince kar kuyusu olarak kullanılmıştır.

Aksaray; Büyüklüğü, dış ve iç mimarîsi ve tezyinâtının zenginliğiyle tanınır. Döşemeleri cilalı taşlardanır, ısıtması döşeme altından gerçekleştirilmiştir. XIV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen bina 1860'da yıkılmıştır.

Karasaray; Bulgarların mahkeme binası olduğu tahmin edilen bu yapı, rivayete göre şehrin düşman işgaline uğraması üzerine, Hanın

8 Nadir Devlet, *İslâmiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil-Bulgarları*, s. 326 vd.; A. N. Kurat, *Bulgar*, s. 792.

ailesiyle birlikte buraya sığınması ve düşmanlar tarafından çevresine odun yığılarak yakılması sonucu kararmış ve yapıya Karasaray adı verilmiştir. Günümüze en iyi intikal eden eserlerden biridir. Alt kısmı dört, üst kısmı sekiz köşeli olup, üstü kubbelidir. İçi muhtelif tarzlarda süslenmiştir.

Han Sarayları; Han ve diğer ileri gelenlerin sarayları olduğu tahmin edilen yapılar, bugün harap vaziyettedir. Bunların ısınmalarının döşeme altından gerçekleştirildikleri görülmektedir.

Bulgar şehrinde ayrıca XIII ve XIV. yüzyıllara ait deri, bakır ve demir, çömlek imalâthaneleri, kemik eşya yapım atelyeleri; Kızıl Pulat hamamıyla birlikte diğer dört hamam, Eski Rus Mahallesi, Babıy Tepeciği, Ermeni yerleşim bölgesi, Yunan yerleşim bölgesi, Aga Bazar, Tahkimâtlar, Küçük Şehir... v.b. yapı ve bölümler vardır.

Bulgar haricindeki önemli şehirler arasında yer alan Suvar ise, İbn Fadlan'a göre Bulgar'ın 40 km. güneyinde idi. Şehrin ne zaman yapıldığı bilinmiyor. İstahri'ye göre; Suvar'da da cami ve mescidler bulunuyordu. Sikkelerde Bulgar şehrinin adı ilk defa 336/947'de geçer. Suvar 337/948'de geçer.

Biler ise Bulgar'ın 40-50 km. doğusunda Küçük - Çirmişen nehri üzerindeydi. Burada da Bulgarlara ait çok sayıda kalıntı bulunmuştur. Burada basılan en eski tarihli sikke 1243 tarihini taşır. Biler son yıllarda arkeolojik kazılara sahne olmuştur.

Bulgarların başlıca yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılarda, onların maddî kültürün çeşitli sahalarında ileri gittiklerini gösteren bulgular elde edilmiştir. Bu arada; silahlar, ziraat aletleri, madencilik ve yapı sanatına ait aletler, döküm kapları, dericilik ve kuyumculukla ilgili aletler elde edilmiştir. Madenî eşya arasında; örülmüş demir sap, potalar, bakır madeni köpüğü, demircilikte kullanılan muhtelif aletler, bakırcılıkta kullanılan küçük çekiçler, kilitler, demir çakmak, kilit ve anahtarlar dikkat çeker. Ayrıca koyun kırmak için gayet iyi yapılmış, kullanışlı bir makas ve hayatın muhtelif cephelerini ilgilendiren çeşitli alet ve edevât. Bunların dışında Bulgarların çinicilik, kap-kacak yapımında da ileri gittikleri tesbit olunmaktadır.

6- Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç olarak İtil (Volga) Bulgarlarının, gerek esas kütleleri ve gerekse uzunca bir süredir bölgede bulunan çeşitli Türk ve yerli unsurları

birleştirerek dikkate değer bir devlet kurduklarını görüyoruz. İşl m orduları ile doğrudan hiç temasları olmadan, özellikle ticarî ilişkiler sonucunda öğrendikleri İşl miyeti 900'ler dolaylarında kabul etmişler, 922'de resmen bir İşl m devleti olmuşlardır. Bu halleriyle de ilk müstakil Türk-İşl m Devleti olma vasfını kazanmışlardır. Onların İşl miyeti kabulleri, gerek coğrafî mevkileri dolayısıyla ve gerekse dönemleri nazarı itibare alındığında büyük önem arz eder. Çünkü bulundukları bölgede, kuzey-doğu Avrupa'da Türk-İşl m kültürünün temsilcileri olmuşlardır. Onların İşl miyeti kabul ettikleri ve Abbasî Hil fetiyle temasa geçtikleri devre, İşl m Devletinin parçalanma sürecine girdiği, merkezin büyük  l de g   yitirdiği bir dönemdir. Bu açıdan Abbasî idaresine en azından moral destek temin etmişlerdir. Ayrıca bu sırada varlıklarını koruyan diğer Türk ve İşl m devletleriyle ilişkiler içine girdikleri gibi, İşl miyetin yayılması amacıyla çalışmalarda da bulunmuşlardır.

Bulgarlar iyi çiftçiler ve usta tüccarlardı. Bunun yanında bir çok sanatta ileri gitmişlerdi. Nitekim çevrelerindeki kavimlerin çarık giydikleri bir sırada, onlar çizme giyiyorlardı. İleri bir medeniyetlerinin varlığına  ağdaş kayıtlar tanıklık ettikleri gibi, arkeolojik bulgular da bu durumu desteklemektedirler. şüphesiz İtil (Volga) Bulgar Devleti'nin zaafı, askerî gücünün yetersizliğiydi. Belki de ekonomik refahın bir sonucu olarak Bulgarlar, eski Türk harp ilik vasfını koruyan amışlar, fetihçi olmaktan ziyade vatanlarını koruma gayreti içinde olmakla yetinmişlerdir.

Satırlarımıza haklarındaki bilgilerimizi  zl  bir biçimde sunduğumuz İtil (Volga) Bulgarlarının tarihlerinin, yapılacak yeni araştırmalarla daha da aydınlanacağı inanç ve temenn siyle son verelim.

Kaynaklar

Akdes N. Kurat, *Bulgar*, İ. A., II, s. 781-796.

Akdes N. Kurat, *Bulgaristan*, İ.A., II, s. 796-801.

Akdes N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.

A.J. Yakubovskiy, IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgarların Tarihi Topografisi Meselesine Dair, Belleten, S. 62. (Ankara Nisan 1952), s. 273-297.

- Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1962.
- Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985.
- Géza Fehér, *Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri*, Ankara, 1986.
- Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara, 1984.
- Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980.
- Hüseyin Ali Dakûkî, *Devletü'l-Bulgari'l-Müslimîn fi Havdi'l-Folga, Müerrihu'l-Arabî*, S. 21, s. 191-230.
- Hüseyin Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, İstanbul, 1983, S. 19 (23) Fa.
- İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977.
- İbrahim Kafesoğlu, *Türk - Bulgarların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış*, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 10-11 (İstanbul 1983), s. 91-123. Bu makale Bulgarların Kökeni, Ankara, 1985 adı altında ayrı bir kitap halinde de neşredilmiştir.
- László Rasónyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
- László Rasónyi, *Tuna Köprüleri*, çev: Hicran Akın, Ankara, 1984.
- Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, 1976.
- Nadir Devlet, *İslâmiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil-Bulları*, Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1987, c. IX, s. 313-341.
- Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet*, DTCFD., c. IV, S. 4 (Ankara 1946), s. 457-485.
- Ramazan Şeşen, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*, İstanbul, 1977.
- Şerif Baştav, *İtil (Volga) Bulgar Devleti*, Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 183-194.
- Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara, 1987.
- Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara, 1988.
- V. Beşevliev, *Proto-Bulgarların Dini*, çev: Türker Acaroğlu, Belleten, S. 34 (Ankara Nisan 1945), s. 213-261.
- W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1975.
- Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1977, c. I.
- Zeki V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970.
- Zeki V. Togan, *İbn Fadlan*, İ. A., c. V/II, s. 730-732.

B- Karahanlılar (840-1212)

Karahanlılar, *Doğu ve Batı Türkistan*'da hüküm sürmüş olan ilk müslüman Türk sülalesinin (840-1212) kurduğu devlete en yaygın biçimde verilen isimdir. Bu isim, aynı soydan gelen hükümdarların üvanları arasında *Kara* sözünün sık sık kullanılması ile ilgilidir. Nitekim tarihçi ve müsteşrik V. V. Grigorev, geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde, 1874'te yazdığı bir makalede bu devlete *Karahanlılar Devleti* adını vermiş, bundan sonra bu isim yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Aynı şekilde bu sülale ve onların kurdukları devlete *İlek Hanlar* ve *Türkistan Uygur Hanları* isimleriyle birlikte Osmanlılar tarafından *Türkistan Hakanları* ve muasır İslâm kaynaklarında *el-Hâkâniyye*, *el-Hâniyye*, *Mülûku'l-Hâkâniyye*, *Mülûku'l-Hâniyye*, *Evlâdu'l-Hâniyye*, *Al-i Afrâsiyâb* gibi başka bazı isimlerin de verildiği görülür.

Karahanlıların menşei hakkında çok değişik görüşler ileri sürülmüş bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: 1- *Uygur faraziyesi*, 2- *Türkmen faraziyesi*, 3- *Yağma faraziyesi*, 4- *Karluk faraziyesi*, 5- *Karluk-Yağma faraziyesi*, 6- *Çigil faraziyesi*, 7- *T'u-chüe (Tukey-Göktürk) faraziyesi*. Her birinin kendilerince önemli bazı dayanakları bulunan bu faraziyeler içinde bilhassa Karahanlılar mütehasısı **Omelyan Pritsak** tarafından ileri sürülen ve onları Karluk hanedanına bağlayan görüş oldukça rağbet bulduysa da, (1) ülkemizde son yıllarda Karahanlılar üzerine yaptığı ciddi araştırmaları ile tanınmış bulunan **Reşat Genç**, Karahanlılar devletinin Yağmalar tarafından kurulmuş olduğunun kesinleşmiş bulunduğunu ifade etmektedir. R. Genç'e göre Yağmalar, Uygurların bir kolu veya onlara bağlı bir kavimdir.(2)

1- Karahanlıların Siyasî Tarihi

Ötüken'deki Uygur devletinin 840'da *Kırgızlar* tarafından yıkılmasından sonraki Orta Asya Türk Tarihinin gelişmelerini ayrıntılı bir biçimde takip etmek mümkün olamamaktadır. Bu bakımdan Karahanlıların kuruluş dönemi yeteri kadar aydınlatılamamış bir konu olarak durmaktadır.

Karahanlı sülalesinin bilinen ilk hükümdarı 819'dan beri *Maveraünnehir*'de hüküm süren **Bilge Kül Kadir Han**'dır. Onun iki oğlunu tanımaktayız: **Bazir Arslan** ve **Oğulcak Kadir Han**. Oğulcak Kadir Han

1 O. Pritsak, *Karahanlılar*, I. A., VI, 252.

2 Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul, 1981, s. 36-37, 125-127.; Aynı yazar, *Karahanlılar*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1987, c. VI, s. 139-142.

zamanında yeğeni **Satuk (Satuk Buğra Kara Han b. Bazîr Han)**, Karahanlılara sığınmış **Ebu Nasr** isimli bir Samânî şehzade veya İslâm sufi vaizleri ile karşılaşmış ve İslâmiyeti benimsemiştir. Bundan sonra amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazanmış ve hakim olduğu bölgelerde İslâmiyeti resmen ilan etmiştir.

Satuk Buğra Han'ın 900-910'da doğduğunu, 333/944-945'te İslâmiyeti kabul ettiğini düşünebiliriz. Onun hakkında kaynakların *el-mücahit* ve *el-gazi* gibi isimler kullanması dolayısıyla gayri müslim Türkler arasında İslâmiyeti yaymak için epeyce gayret sarfettiğini söyleyebiliriz. Müslüman olunca Abdülkerim adını almış olan Satuk Buğra Han, Cermal Karşı'ye göre 344/955-956'da ölmüş, Kâşgar'ın kuzeyinde *Artuk*'ta gömülmüştür.

Satuk Buğra Han'dan sonra yerine önce kısa bir süre için oğlu **Musa Tonga İlig**, sonra diğer oğlu **Baytaş Arslan Han (Süleyman)** geçmiştir. Bu sonuncusu gayri müslim muhaliflerine karşı mücadele etmiş ve bütün Karahanlı devletini İslâm dairesi içine sokmayı başarmıştır. İslâm tarihçileri 349/960'da 200.000 çadırılık bir Türk topluluğunun müslüman olduğunu bildirirler ki, bunlar Karahanlı devletinin sınırları içerisindeki çeşitli Türk zümreleri olmalıdır ve Baytaş Arslan Han'ın faaliyetlerinin bu güzel neticede büyük katkısı bulunmalıdır.

Bundan sonra Karahanlıların Maveraünnehir için Samanîlerle, Horasan için Gaznelilerle çeşitli zaman ve yerlerde savaşlar yaptıklarını görüyoruz. Ayrıca hanedân içi mücadeleler de eksik olmuyor. Bu iç mücadelelere yer yer Gazneliler de müdahale ediyorlar. Bu konuları şöylece genişletebiliriz.

Baytaş Arslan'ın yerine Karahanlı devletinin başına oğlu **Ebu'l-Hasan Ali (Arslan Han b. Baytaş)** geçmiştir. Onun Karahanlı devletine komşu bölgelerin İslâmlaşması için çaba sarfettiğini tahmin etmek mümkündür. Aynı şekilde sikkelerden anlaşıldığına göre, Fergana bölgesinin Samanîlerden alınması da onun zamanında gerçekleşmiştir. (ölümü Kasım 998) Bu sırada Karahanlı devletinin batı bölgesini kardeşi **Kılıç Buğra Han Hârun** idare etmektedir. Onun faaliyetleri konusunda çok açık bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte Samanîlere karşı mühim başarılar elde ettiği muhakkaktır. Nitekim o, Samanî ümerasının da muvâfakatıyla 990'da İsficâb'ı zaptetmiş, 992 başlarında Semerkant'ı aldığı gibi, Samanîlerin başkenti Buhara'yı da fethetmiştir. (Mayıs-Haziran 992) Onun bu hareketinde Samanîlerin Horasan valisi **Ebu Ali Simcurî**'nin de rolü bulunmalıdır. Buna göre Ceyhun sınır olmak

üzere ikisi Samanî topraklarını paylaşacaklardır. Fakat Kılıç Buğra Han Hârûn hastalığı dolayısıyla Buhara'da fazla kalamamış, Kâşgar'a dönerken yolda Koçkarbaşı'nda ölmüştür.

998'de ölen Ebu'l-Hasan Ali'nin yerine Karahanlı devletinin başına oğlu **Ebu Nasr Ahmed b. Ali (Togan Han 998-1016/17)** geçmiştir. O, Karahanlı hükümdarları içinde Abbâsî halifesini ilk tanıyan kişi olarak bilinir. Nitekim bundan sonraki sikkelerde, Abbâsî halifelerinin adları yer alacaktır. Artık bu sırada, Kılıç Buğra Han Hârûn'un vefatından beri batı bölgesinde idare ve Samanîlerle mücadeleyi Ebu'l-Hasan Ali'nin oğullarından **Nasr b. Ali (İlig Han)** üstlenmiştir.

Büyük kağan Ebu Nasr Ahmed b. Ali'nin doğudaki faaliyetleri konusunda fazla bilgimiz olmamasına karşılık, kardeşi Nasr b. Ali'nin batıdaki çabaları hakkında oldukça da yeterli malumata sahibiz. Onu önceleri Fergana'nın idarecisi olarak görüyoruz. (992/1012-1013) Daha sonra Özkent'e geçmiştir. Samanî devletinin içindeki karışıklıklardan faydalanmaya çalışmış, 996'da Samanî topraklarına hücum etmiştir. Anlaşmazlık Gazne'de hakimiyeti ele geçirmiş olan **Sebüktekin (977-997)**'in aracılığı ile sona erdirilmiştir. Buna göre; Katvan çölüne kadar Sir Derya sahası Karahanlılara terkedilmiştir. Fakat anlaşmanın uzun sürmediği Nasr b. Ali'nin 997'de Buhara'ya karşı hareket etmesinden anlaşıyor. Bununla birlikte Buhara'nın fethi ancak 999 sonlarında gerçekleşebilmiştir. Samanîleri tamamen ortadan kaldırmak niyetinde olan Nasr b. Ali, onlarla mücadelesine daha sonra da devam etmek mecburiyetinde kalmıştır. Nihayet Maverâünnehir'de hakimiyetini tam olarak oturtmuştur. Bundan sonra ise bir anlaşma ile Gaznelilere bıraktığı Horasan için mücadele etmesi gerekmiştir.

Nasr b. Ali, **Gazneli Mahmud (998-1030)**'un Hindistan'da meşgulliyetinden faydalanarak 1006'da Horasan'a **Subaşı Tegin** ve kardeşi **Cafer Tegin** komutasında iki ordu göndermiştir. Fakat her iki ordu da Hindistan'dan süratle dönen Mahmud ve kardeşi Nasr tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. Nasr b. Ali'nin Hotan hakimi **Yusuf Kadir Han**'ın da yardımıyla 1008'de ikinci defa Horasan'a karşı giriştiği hareket de başarılı olamamış, Sultan Mahmud'un fillerle takviyeli ordusu karşısında duramayan ordusu dağılmıştır. (5 Ocak 1008) Böylece Karahanlıların Horasan'ı elde etme girişimleri de son bulmuştur.

Anlaşıldığı kadarıyla Horasan sahasındaki başarısızlık Karahanlılarda aile içinde bazı huzursuzluklara neden olmuştur. Nitekim Nasr b. Ali'nin bağımsızlık ilanı isteğine, devleti Kâşgar'dan idare eden büyük

kağan Ebu Nasr Ahmet b. Ali Sultan Mahmud'la anlaşarak cevap vermiştir. Nasr b. Ali'nin 1011/1012 kışında Kâşgar'a karşı düzenlediği ve başarısızlıkla biten mücadelenin sonunda iki rakip kardeş Gazneli Sultan Mahmud'un aracılığıyla barışmışlar, Maverâünnehir'in ikinci ve gerçek hakimi Nasr b. Ali'nin 496/1012-1013'da ölümü üzerine de yerine üçüncü kardeş Mansur (Arslan İlig) geçmiştir.

Mansur kısa sürede Karahanlılar hanedânının en meşhur hükümdarlarından biri oldu. Ebu Nasr Ahmed b. Ali'nin hastalığından da faydalanarak kendini büyük kağan ilan etti ve hakimiyetini Talas, Şaş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkent, Hocend, Uşrûsana ve Buhara'ya yaydı. Diğer kardeş Muhammed b. Ali de onun hakimiyetini tanımıştı. Aile fertlerinden iki kardeş Yusuf Kadir Han ve Ali Tegin ise Mansur'a karşıydı. Böylece aile içinde başlayan mücadelede hanedân ve devlet yıprandı. Ali Tegin, Mansur'a esir düştü. Ahmed b. Ali daha sonra içlerinde Karahıtayların da bulunduğu göçebelere karşı yaptığı mücadelelerde başarılı oldu, fakat 1017-1018'de öldü.

Ebu Nasr Ahmed b. Ali'nin vefatından sonra hanedan içinde en güçlü hükümdar kardeşi Mansur (Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Ali) idi. Fakat o, Yusuf Kadir Han'la mücadele etmek mecburiyetinde kaldı. Bu ikisi daha sonra anlaşarak Horasan'a birlikte bir sefer düzenlediler. Fakat Belh-civarındaki savaşta Sultan Mahmud karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar. (1019-1020) Bu yenilgiden sonra Mansur'un elinden kurtulmayı başaran Ali Tegin 411/1020-21'de Buhara'ya hakim oldu. Onun Selçuklularla dostane ilişkiler içerisine girdiği tesbit olunuyor. Bundan kısa bir süre sonra Karahanlıların büyük kağanı Mansur hükümdarlıktan vazgeçerek (415/1024-1025) yerini Yusuf Kadir Han'a bıraktıysa da, onun bu makama gelmesi de tartışma konusu oldu. Nitekim kardeşleri Ahmed ve Ali Tegin ona karşı cephe aldılar. Bunun üzerine Sultan Mahmud ile Yusuf Kadir Han'ın 1025'te Semerkant'da buluşarak gelişmeleri değerlendirdikleri ve dostluklarını takviye ettiklerini görüyoruz.

İleriki senelerde Ali Tegin, mevkiini korurken, Yusuf Kadir Han'ın da hakimiyetini yaygınlaştırdığı tesbit edilmektedir. 1032 sonunda ölen Yusur Kadir Han'ın idaresi altındaki yerler oğullarından Süleyman Arslan ile Muhammed Buğra Han'ın eline geçti. Fakat aradan geçecek on sene sonrasında Karahanlı devleti, doğu ve batı olmak üzere iki ayrı devlet halini alacaktı, Bu gelişme şu şekilde ortaya çıktı.

Gazne Sultanı Mesud babasının ölümü üzerine tahtı ele geçiren kardeşi Muhammed'le mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu

mücadelede Ali Tegin'in yardımına ihtiyaç duyan Mesud, buna karşılık Huttal'ı ona vadetmişti. Fakat tahtı elde etmesinden sonra bu vadini unutan Mesud, ayrıca da Maverâünnehir için Ali Tegin'e karşı Yusuf Kadir Han'ın oğullarından **Muhammed Buğra Han**'a yardım etti. Bu durum Ali Tegin'in Gaznelilerle arasını açtı. Artık iki taraf da birbirinin kuyusunu kazmaya çalışıyordu. Ancak 426/1034-1035 kışında Ali Tegin öldü. Yerine oğlu Yusuf geçti. Fakat o müttefiki Harizmşah **Hârûn**'un ölmesi (1035) ve Selçukluların da onu terketmeleri üzerine gücünden çok şey kaybetti. Öte yandan Nasr b. Ali (İleg Han)'nin iki oğlu Muhammed ve İbrahim, Ali Tegin'in ölümünden sonra bölgede güç kazanmışlar, bu da Yusuf'u müşkil vaziyette bırakmıştı. Bunun üzerine çaresiz kalan Yusuf, Sultan Mesud'a müracaat etmiş ve Huttal'dan vazgeçtiğini bildirmiş, Süleyman Arslan b. Yusuf Han'la barışması için aracılık yapmasını istemiştir. Bu arada Muhammed b. Nasr Özkend'e sağlam bir biçimde yerleşmeyi başarmış (1036/1037), **İbrahim b. Nasr** da Ali Tegin'in oğullarının elinde bulunan Kiş, Söğd ve Buhara'yı zapt etmiştir. Böylece İlig Nasr'ın oğulları Maverâünnehir dahil devletin batı kısmının hakimi oldular. Ali Tegin'in oğulları da Yusuf Kadir Han'ın oğullarının yanına sığındılar. Muhammed büyük kağan ünvanını alarak kardeşi **İbrahim** ile kendilerini Yusuf Kadir Han kolundan ayırmış ve böylece 1042'den itibaren doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı devleti meydana gelmiştir. (3)

Batı Hanlığı; Devlet merkezi önceleri *Özkend*, daha sonra *Semer-kand* olmak üzere Hocend'e kadar Batı Fergana'yı ve Maverâünnehir'i ihtiva ediyordu. *Doğu Hanlığı* ise; Balasagun siyasî ve askerî, *Kâşgar* dinî ve kültürel merkez olmak üzere Talas, İsficâb, Şaş, Doğu Fergana, Yedisu, Yarkend, Hotan bölgelerini ihtiva ediyordu.

a- Batı Karahanlıları Devleti

Karahanlılar devletinin ikiye ayrılmasından sonra merkez *Özkend* olmak üzere Batı'da **I. Muhammed b. Nasr**'ın bulunduğunu, asıl hakimiyetin ise onun adına Semerkand'da Maverâünnehir'i idare eden **I. İbrahim b. Nasr**'da bulunduğunu görüyoruz. Muhammed'in 1052'de ölümünden sonra ise, İbrahim devletin tek hakimi olmuştur. Bu sebeple uzun süre "*Büyük Tamgaç Han*" diye anılmıştır. Fakat o, *Özkend*'e gelmemiş, devleti Semerkand'dan idare etmiştir.

3 R. Genç, hem Karahanlı Devlet Teşkilatı (s. 51) ve hem de Büyük İslâm Tarihi'ndeki Karahanlılar (s. 149) bölümünde bu tarihi 438/1046-1047 şeklinde veriyorsa da bir başka çalışmasında (*Karahanlılar Devleti ve Teşkilatı*, Tarihî Türk Devletleri, Ankara, 1987, s. 285) 1042 olarak belirtiyor. Ayr. bkz. O. Pritsak, A.g. mak., s. 259; C. E. Bosworth, *Ilek-Khans*, E. 1², s. 114; Erdoğan Mercil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, s. 24.

İbrahim, Karahanlı hükümdarlarının en meşhurlarından biridir. Para işlerini düzenlemiş, kendi adıyla anılan "*Tamgaç Dirhemleri*"ni bastırmıştır. Asayiş düzenli, halk müreffeh, adalet onun döneminde yaygındır. Onun et fiyatlarını yükseltmek isteyen kasaplarla mücadelesi enteresandır. Dindar bir kişidir. Kısaca söylemek gerekirse, **Yusuf Has Hacib**'in meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'de çizilen ideal hükümdar tipinin ta kendisidir.

İbrahim, Doğu Karahanlılarından bazı yerleri almış, fakat hayatının son döneminde Selçukluların hızlı yükselişi ve topraklarına akınları ile karşılaşmıştır. Yerine oğlu **Şemsü'l-Mülk**, kardeşi ile mücadele ederek geçmiştir. Onun zamanında (1068-1080), başlarında önce **Alparslan**'ın, müteâkiben de Melikşah'ın bulunduğu Selçuklularla mücadeleler arttı. **Şemsü'l-Mülk**, İmar faaliyetlerine önem verdi. Harceng köyü yakınında 1078-1079'da Ribat-ı Melik'i ve Semerkand'dan Hocend'e giden yol üzerinde Ak-Kütel'de başka bir ribat yaptırdı. Kendisinin de burada medfun olduğu anlaşıyor. Buhara'daki Şemsâbâd'da Mescid-i Cami'nin inşası da onun zamanına rastlar.

Şemsü'l-Mülk'ten sonra Batı Karahanlıların başına kardeşi **Ebu Şucâ Hızır b. İbrahim** (aş. yk. 1080-1081) geçti. Onu oğlu **Ahmed** takip etti ise de (1081), bu sırada bazı huzursuzlukların çıktığı ve Melikşah'ın Semerkand'ı alarak **Ahmed Han**'ı esir ettiği, daha sonra da harekâtına devam ederek Batı Karahanlıları kendisine bağladığı gibi, Doğu'yu da hakimiyeti altına alıgını görüyoruz. **Ahmed Han**, bir müddet sonra, Selçuklulara tabi olmak şartıyla, tahtına iade edildiye de, ulema ile ihtilâfa düşerek idam edildi. (26 Haziran 1095) Bundan sonraki dönemde Batı Karahanlıların tamamı ile Selçukluların denetiminde kaldıklarını görüyoruz. Daha sonra ise Karahıtaylara karşı Selçuklu-Karahanlı ordusunun birlikte mücadele ettiklerine şahit oluyoruz. Semerkand'ın doğusundaki Katvan bozkırındaki savaşta Karahıtaylar galip gelmiş, **Maveraünnehir**'i istila etmişlerdir. Böylece Batı Karahanlılar Karahıtayların idaresine geçmiştir.

Batı Karahanlıların son hükümdarı **Osman Han** (1204-1212)'dir. Onun döneminde Harizmşahlar devleti büyük bir güç oluşturmuştu. Bu sırada Osman Han'ın Karahıtaylar ve Harizmşahlar arasında önce biri, sonra öteki ile anlaşarak devletini korumaya çalıştığı tesbit edilir. Fakat Harizmşah Muhammed'in müdahalesi ile Semerkand fethedilmiş ve Harizmşahlara başkent olmuştur. Osman Han idam edilmiş ve Batı Karahanlılar devleti son bulmuştur. 1212.

b- Doğu Karahanlıları Devleti

Şerefü'd-Devle Ebu Şucâ lâkabını taşıyan **Süleyman Arslan Han b. Yusuf** (1031-1056), Doğu Karahanlıların ilk hükümdarıdır. Kaynakların belirttiğine göre Süleyman Arslan Han, adil ve dindar bir hükümdardı. Alimlerin dostu ve koruyucusu olarak tanınmıştı. Bu sebeple her taraftan ilim adamları onun yanına geliyor, lutuf ve ihsanına nail oluyorlardı. Onun zamanında gayri müslim Türklere karşı çetin savaşlar oldu. Devletin sınırları genişledi. 1043'te Bulgar ile Balasagun şehirleri arasında yaşayan 10.000 çadırdan oluşan büyük bir Türk topluluğu müslüman oldu.

Doğu Karahanlıların bundan sonraki tarihleri aile içinde hanlık mücadeleleriyle geçer. Bunun sonucunda bir kısım topraklarını Batı Karahanlılara terk ederler. Tahtta sırasıyla ağabeyi Süleyman ile anlaşmazlığa düşen ve bunun sonucunda onu esir edip hapse attıran **Muhammed** (1057), on beş ay sonra onun oğlu **Hüseyin**, müteâkiben bir başka oğlu **İbrahim b. Muhammed** (1057-1059) ve **Yusuf Kadir Han**'ın üçüncü oğlu **Tuğrul Karahan Mahmud** (1059-1075 ?)'u görüyoruz.

1075'te Doğu Karahanlıların tahtında **Büyük Kağan** olarak **Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebu Ali Hasan**'ı buluyoruz. Onun zamanı da babası Süleyman Arslan Han'ınki gibi alimler bakımından müsait bir ortam olarak bilinir. Bulasagun'lu **Yusuf Has Hacib**, meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'i 462/1069-1070 senesinde Kâşgar'da yazarak ona ithaf etmiştir. Dönemin bir başka alimi de **Ebu'l-Fütûh Abdülgafir b. el-Hüseyin el-Almaî** (ö. 1093) olup, onun günümüze kadar ulaşmayan *Tarih-i Kâşgar* adlı eseri de bu sırada kaleme alınmıştır. Hatta Kâşgar'dan çok uzakta eserini yazmasına rağmen Kaşgârlı Mahmud'un *Divanu Lugatü't-Türk*'ünün de aynı kültür muhitinin bir mahsulü olarak ortaya çıktığı muhakkaktır.(4)

Ebu'l-Hasan'a oğullarından **Ahmed**'in halef olduğu anlaşılıyor. (496/1102-1103). Onun müracaatı üzerine (1105) Halife **Müstazhir Billah** (1094-1118) kendisine bil'at ile birlikte Nûru'd-devle lâkabını tevcih etti. Ahmed 1128'lerde Karahıtayları yenerek onların Batı'ya ilerlemelerine bir müddet mani oldu.

Ahmed'in oğlu ve halefi **II. İbrahim Han**, iç karışıklıklar dolayısıyla Karahıtaylardan yardım istedi. Bu isteği kabul eden Karahıtaylar, Balasagun'a geldiler ve bir daha da oradan çıkmadılar. Balasagun'u ken-

4 R. Genç, A.g.e., s. 63; Aynı yazar, *Karahanlılar*, s. 161.

dilerine başkent edinen Karahıtaylar, böylece Doğu Karahanlıları da kendilerine bağlamış oldular. Bilindiği üzere 1141'de Batı Karahanlılar da Karahıtayların hakimiyetine girmişti.

II. İbrahim Han'dan sonra Doğu Karahanlılar tahtına bazı hanlar geçti ise de, iç karışıklıklar ve isyanlar şeklinde gelişen olaylar sonucu 607/1210-1211'de Doğu Karahanlılar devleti son bulmuştur.

c- Fergana Hanlığı

Karahanlı devletinin 1042'de ikiye ayrılmasından sonra Fergana bir süre Batı Karahanlılarda kaldı. Daha sonra Doğu Karahanlılara geçen Fergana'da 1141'de Karahıtayların Maveraünnehir'i istila etmelerinden sonra, merkezi Özkend şehri olmak üzere bağımsız bir Karahanlı devleti daha kurulmuştur. Bunun hükümdarları genellikle "*Tuğrul Kara Hakan*" ünvanını taşır.

Tarihini çok iyi bilemediğimiz bu devleti kuran sülalenin bir kısım hükümdarları da tanınmamaktadır. İlk hakânları Batı Karahanlı hakâmı **Hasan b. Ali**'nin üçüncü oğlu **Hüseyin b. Hasan**'dı. Bu hanedân hakkında oldukça yetersiz olan bilgilerimiz, 1212'den sonra ise tamamıyla kesilmektedir.(5).

2- Devlet Teşkilâtı

Bu devletin teşkilâtı dönemin hakimiyet anlayışından etkilenmiştir.(6) Bu hakimiyet anlayışı ise uzun bir zaman içinde gelişerek olgunlaşan Türk hakimiyet anlayışıdır. Buna göre hükümdarda Tanrı bağışı bazı vasıflar vardır. İdare etme hakkı, Türk hükümdarına Tanrı tarafından ilahî bir lutuf olarak bağışlanmıştır. Bu bakımdan o, Tanrının yer yüzündeki temsilcisi gibidir. Bu anlayış, halifeyi yer yüzünde Allah'ın gölgesi olarak telakkî eden ve müslüman toplumlar arasında bilhassa Abbasiler döneminde gelişme gösteren anlayışa tamamen benzemektedir ve Türklerin İslâm dinini benimsemelerinde de bu anlayışın büyük tesiri olmuştur.

Karahanlı hakimiyet telâkkisini biz, **Yusuf Has Hacib**'in ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'de bulmaktayız. Buna göre, bu dönemde, Türk hüküm-

5 Karahanlıların siyasi tarihleri R. Genç'in iki çalışmasıyla (*Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 34-64; *Karahanlılar*, Büyük İslâm Tarihi, VI, s. 135-163); **O. Pritsak** (İ. A., VI, 251-273) ve **Erdoğan Merçil** (A. g. e., s. 18-28)'in çalışmalarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

6 Bu bölüm için R. Genç'in Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 66-342'den faydalanıldı. Aynı yazar Büyük İslâm Tarihi'ne yazdığı *Karahanlılar* adlı makalesinde de (VI, s. 164-179) konuyu özetlemiş bulunuyor. Ayrı. bkz. **Fuad Köprülü**, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980, s. 154 vd.; **O. Pritsak**, A.g. mak., s. 253 vd.

darının göğün altındaki bütün ülkelerin ve insanların tek hakimi olarak farzedilmesi inanışı yaygın olarak yaşamaktadır. Nitekim tarih içerisinde geniş ülkeleri fethetmek tarzında ortaya çıkan *Türk Cihan Hakimiyeti* anlayışının temel felsefesi de burada yatmaktadır. Bununla birlikte Türk hükümdarı, asla insan üstü bir varlık olarak da görülmemiştir. Önce Tanrıya, sonra da *Törü* (Kanun) yoluyla idaresi altındakilere karşı sorumludur ve bu sorumluluklarını yerine getirebildiği müddetçe hükümdar kalabilir.

Hükümdar:

Karahanlılarda hükümdarlık telâkkisi kaynağını Türk Tarihinin derinliklerinden alan esaslarla İslâm prensiplerinin mezc edilmesinden oluşuyordu. Hükümdarda; cesaret ve kahramanlık, akıllılık ve bilgelik, erdemlilik gibi vasıfların bulunması gerekiyordu. Hükümdar, kavim üzerinde “babalık velâyeti”ni haiz olduğu için, halka bayramlarda, -Acemlerin “Hân-ı Yağma” dedikleri- umumî bir ziyafet yani şölen yapıyor, yemek yendikten sonra sofradaki bütün kapkacaklar yağma ediliyordu. Hükümdarın başlıca vazifeleri:

a- Halkın refahını sağlamak. Hükümdarlık halk içindir ve devlet her şeyden önce idaresi altındakilerin karınlarını doyurmak ve sırtlarını giydirmekle mükelleftir.

b- *Törü* (Kanun)’yü düzenlemek, ülkenin dirlik ve düzenini sağlamak, adaleti temin etmek.

c- Muntazam bir savaş gücü bulundurmak ve fetihler yapmak. Tabiatıyla bu görev Karahanlıların İslâmiyeti kabul etmeleriyle hakiki bir cihad prensibi haline gelmiştir. **Yusuf Has Hacib**’in eserinde bu husus şu şekilde ifadesini bulmuştur: “*Ordu ile bu düşman kafirini ez. Silahını kafire çevir. Kafir ile döğüşerek ölmek, ölüm değildir. Onların putlarını kır, yerine mescid yap, İslâmiyeti aç, şeriatı yay*”.

d- Halk ile münasebetlerinin düzenlenmiş olması.

Yusuf Has Hacib’e göre tebaanın hükümdar üzerinde üç temel hakkı bulunmaktadır:

— Paranın ayarını korumak.

— Adil bir idare tesis etmek. Zorbalığa ve tahakküme meydan vermemek.

— Yolların emniyetini sağlamak.

Hükümdarın halk üzerindeki temel hakları ise;

— Emre itaat.

— Vergileri vermek.

— Hükümdarın dostuna dost, düşmanına düşman olmak ve bunun gereğini yapmak.

Karahanlılar devletinin başında kendisinin efsanevî destan kahramanı **Alp Er Tonga'nın (Afrâsiyâb)** soyundan geldiğine inanan bir aile bulunmuştur. Bu sebeple de aileye **Âl-i Afrâsiyâb** denilmiştir.

Karahanlı hükümdarları zaman içerisinde çeşitli lâkap ve ünvanlar; hutbe, sikke, payitaht, saray, otağ, taht, tac, çetr, bayrak, tuğ, nevbet, hil'at (tırız) gibi hakimiyet alametlerini kullanmışlardır. Ayrıca Türkçe Tonga (Tona), İlig, Buğra, Arslan, Kara, Kadır, Kılıç, Tamgaç (Tavgaç, Tabgaç, Tafgaç), Han, Hakân ve Terken gibi ünvanlar almışlardır. Saray kadınları ve şehzadelerin de kendilerine mahsus ünvanları vardır.

Saray Teşkilâtı:

Karahanlılarda Saray, hükümdar ve ailesinin oturduğu yer olduğu kadar, devletin idare edildiği bir merkez görünümündedir de. Burada bulunan başlıca görevlileri ve bunların vazifelerini şöylece gösterebiliriz:

Ulu Hâcib: Saray teşkilâtında hükümdardan, bütün devlet teşkilâtında da vezirden sonra gelen en büyük görevli idi. Emrinde *hâcibler* ve *bıruk*(buyruk)'lar bulunurdu. Görevi:

Hükümet ile halk arasındaki ilişkiyi sağlamak. Nitekim bu konudaki bir örnek, *Kutadgu Bilig'in Ay-Toldı'sının* hükümdarı görmesi dolayısıyla verilmiş bulunmaktadır.(7)

— Mezâlim gününde bir maruzatı olanları huzura çıkarmak.

— Teşrifat ve protokol işlerini düzenlemek.

— Yabancı elçilerle ilgilenmek.

Kapucubaşı: Ulu Hâcibden sonra Saray'ın iki numaralı görevlisidir. Görevi:

— Saray hizmetlilerini göreve almak.

— Saray hizmetlilerinin huzura takdimi, onlarla ilgili (tayin, terfi, şahsi) işlerle ilgilenmek.

— Saray hizmetlerinin düzenli olarak yürütülmesini temin.

— Saray içi ve dışında hükümdarın korunması.

7 R. Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 201-203.

Emir-i Candâr: Kapucubaşının emrinde Sarayın gece ve gündüz nöbet işlerini ve Saray dışında hükümdarın korunmasını üstlenmiştir. Emrinde candârlar vardır.

Silâhdar: Kapucubaşının emrinde, Sarayın silâhhanesini, silah yapımını ve hükümdara ait silahların bakım ve muhafazasını yapardı.

Alem Başlar Er (Alemdar): Kapucubaşının emrinde olup, savaş ve barış zamanında bayrak ve sancaklarla ilgili görevleri üstlenmiştir.

Asbaşçı (Aşçubaşı Hânsâlar): Kapucubaşının emrinde hükümdar sarayının yemekle ilgili işlerini üstlenmişti.

İdişçibaşı (İçkici başı): Mevkii itibarıyla Aşçubaşıdan sonra olup, Sarayın meşrubatının hazırlanma ve takdimi görevlerini üstlenmişti.

İlbaşı (Emir-i Ahûr, Seyisbaşı): Bu da Kapucubaşının emrinde idi. Tabiatıyla gerek bu ve diğer görevliler belli bir grubun başında bulunmakta, böylece Sarayda geniş bir görevliler kadrosu bulunmakta idi. Ayrıca da, yukarıdaki belli başlı görevliler haricinde döşekçiler, tuğcular, kuşçular, kişçiler (av ve kürk), okçular ve yaycılar, Sarayda, isimlerinin belirttiği görevleri üstlenmiş bulunuyorlardı.

Merkez Teşkilâtı:

Karahanlı devletinin merkezinde başta Hakân ve haklarında fazla bilgimiz bulunmayan müşavirleri yer alır, bunlar yanında en önemli görevli olarak vezir bulunurdu.

Yuğruş (Vezir): Karahanlıların merkez teşkilâtı hakkındaki bilgilerimiz maalesef pek fazla değildir. Bununla birlikte, merkez teşkilâtının başında, hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmek üzere Türkçe ünvanı Yuğruş olan bir vezirin bulunduğunu biliyoruz. Kutadgu Bilig'deki kayıtlara göre vezire, makamı ile mütenasip bir ünvan ile tuğ, davul, zırh, hil'at, süslü eğer takımı, at ve şüphesiz vezirlik mührü verilirdi. Vezirin; ülkenin adalet dağıtan kanunlarla idaresini sağlamak, halkı huzur içinde yaşatmak, hazineyi zenginleştirmek, ülkeyi genişletmek, maiyetindekilere yakın davranış içinde bulunmak en önemli görevleri arasındadır. Tabiatıyla vezirin bu görevleri en iyi üstlenebilecek özelliklere sahip olması gerekiyordu. Bu pozisyonu dolayısıyla en üst düzeydeki hükümet görevlisi olan vezirin emrinde, günümüzdeki kabinelere benzetebileceğimiz bir divan bulunurdu. Bu divanda görevli vezirlerin de ayrıca başkanlıklarını yaptıkları diğer alt divanlar bulunuyordu. Bunlar:

Ağıcı (Hazinedâr)'nın başkanlığındaki divan, devletin gelir gideriyle ilgilenirdi.

Tamgaçı (Mühürdar)'nın başında bulunduğu divan, hükümdarın ve idarenin her türlü yazışmalarını yürütürdü. Bu divanda Bitigçi ve İlmga ünvanlı kâtipler görev yapardı.

Adalet işlerinin bir divana bağlı olup olmadığı bilinmiyor. Fakat mezalim mahkemeleri, kadılar ve ordu kadıları (kadı asker, kazasker) vasıtasıyla adalet hizmetlerinin yürütüldüğünü biliyoruz.

Ay Bitiği denilen divan, askerlerin aylık ücret ve tahsisatlarını kaydeden, asker yoklamaları, kayıt ve silinmelerle ilgilenir, divan defterlerini işlerdi.

Taşra Teşkilâtı:

Karahanlı devleti, baştan itibaren, tarihî Türk Devlet İdaresi geneliğine uygun olarak iki büyük kısma bölünmüştü. Bunlardan Doğuda kalan kısmın başında *Arslan Kara Hakan* ünvanını taşıyan *Büyük Kağan* yer alır ve bütün idarî selahiyeti elinde bulundururdu. Batı kısmında ise Doğudaki hakânın hükümrânlığı altında aynı aileden *Buğra Kara Hakan* ünvanını taşıyan bir han bulunur ve bölgeyi ona bağlı olarak idare ederdi. Ayrıca her iki kısım eyalet ve vilayetlere ayrılır ve bunların başında da çoğu zaman hanedâna mensup kimseler veya devlet idaresinde tecrübe kazanmış valiler bulunurdu.(8)

Karahanlı ülkesinde adalet işlerini kadılar yürütür; malî konulara Batı Karahanlılarda Âmiller, Doğuda ise İmgalar bakardı. Ayrıca şehirlerde halk tarafından seçilmiş reisler ve belediye hizmetlerini üstlenmiş muhtesipler bulunurdu. Şehirlerin emniyet ve asayiş buralardaki kale komutanları ve emrindeki askerlere bırakılmıştı.

Şehirler ve kasabalar arasında eşkinici denilen atlı postacıların görev yaptığı düzenli bir posta teşkilâtı vardı. Bu arada minare şeklinde yüksek kulelerde ateş yakmak tarzında acil haberleşmenin ülke genelinde büyük bir düzen içerisinde işlemiş olduğunu da belirtmek gerekir.

Karahanlı ülkesindeki en küçük yerleşim birimi olan köy ve obalarda, resmî devlet görevlilerinin haricinde boy, oba ve oymak beyleri gibi vazifeli kişiler de vardı. Örnek vermek gerekirse Kökyuk, günümüz muhtarına benzetilebilir. Kaynaklardan köylere içme suyu dağıtmakla

8 R. Genç, A.g.e., 269; Aynı yazar, Büyük İslâm Tarihi (*Karahanlılar*), s. 175. O. Pritsak'ın bu konudaki görüşü daha farklıdır. Bkz. A. g. mad., s. 252 vd.

vazifeli tutdunların da köylerin büyük ve tanınmış kişileri arasında bulunduklarını öğreniyoruz. Bu köy büyüklerine hizmet edenlere Kaşgârlı Çoban demektedir.

Askeri Teşkilât:

Türkler ordu-millet olma özelliğini bütün tarihleri boyunca korumuşlardır. Bu nedenle eski Türk siyasî kuruluşlarının aslı karakterleri askerî oluşlarıdır. Bu durum Karahanlılar için de büyük ölçüde geçerlidir. Karahanlıların ordusu, Selçuklularda da olduğu gibi dört ana unsurdan oluşur.

Saray Muhafızları: Yatgaklar, gece nöbetçileri; turgaklar, gündüz nöbetçileridir. Görevleri Sarayı ve hükümdarı korumaktır.

Hassa Ordusu: Hakkında fazla bilgi bulunmayan bu ordunun, hükümdarın şahsına bağlı ücretli askerlerden meydana geldiği anlaşıyor. Sayıları hakkında kesin bir rakam verilememekle birlikte 12.000 kişi oldukları tahmin ediliyor.

Hanedân mensupları, valiler ve diğer devlet adamlarının kuvvetleri: Bu askerler, bu kişilerin idare merkezlerinde tıpkı hükümdarın kapukulu askerleri gibi idiler ve savaş vukuunda hepsi birleşerek asıl orduyu oluşturlardı.

Devlete bağlı Türk teşekküllerine mensup kuvvetler: Çiğil, Karluk, Uğrak... v.b. lerinden teşekkül edip zaman zaman Karahanlı askerî kuvvetleri arasında yer tutan önemli sayıda birlikler.

Bu bölümde kendisinden geniş ölçüde yararlandığımız R. Genç'in araştırmaları sayesinde biz; Karahanlı ordusunun savaş düzeni, konaklama durumu, parola sistemi, akınları, birliklerin en küçükten en büyüğe kadar bölümleri hakkında kıymetli bilgiler elde etmekteyiz. Fakat bunların üzerinde ayrı ayrı durmak bizim sınırlarımızı zorlayacağından bu kadarla bitirmek istiyoruz. Gerçekten Karahanlı ordusu teşkilât, silah ve savaş kabiliyeti bakımından mükemmel bir organizasyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ordu ok, yay, mızrak, kılıç, balta, hançer, topuz, tolga, zırh, kalkan gibi silahlara sahipti ve bunları maharetle kullanabiliyordu.

3- Kültür ve Medeniyet

Tarihte ilk müslüman Türk devletini kurmuş olan *İtil(Volga) Bulgarları*'ndan sonra, coğrafi muhit olarak Maveraünnehir ve Türkistan'.

da kurulan müslüman Türk devletlerinin ilkinde *Karahanlılar* oluşturur. Bu devlet döneminde, artık uzunca bir süreden beri hız kazanmış olan, Türklerin İslâmı din olarak seçmeleri olgusu, büyük kitlelerin müslüman olmasıyla Türk tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu yeni devrenin en dikkat çekici vasfı ise şüphesiz Türklerin İslâm medeniyetine katkıya başlamış olması ve eski Türk uygarlığının *Türk-İslâm Medeniyeti* adı altında ilk ürünlerini ortaya koymaya başlamış bulunmasıdır. Böylece Karahanlılardan itibaren, bilhassa Göktürklerle başlayıp Uygurlar zamanında çok büyük bir gelişme gösteren Türk kültür ve medeniyeti ile İslâm kültür ve medeniyeti karışıp kaynaşmış ve Türk-İslâm Medeniyeti adını verdiğimiz tarihî gelişimin temelleri atılmıştır. Bu sebeple, Karahanlılar döneminin millî tarihimiz içerisinde önemli bir yeri vardır.

Bilindiği gibi muharrik, gücünü, İslâmın temel kaynaklarından alan İslâm medeniyeti, çok değişik ırkî unsurların katkıları ile oluşmuş ve gelişmiştir. Bununla birlikte şüphesiz bu medeniyetin oluşum döneminde ve daha sonra uzunca bir süre Arapların önemli katkılarını unutmamak gerekir. Bağdad Abbâsî hilâfetine bağlı olan *Tahirî* (821-873) ve *Samanî* (819-1005) devletleri kurulduktan ve X. yüzyılda yeni İran Edebiyatı geliştikten sonra ise, Arap dil ve kültürünün yanında İran dili Farsça ve kültürü kendi yerini güçlü bir biçimde almıştır. Karahanlıların bir müslüman Türk devleti olarak ortaya çıkmalarından sonra ise, bu büyük medeniyete üçüncü bir unsur, Türk unsuru, inkârı mümkün olmayan ağırlığını koyacaktır. Daha sonra ilim ve medeniyette İslâm âlemine büyük katkıları olacak, Abbasîlerin ilk dönemlerinden hemen sonra yavaşlayan, nihayet duran İslâm yayılmasına da kuvvetle omuz verecek olan Türklerin, İslâmiyeti kabul edip devletler kurması, şüphesiz hem İslâm dünyası ve hem de millî tarihimiz için son derece önemlidir. İşte gelecek asırlardaki bütün bu şanlı istikbalin ilk başlangıçlarını biz Karahanlılar döneminde bulmaktayız.

Karahanlı hükümdarları İslâmiyeti samimi olarak kabul etmişlerdi. Dönemin İslâmî devlet anlayışının bir gereği olarak halifeler ve kendi adlarına hutbeler okutmuşlar, halifelerden hil'atler giymişler ve onlar tarafından tevcih edilen lakapları kullanmışlardır. Aynı zamanda da Karahanlı hükümdarları, gaza ve cihada önem vererek Budist Uygurlara ve öteki gayri müslimlere karşı İslâmı korumak ve yaymak için mücadele vermişler, bu yolda şehit olmuşlar ve gazi, mücahit gibi sıfatları taşımaya hak kazanmışlardır.

Karahanlılar, sahip oldukları topraklarda çok sayıda cami, medrese, kervansaray, hastahane ve benzeri dinî-sosyal müesseseler kurmuşlardır. Bu dönemde bir taraftan *Kaşgâr* ve *Balasagun*'da, diğer taraftan da *Semerkant* ve *Buhara*'da, bütün Maverâünnehir'de yüksek birer ilim ve kültür muhiti ortaya çıkmıştır. Bütün bu merkezlerde Türk kültürü, İslâmî prensipler içerisinde kaynaşarak gelişmiştir. Sonuçta da *Türk-İslâm kültürünün* ilk ürünleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Burada Karahanlılar döneminin kültür hayatı açısından en önemli vasfının, Türklerin "*İslâm Medeniyeti Dairesine Giriş*"leri olduğunu tekrar vurgulayalım. Değişik dinî inanışlara sahip olmuş bulunan Türklerin İslâmiyeti kabulleri, onların hayatlarında büyük ve derin bir inkılâp vücuda getirmiştir. Bu yeni mefkûrenin tahakkuku için bir kısım kahramanlar ortaya çıktılar, çalıştılar. Bunlar arasında **Satuk Buğra Han** gibi "hükümdarlar", bir takım "veliler" ile birlikte **Ermanas** kabilinden "kahramanlar" vardır. İşte biz şimdi bunlar çevresinde gelişen olayları destanlaştıran ve dönemin ilk kültür ürünlerini oluşturan sözlü eserleri kısaca tanımaya çalışacağız.

Bilindiği üzere Türkler, İslâmiyeti kabullerinden sonra, daha önceki döneme ait, mesela *Oğuz Destanı* gibi en tanınmış bazı destanlarını bile İslâmî bir ruhla tekrar işlemişlerdir. Bu arada yeni dinin kabulü ve yayılışı hadisesi ile bu çevrede gelişen savaşlar ve türlü olayları yeni ve İslâmî destanlar haline koymuşlardır. *Divanü Lugatî't-Türk*'te bu şekilde doğan destanlardan bazı parçaların bulunduğu malumdur. Fakat bu ilk İslâm dönemi ile ilgili daha yaygın destanlar da vardır. Bunlardan biri de *Satuk Buğra Han Destanı*'dır. Karahanlıların ilk müslüman hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabulü, yayma çalışmaları, ailesi ve onun kerametlerinden bahseden destan, millî-dinî bir karakter arzeder. Elde bulunan ve oldukça da geç bir dönemde istinsah edilmiş nüshaları *Tezkire-i Satuk Buğra Han* adını taşır. Eser bu haliyle Türkçe mensur bir "*Menâkıb Mecmuası*"dır(9).

Kanaatimizce bu destanın bir özetini vermek yerinde olacaktır: "Peygamberimiz, Burak tarafından göğe çıkarıldığı sırada, başka pey-

9 Necla Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1967, I, 15-19; F. Köprülü, A.g.e., 164-165; Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1971, c. I, s. 268-269. Bu eser üzerinde M.F. Grenard önemli bir çalışma yapmış bulunmaktadır. (Journal Asiatique, Paris, 1900, s. XV) Bu makale O. Turan tarafından dilimize çevrilerek Ülkü dergisinde yayınlanmıştır. (*Satuk Buğra Han ve Menkıbesi ve Tarih*, c. XIII, S. 74, 145-154; c. XIV, S. 79, s. 47-50; S. 80, s. 153-160; S. 82, s. 343-350; S. 83, s. 429-436.).

gamberleri de görmüş, bu peygamberlerden birini tanıyamadığı için, Cebrâil'e onun hangi peygamber olduğunu sormuştu. Cebrâil'in: "Bu peygamber değil, sizin ölümünüzden üç asır sonra dünyaya inerek, sizin dininizi Türkistan'da yayacak olan bir ruhtur" demesi üzerine, çok sevinip, gökten inince, her gün bu zât için dua etmişti. Peygamberin sahabeleri bu zâtın ruhunu görmek isteyince de, Peygamber dua etmiş, karşılarında silahlı kırk atlı belirmiş, selâm verip, yaklaşan bu atlıların Satuk Buğra Han ve arkadaşlarının ruhları olduğunu anlatmıştı. Sene-ler geçtikten sonra, Kâşgar sultanının oğlu Buğra Han dünyaya gelmiş, bu sırada yer deprenmiş, kaynaklar kaybolmuş, bahçe ve çayırklar çiçeklerle dolmuştu. Buğra Han'ın büyüyünce müslüman olacağını anlayan falcılar, onun öldürülmesini istemişler ise de, annesi onu, müslüman olduğu zaman öldürmelerini söyleyerek kurtarmıştı. Satuk Buğra Han on iki yaşına gelince, kırk arkadaşı ile beraber ava çıkmış, bir tavşanı kovalarken, arkadaşlarından ayrılmıştı. Bunun üzerine tavşan, ihtiyar bir adam şekline girerek, ona dinî nasihatlar vermiş, Buğra Han tavşanın Hızır olduğunu anlamıştı. Satuk'un babasının ölmesi üzerine, annesi amcası ile evlenmişti. Amcasını bir gece dine davet etmiş, o kabul etmeyince yer yarılmış, amcası içine gömülmüştü. Bu hadiseden sonra hükümdar olan Satuk, İslâmiyeti Türk illerinde yaymış, muharebelerde ağzından çıkan ateşler kafirleri yakmıştı. Düşmana çevrildiği zaman, kılıcı kırk adım uzamaktaydı. O kılıcın korkusu, Satuk Buğra Han doksan altı yaşına geldiği zaman, Amuderyâ boylarına, cenupta Kış Kezek'e, şimâlde Karakurum'a kadar uzanan saha dahilindeki halkı müslüman etmişti. Bir sene Çin ile harbederek, İslâm dinini Turfan'a kadar yaymıştı. Sonra aldığı bir emirle Kâşgar'a dönmüş ve orada ölmüş, Artuç'ta Meşhed'e gömülmüştü..." (Necle Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1967, s. 15-16).

Karahanlılar dönemi İslâmî Türk Edebiyatının sözlü mahsullerinden, üzerinde durulabilecek bir diğeri de *Manas* destanıdır. W. Radloff'un çalışmalarıyla toplanan ve daha sonra başka rivayetleri de tesbit edilen *Manas* destanı, XI-XII. yüzyıllarda gelişerek meydana çıkmıştır. 400.000 mısradan ibarettir. Destan; Karahanlılar döneminde Su-başı olarak hizmet eden bir kahramanın, *Manas*'ın İslâmiyet namına ve onun uğruna kafirlerle yaptığı mücadelelerden bahseder.(10)

Karahanlılar dönemi söz konusu edildiğinde hatırlamamız gereken en önemli iki eser ise *Kutadgu Bilig* ve *Divanu Lugati't-Türk*'tür.

10 F. Köprülü, A.g.e., 158-161; Pekolcay, A.g.e., 19-26; Banarlı, A.g.e., 269-273.

İslâmî Türk Edebiyatının da günümüze intikal etmiş en eski örneği olan Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından manzum olarak *Kâşgar-Hakâniye* lehçesi ile yazılmıştır. Eser 462/1069-1070'de tamamlanarak Kâşgar hükümdarı Tavgaç Buğra Kara Hakân Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan'a sunulmuştur. 85 (Kafescüğü 88) başlık altında 6654 beyitten müteşekkildir. Ayrıca esere sonradan ilave edilmiş biri nazım halinde (77 beyit) iki önsöz bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig'in yazarı hakkında maalesef fazla bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. O, *Balasagun*'da doğmuş, eserinden anlaşıldığına göre de iyi bir öğrenim görmüştür. Yusuf'un eserini takdim ettiği Ebu Ali Hasan, kendisine sarayının *Has Hacibliğini* vermişse de, onun Kutadgu Bilig'de verdiği bilgilerden, daha önce bir Karahanlı sarayında bir müddet görev yapmış olduğunu anlamaktayız.

Yusuf Has Hacib, eserinde dört temsilî kişiyi konuşturmuştur. Bunlar aynı zamanda da dört unsuru kendi bünyelerinde canlandırmışlardır. Bu dört kişi:

Hükümdar (Kün-Toğdı): Doğru yol, adalet.

Vezir (Ay-Toldı) : saâdet, devlet.

Vezirin oğlu (Öğdülmiş): akıl, mantık,.

Vezirin zahid kardeşi (Odgurmuş): âkıbet.

Kutadgu Bilig; "*Kutlu olma bilgisi*" veya "*Hükümlerlik bilgisi*" veyahutta "*Siyasî hakimiyet bilgisi, devlet olma, devletli olma bilgisi*" anlamına gelir. Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib, devlet adamlarına öğütler vermek istemiş, ideal devlet idaresi sistemini göstermeyi hedeflemiştir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig bir *siyasetnâme* olarak değerlendirilebilir. Bugün biz Kutadgu Bilig sayesinde Karahanlı devlet teşkilâtı konusunda çok değerli bilgilere sahip bulunmaktayız. Nitekim o, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı* adlı bir çalışma yapmış olan Reşat Genç'in de en önemli kaynağını oluşturur.

Kutadgu Bilig'in bir özetini vermek, onu tanımak açısından yararlı olacaktır: Eser, hemen bütün İslâmî eserlerde olduğu gibi, "Allah'a hamd ve senâ, Peygamber'e salat ve selâm. İslâmın ilk dört halifesi için övgüler, hükümdar övgüsü ve kitabın ona ithafı..." ile başlar. Asıl konunun özetini de şöylece vermek mümkündür:

"İyi kanun adamı bir hükümdar olan Kün-Toğdı, yurduna yararlı olmakla beraber yardımcısız yaşadığı için yönetim yükü omuzlarına çok-

müştür. Hakânın ününü duyarak onun hizmetine can atan Ay-Toldı, arzusuna kavuşma umudu ile, -bir süre- çırpındıktan sonra talihinin yaver gitmesi sâyesinde amacına nail olur. Vezirlik payesine kavuşur. Hükümdarına: doğuluğun, eşitliğin, ödül ve ceza üzerine kurulu adaletin önemini anlatır. Mutluluktan söz açar. Bazı erdemler üzerinde ısrarla durur. Günün birinde de hastalanır. Hekimler derdine çare bulamazlar. Nihayet hükümdarına bir vasiyetnâme yazarak ve oğlunu da ona emanet ederek hayata gözlerini kapar.

Ay-Toldı ölünce oğlu Ögdülmiş, hükümdar tarafından, vezirlik makamına yükseltilir. Aklın timsali olan Ögdülmiş de ülkeye ve devlete iyi hizmet eder. Özellikle hükümdarla çok önemli ve yararlı sohbetlerde bulunur. Hakan da, gerçekten akıllı yeni vezirinin görüşlerine uygun olarak yürüdüğü yolda daha da başarılı olur. Yurduunu kalkındırır. Ayrıca vezirine bir de yardımcı arar. Bunun üzerine vezir, Hakânına, zeki fakat dünyadan el-etek çekmiş görünen akrabası Odgurmuş'ı salık verir. Ancak Odgurmuş, hükümdarın mektupla yaptığı ricalara, Ögdülmiş'in -karşılıklı konuşmalardaki- niyazlarına rağmen hiç bir görev kabul etmek istemez. Çünkü, o, âkibeti, yani dünyanın sonunu, hayatın tükenişini temsil eylemekte ve dünya nimetleriyle onlara ilişkin zevkleri de boş bulmaktadır. Odgurmuş, sadece ve yalnızca Allah'a bağlıdır. Ve bu ona yetmektedir. Dünyaya karşı bir ihtiyacı da, bir güveni de mevcut değildir. Fakat davetler birbirini izleyince, üçüncü davetten sonra, Odgurmuş, şehre iner, saraya gider. Hakânla oldukça sert bir tartışmaya girdikten, dünyanın faniliğini ve kaçınılmaz ölümün er-geç yakamıza yapışacağını da hatırlattıktan sonra tekrar dağa döner.

Ögdülmiş ise hükümdara yeniden yurt yönetimi konusunda öğütlerde bulunur. İslâm inançlarına ve ahlak telakkilerine pek uygun olan bu tavsiyeler hakânı pek memnun kılar. Fakat artık vezir de yorulmuş, ihtiyarlamıştır. İzin alarak Odgurmuş'ın yanına, dağa giderse de arkadaşının bu davranışını beğenmez. Bir vezirin işini ve hizmetlerini bırakıp dağa çekilmek isteyişini eleştirir. Bunun üzerine de Ögdülmiş tekrar evine ve saraya döner.

Kutadgu Bilig'in son taraflarına doğru Ögdülmiş ile Odgurmuş bir kere daha buluşurlar. Odgurmuş hastalanmış ve gördüğü bir rüya onu, ölüme yaklaşmakta olduğu sezgisine vardırmıştır. Dostuna: "*Doğruluktan ayrılmamağı, dünyayı unutmağı ve ölümü düşünmeğı*" öğütler. Hakâna gelerek durumu hikâye eden Ögdülmiş'e hükümdar arkadaşını yalnız bırakmamağı tenbih ederse de artık vakit geçmiştir. Çünkü Odgurmuş'ın evine uğrayan Ögdülmiş, onun ölüm haberiyle karşılaşır. Ağ-

lamalar, yas tutmalardan sonra Odgurmuş'ın mezarı da ziyaret edilir. Nihayet: "âlem yine o âlem, devran yine o devran" misali vezir ödevinin başında ve hükümdarının hizmetindedir. Her ikisi de hak ve adaletten ayrılmamağa dikkat ederek görevlerini yaparlar, yurtlarına yararlı olma yolunda çaba harcarlar, kendilerini işlerine verirler. (Abdülkadir Karahan, *Türk Kültürü ve Edebiyatı*, İstanbul, 1988, s. 23-24; Krş. Pekolcay, A.g.e., s. 46-47).

Kutadgu Bilig müellifi, İslâmı, onun imanını gönlüne iyice yerleştirmiş sadık bir mü'mindir. Fakat yerli ve millî değerleri de ihmal etmemiştir. Eser başarılı bir Türkçe ile yazılmış, yabancı kelimelere çok az yer verilmiştir. (120 yabancı kelimedenden yüzde sekseni Arapça, diğerleri Farsça'dır). Yeni girilen bir medeniyet dairesinde, bir fikir ve kültür eserinin bu ölçüde Türkçe kelime ve terimlerle yazılması, Yusuf'un dönemi için az bir başarı değildir. Ayrıca da Kutadgu Bilig yazarı, eserini Türk halkı arasında yaygın edebî söyleyişler, halk deyimleri ve atasözleriyle besleyerek daha millî bir hale sokmuştur. Meseller, manilerle süslemiştir. Eserin şiir tarzında olduğunu görüyoruz. Fakat buna bakarak Yusuf'u büyük bir şair olarak kabul etmek doğru değildir. Şüphesiz o, şairliğinden önce büyük bir mütefekkindir ve o ölçüde kuvvetli bir yazardır. Eseri, büyük ölçüde, dinî, ahlakî, hukukî, sosyal, siyasî ve pedagojik problemler üzerinde düşünen; yeri geldikçe de aynı konularda gerekli öğütleri verip, hikmetler sıralayan didaktik bir kitaptır.

Kutadgu Bilig, İslâmî Türk Edebiyatının ilk örneklerinden birisi olması dolayısıyla, ondaki eski Türk kültürü izleri ile İslâmın, Kur'ân ve Hadis gibi iki önemli kaynağından intikâl etmiş esasların uyumlu bir biçimde kaynaştırılmış olduğu görülür. Eserin bu durumuna, yani Kur'ân ve Hadisten geniş ölçüde faydalandığı hususunda araştırmacılar, uzun bir süre müsbet bir görüş ileri sürmediler. Bu konuya ilk defa dikkati çeken A. Dilaçar'dır. Daha sonra Halil Ersoylu, Osman Cilacı, Mehmed Kara bu konu üzerinde durdular. *Kutadgu Bilig*, klâsik İslâmî eserlerde olduğu gibi Cenab-ı Hak'ka, Hz. Peygamber'e, Hulefâ-i Râşidîn'e hitaben yazılmış parçalardan sonra Buğra Han'a hitapta bulunur. Onda Kur'ân ve Hadisten ne ölçüde etkilenme bulunduğu konusunda son zamanlarda değerli bir araştırma neşretmiş bulunan Cemal Sofuoğlu'na göre; Kutadgu Bilig incelendiğinde, onun kaynaklarını büyük ölçüde Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şeriflerin teşkil ettiği görülür. Şüphesiz çok değişik açılardan incelenebilecek olan bu eser, sağlam bir İslâmî kültürün ürünüdür. Bir örnek olmak üzere onun;

Bayat atı birle sözüğ başladım
Törütgen igidgen idem. Yani;

“Tanrı adıyla başladım; O, yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbimdir.” beytini gösterebiliriz. Nitekim aradan yüzyıllar geçtikten sonra bir başka Türk-İslâm müellifi Süleyman Çelebi, meşhur *Mevlid*’inde;

Allah adın zıkredelim evvelâ

Vacib oldur cümle işte her kula. demek suretiyle: “Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adı ile başlamayan her önemli iş, bereketsiz ve neticesiz kalmaya mahkûmdur” hadisinin gereğini yerine getirmiştir. Bu konudaki diğer iki örnek de, Yusuf Has Hacib’in:

Negü tir eşitgil kişi edgüsü

Yorıp tın tokıgı ahır ölgisi

Dinle, insanların iyisi ne der: Yürüyen ve nefes alanların hepsi sonunda ölecektir. Bu beyit, “*Her nefis ölümü tadacaktır*” Âl-i İmran 185 âyetinden mülhemdir.

Bu yangıg bolur bu kişi edgüsü

Kişi edgüsü ol budun yüdgüsü

İnsanların iyisi böyle olur; halkın yükünü hafifleten kimse insanların iyisidir. Bu beyit, “İnsanların en hayırlısı, insanlara en faydalı olandır” hadisinden mülhemdir. (11)

Kutadgu Bilig bütün Türk dünyası ve yakın-doğuda tanınmıştır. Onun bu derece muvaffak olmuş olması, seviyesinin yüksekliği bize ulaşmayan benzer eserlerin de bulunabileceğini, kuvvetle düşündürmektedir.

Kutadgu Bilig, ilim alemince tanındığı 1825’ten itibaren yerli ve yabancılar tarafından çok sayıda araştırmaya konu teşkil etmiştir.(12) Yerli, yabancı birçok dilci, tarihçi, hukukçu ve edebiyatçı bu kitaptan bahsetmiş ve onu kendi ihtisas sahasıyla bilgisi ölçüsünde değerlen-

11 Diğer örnekler ve geniş bilgi için bkz. Cemal Sofuoğlu, *Kur’an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig’teki İzleri*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. V (İzmir 1989), s. 127-180; Ayr. bkz. A. Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara, 1988 (İkinci baskı); Halil Ersoylu, *Kutadgu Bilig’de Kur’an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar*, TDA., S. 15 (Ankara Aralık 1981), s. 17-41; Osman Cilacı, *Kutadgu Bilig’de Sosyal ve Dini Motifler*, MK., S. 58 (Ankara Eylül 1987), s. 10-19; Mehmet Kara, *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Ankara, 1990.

12 Kutadgu Bilig konusunda yapılan çalışmalar R. Rahmeti Arat’ın önsözünde bulunmaktadır. Ayr. bkz. N. Pekolcay, A.g.e., I, 47-48; İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul, 1980, s. 5-11.

dirmeye çalışmıştır. Biz burada bunlardan ülkemizde yapılan en önemli çalışmaları analım: Eser tesbit edilen üç yazma nüshası (*Viyana* (Herat), *Kahire*, *Fergana*) göz önünde bulundurularak **Reşit Rahmeti Arat** tarafından 1947'de metin (*Kutadgu Bilig I*, İstanbul, 1947), daha sonra da tercüme (*Kutadgu Bilig II*, Ankara, 1959) olarak neşredilmiştir. Aynı yazarın hazırladığı indeks (*Kutadgu Bilig III*, İstanbul, 1979) de yayınlanmıştır. **Halil Inalcık**, *Kutadgu Bilig*'de *Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri* adlı makalesinde (*Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 259-271), **İbrahim Kafesoğlu**, *Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri* adlı çalışmasında (*Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. I (İstanbul 1970), s. 1-38), daha sonra aynı çalışma Kültür Bakanlığı yayınları arasında da çıktı. (İstanbul, 1980). **Mahmud Arslan**, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı* (İstanbul, 1987), adlı çalışmalarında eseri değişik yönleriyle ele alarak değerlendirmişlerdir.(13).

Kâşgarlı Mahmud'un eseri *Divanu Lugati't-Türk* ise 466/1074'te tamamlanmış, 470/1077'de Bağdad'da Abbâsî Halifesi **Muktedî-Billah** (1075-1094)'a takdim edilmiştir. Abbâsî Halifesine sunulmuş olmakla birlikte Doğu Karahanlı kültür dairesine ait bir eserdir.

Divanu Lugati't-Türk'ün yazarı hakkında bildiklerimiz oldukça sınırlıdır. **Kâtip Çelebi**'nin *Keşfü'z-Zunûn*'undaki kaydına göre tam adı **Mahmud b. Hüseyin b. Muhammed**'dir. Babası Barsgan'lıdır. Onun Karahanlı hükümdar ailesi ile ilişkisinden bahsedilir. Bütün bu eksik bilgilerimize rağmen kesin olan bir şey varsa, o da çok iyi öğrenim görmüş, kendisini kusursuz yetiştirmiş olduğudur. O ne pahasına olursa olsun Araplara Türk dilini öğretmek, Türk dilini küçümseyenlere karşı da, onun Arapçadan hiç de geri kalmayacak zenginlikte olduğunu göstermek istiyordu. Bu nedenle bize kadar ulaşmayan Arapça bir Türk dili grameri, *Kitabu Cevâhiri'n-Nahv fî Lugati't-Türk*'ünü yazdığı gibi *Divan*'ını da bizzat İslâm dünyasının en büyüğüne, halifeye takdim etti. *Divan*'ındaki metot ve zenginlik, ele aldığı konuların kendisinden asırlarca sonra gelen alimlerin konusu olması, onun büyüklüğünün kanıtıdır. Bu sırada Türkler, bir yandan yeni katıldıkları İslâm imanını gönüllerine iyice yerleştirirken, öteyandan da Kâşgarlı'nın çalışması sayesinde, kaybolma tehlikesi geçiren Türk kültür ve varlığını koruyorlardı. Zaten ancak Kâşgarlı sayesinde ki, bugün biz, XI. yüzyıl Orta Asya'

13 N. Pekolcay, A.g.e., I, 41-48; F. Köprülü, A.g.e., 165-173; Vasfi Mahir Kocatürk, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, c. I, s. 230-240; A. Caferoğlu, *Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı*, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s. 405-413.

sının Karahanlılar devrine ait Türk kültürünün gelişme ve merhaleleri hakkında, taslak halinde de olsa, bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Divanu Lugatî't-Türk, isminden de anlaşılacağı üzere, Türk lugatlarının bir nevî divanı olup, Türk şive ve ağız malzemesini içine alacak bir sözlük olarak düşünülmüştür. Fakat sonuçta eser, Türk dili ve kültürü için tam manasıyla bir hazine hüviyetini kazanmıştır. Zira eserde Türk dünyasının kültürü, dili, etnik yapısı, folklorü ve sair malzemesi eksiksiz yer almıştır. Müellif kelimelerin izahı sırasında, Türk atasözlerinden, halk edebiyatından örnekler almıştır. Bunlar arasında dört uzun mersiye, destan parçaları, hikmet ve vecizeler, pendnâme ve baharileyer v.s. parçalar mevcuttur. Bu arada Çuçu adlı bir Türk şairinden de bahsedilir. Böylece Divanu Lugatî't-Türk, Türk dünyasının tarihi, coğrafyası, günlük hayatı, iktisadî vaziyeti; kültürü, dili, etnik yapısı, folklorünü eksiksiz aksettiren mükemmel bir ansiklopedi olmuştur. Eserin muhtevası ile ilgili bilgilere burada son vermeden önce, onun Türklerle meskun sahalarla, bunların uzaktan-yakından ilişki içinde bulundukları millet ve memleketleri tesbit eden bir renkli *Türk cihan haritasını* da içerdiğini belirtelim.

Kâşgarlı Mahmud, kendisinden bahsederken; "*Türklerin en fasih konuşanlarından, en açık anlayanlarından ve nesepce en ileri olanlarından*" (14) biri der. Ayrıca da o, eserin malzeme toplama merhalesi için; "*Türklerin hemen tekmil illerini, obalarını ve bozkırlarını inceden inceye gezerek, dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini ve kâfiyelerini tamamen zihnime naksettim ve bu hususta o kadar muvaffak oldum ki, her taifenin şivesi bence en mükemmel bir surette elde edilmiş oldu*" (15) der. Aslında daha başka Türk boyları ve merkezlerinden de derleme yapmış olduğunu biz eserin incelenmesinden kolayca anlıyoruz.

Kâşgarlı'nın kitabının başlangıcında bazı hadiseler de yer verilir. Onun Buharalı ve Nişâburlu iki hadisçiden işittiğini kaydettiği bir hadiste Hz. Peygamber; "*Türk dilini öğreniniz, çünkü onların uzun saltanatı vardır*" buyurur. Kâşgarlı bu hadisın mevzû olduğunu iddia edenlere karşı da; "*Bu hadis eğer sahîh ise, Türkçenin öğrenilmesi vacib olur; şayet düzme ise, Türkçenin öğrenilmesini akıl ve iz'an icap ettirir.*" der.

14 *Divan*, esas metin , I, s. 2; *Besim Atalay, Tercüme*, I, s. 4.

15 *Divan*, I, 3; *B. Altay*, I, 4.

Divanü Lugatî't-Türk, eskiden az-çok bilinmekte idiye de, tanınması son dönemde olmuştur. Önce Birinci Cihan Harbi yıllarında büyük kitap meraklısı ve bilgin **Ali Emiri Efendi** tarafından *Sahaflarda* bulunarak satın alınmıştır. Bu nüsha kitabın günümüzde bilinen tek yazmasıdır. Bundan sonra eser üzerinde yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacı çalışmıştır. **Kilisli Rifat (Bilge)** tarafından üç cilt halinde ilk neşir (Matbaa-i Âmire, 1333-35/1915-17) yapılmıştır. Daha sonra C. Brockelleman, Divan'daki bütün kelimeleri alfabe sırasına koyarak izah etmiştir. **Besim Atalay** tarafından tercümesi yapılmış, TDK. Kilisli Rifat neşrine uygun olarak üç cilt halinde 1939-1941'de neşretmiştir. 1943'te Divan'ın bir indeksi *Divanü Lugatî't-Türk Dizini - İndeks* adı altında yayınlanmıştır. Bunlar haricinde eser üzerinde yerli yabancı çok sayıda araştırmacı çalışmış, yayınlar yapmışlardır.(16).

Yine bu dönem müelliflerinden **Ebu'l-Futûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Almaî** (ö. 1096)'nin, günümüze ulaşmayan *Tarih-i Kâşgar* adlı eserini hatırlamak gerekir.

Karahanlılar, diğer bir deyimle geçici İlhanlılar devrinde, meydana getirilen bazı dinî-edebî eserleri de burada zikrederim. **Edib Ahmed'in Atabetü'l-Hakayık**, **Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet**, **Rabguzî'nin Kısasu'l-Enbiya** isimli eserleri.

Atabetü'l-Hakayık (Hakikatların eşîği) yazarının tam adı **Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki**'dir. Eserinin tam yazılış tarihi bilinmemekle birlikte, klâsik edebî Türkçe ile, XII. yüzyılda yazıldığı kabul edilmektedir. Konu ve edebî çeşit itibarıyla Kutadgu Bilig'in bir devamı olan *Atabetü'l-Hakayık*, dil bakımından bazı farklılıklar gösterir. Çeşitli kaynakların bildirdiğine göre **Edib Ahmed**, anadan doğma kör idi. Doğum yeri ise günümüzde mevkiini tam olarak tesbit edemediğimiz **Yüknek'tir**. Eser, Türk-İslâm kültürü sahasında ferdî ahlak hakkında tamamıyla dinî bir görüşe göre yazılmış, Türkçe ve manzum bir "*nasihat-nâme*"dir. *Atabetü'l-Hakayık* 14 bölüm halinde, 484 mısra yani 242 beyittir. Eserin bölüm başlıkları şöyledir:

- 1- Tanrı'nın Medhi Hakkında. 2- Peygamber'in Medhi Hakkında.
- 3- Dört Sahabe'nin Medhi Hakkında. 4- Büyük Emir Muhammed Dâd İspehsalar Beg'in Medhi Hakkında (Eser buna sunuldu).
- 5- Kitabın Yazılması Hakkında. 6- Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında.

16 *Divanü Lugatî't-Türk* için bkz. **Ahmet Caferoğlu**, *Kâşgarlı Mahmud*, Ankara, 1985; **F. Köprülü**, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 78 vd.; **N. Pekolcay**, A.g.e., I, 48-51; **A. Caferoğlu**, A.g. mak., s. 406-407; **Vasfi M. Kocatürk**, A.g.e., I, 250-257.

da. 7- Dilin Muhafazası Hakkında. 8- Dünyanın Dönekliği Hakkında. 9- Cömertliğin Medhi ve Hasisliğin Zemmi Hakkında. 10- Tevazu ve Kibir Hakkında. 11- Harislik Hakkında. 12- Kerem, Hilim ve Diğer İyilikler Hakkında. 13- Zamanın Bozukluğu Hakkında. 14- Kitap Sahibinin Özü Hakkında.

Yazar eserinde daima ayet ve hadislerle atıfta bulunur, kelâm-ı kibarlaraya yer verir. “*Atabetü’l-Hakayık, Türk-İslâm kültürünün çevresi ve çerçevesi içinde kişilerin eğitimi ve toplumun düzeni için konulmuş bulunan esasları Türk dili ile ve manzum biçimde telkin ve tavsiye eden bir vaiz ve ahlak risalesi mahiyetini taşımaktadır*”. Bu haliyle de kendinden sonra gelen sofiyane ahlakî eserlerin bir başlangıcı, habercisi durumundadır. Gerçekten de Edib Ahmed eserini, Türk-İslâm muhitindeki fertlerin ahlakî ve dinî terbiyelerini hedef alarak yazmış ve bu sahada öncü olmuştur.(17).

“Kâşgar Hakânları zamanında devletin resmî lisanı Türkçe olduğu gibi “Yarlıg-Ferman”larda, defterlerde kullanılan yazı da -Arap yazısı malum olmasına rağmen- Uygur yazısı idi”(18) Bu dönemde Karahanlı ülkesinde gelişmiş bir fikrî hayat mevcuttu. Bu arada çok sayıda Türkçe eserin yazılmış olduğunu tahmin etmek hatalı olmasa gerektir. Ayrıca bu devrede Türkler arasında İslâmî ilimlerin de önemli bir gelişme gösterdiği muhakkaktır. Fakat çeşitli istilalar, harpler ve diğer sebepler dolayısıyla bugüne kadar çok az sayıda eser ulaşabilmiştir. Bununla birlikte bilinen bir gerçek var ki, o da bu sırada Buhara ve Semerkand gibi şehirlerde ünlü medr selerin bulunduğu ve buralarda öğrenimlerini sürdüren binlerce öğrencinin var olduğudur. Nitekim bu kültürel gelişmenin bir sonucu olarak, mühim bir ilerleme kaydeden İslâmî ilimler sahasında, bölgede Türkler arasında çok sayıda müfessir, muhaddis, lisan ve edebiyat mütehassısları yetişmiştir. *Sem’ânî’nin Kitabu’l-Ensâb*’ı ile *Cemal Karşı’nin Mülhakâtü’s-Surah* adlı eseri bize bu konuda yeterli bilgi ve kanaat vermektedir. Yapılacak teksifî araştırmalar, bize daha kesin görüşler ortaya koyma imkânını sağlayabileceği gibi, ilk dönemden itibaren Türklerin İslâm medeniyetine olan katkılarını da daha iyi

17 Edib Ahmed’in eseri Necip Asım tarafından bulunmuş ve 1334 (1918)’de faksimile, metin, tercüme ve açıklamalarla yayınlanmıştır. Daha sonra başka bazı nüshaları ortaya çıkarılmış, yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacı eser üzerinde çalışmışlardır. Fakat onunla ilgili en önemli çalışmayı R. R. Arat yapmıştır. O, etraflı bir giriş de kapsayan, eldeki bütün yazmaları içeren tenkitli bir basım, bugünkü dile tercüme, faksimilelerini vermiş, ayrıca önemli not ve açıklamaları gerçekleştirmiştir. (İstanbul, 1951); Ayr. bkz. F. Köprülü, A.g.e., 173-178; N. Pekolcay, A.g.e., I, 51 vd.; A. Caferoğlu, A.g. mak., 408.

18 F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 155.

ortaya çıkaracaktır. Nitekim Yusuf Ziya Kavakçı'nın çalışması sayesinde biz, XI ve XII. yüzyıllarda Karahanlılar sahasında 300'e varan İslâm Hukukçusunun yetiştiğini ve bunların 350'den fazla eser bıraktıklarını kesin olarak öğrenebilmekteyiz.(19)

Burada yeri gelmişken Türkçenin bu eski devresinden müellifi ve ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinemeyen, fakat XI ve XII. yüzyıl Karahanlılar muhitinin mahsulü olduğu düşünülen *Türkçe Kur'an* tercümesinin varlığını da hatırlayalım.(20)

Türklerin manevî hayatı üzerinde uzun dönemler, kaher etkiler bırakmış olan *Yesevîlik* tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî de Karahanlıların hakimiyeti altındaki şehir ve bölgelerde yaşamıştır. Aıapça ve Farsça bilmesine rağmen Türkçe yazan bu sufi şair, lâkabından da anlaşılacağı üzere *Yesi*'li bir Türk evladıdır. 1050'de doğmuş 1166'da vefat etmiştir. *Pir-i Türkistan* lâkabıyla maruf olmuştur. Hayatı hakkında bilgiler çeşitli efsanelerle karıştırıldığı için kesinlik taşımaktan uzaktır. Aynı şekilde, geniş coğrafyalarda kazandığı nüfuz ve ün, onun hikmetlerinin de tam olarak tesbitini imkânsızlaştırmıştır. Çünkü çok sayıda şiir ona atfedilmiştir. Yesevî, özellikle Sır-Deryâ havalisinde, Taşkent civarında, Seyhun ilerisindeki bozkırlarda büyük bir nüfuz kazanmıştır. Bu havalide çok miktarda göçebe ve köylü müslüman Türkler bulunduğu için, onlara anlayabilecekleri bir dille hitabetmek mecburiyetini hissetmiş, hece vezni ile ve çok açık bir dil kullanarak şiirler kaleme almıştır ki, bunlara hikmet denir. Yesevî, halkın içinden yetişme bir aydın yazar sayıldığından, ruh okşayıcı, çekici hikmetleri sayesinde, pek kısa zamanda, çadırlarda yaşayan bozkır halkının düşüncüsü üzerinde geniş tesirler yaratmış, efsanevî şahsiyetler seviyesine yükselmiştir.

Hoca Ahmed Yesevî'nin Türkler arasında Tasavvufun yayılmasını temin amacıyla yazmış olduğu hikmetler, sonradan *Divan-ı Hikmet*'de toplanmıştır. Bu toplanma işi XV ve XVI. yüzyıllardadır. Bu arada onun muakkiplerinden bazılarının aynı tarzda yazdıkları şiirleri de *Divan-ı Hikmet* içinde yer almış olmalıdır. Fakat bunların da Ahmed Yesevî'nin şiirlerindeki şekil ve ruh özelliklerini ihtiva etmiş olduklarını düşünmek yerinde olur. Buna göre, onun hikmetlerinin konusunu; "Derişliğin faziletlerine ait methiyeler, dinî ve ahlakî neticelere varan İsl-

19 Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâünnehir'de İslâm Hukukçuları*, Ankara, 1976, s. 305.

20 F. Köprülü, A.g.e., 163-164; Erdoğan Mercil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, s. 30.

lâm menâkibi, Peygamberimize ve İslâm mutasavvıflarına dair parçalar, dünyadan şikayet, kıymet yaklaştığı zaman belirecek alâmetler, Cennet ve Cehennemi anlatan parçaların teşkil ettiği söylenebilir.”(21)

Yusuf Has Hacib, Edib Ahmed ve nihayet Ahmed Yesevî gibi şairlerin didaktik mahiyetteki, yani hikmet tarzındaki edebiyat nevîleri tesirsiz kalmamış, geniş çapta yayılma imkânı bulmuştur. Nitekim 1909’da yapılan kazıda ortaya çıkan ve *Saraycık testisi* denilen bir testinin üzerinde yer alan beytin biri Kutadgu Bilig’den, diğeri ise muhtemelen Yesevî’nin Hikmet’lerinden alınmıştır. Bu testinin Altın Orda hanlarının mezarlarının bulunduğu bölgede ele geçmesi önemini daha da artırmıştır. Karahanlıların hakim oldukları bölgelerde Kufî yazı türünün de büyük gelişme sağladığı tesbit edilmektedir.

Bu konuya son vermeden önce şunu da belirtmekte yarar vardır. Karahanlı hükümdarları Arapça ve Farsça yazan şair ve alimleri de korumuşlardır. Örnek olarak; Melikü’s-Şuarâ Emir A’mak Buharî, Necibî Ferganî, Seyyidü’s-Şuarâ Reşidî Semerkandî, Muhammed b. Ali Sûzânî es-Semerkandî, Muhammed b. Ali es-Semerkandî gibilerini anabiliriz.

4- İmar Faaliyetleri

Karahanlı hükümdarları ülkede asayişin korunmasına dikkat ederler, alim ve şairleri koruyarak kültürel gelişmeyi sağlamaya çalışırken bir yandan da imar bakımından parlak kabul edilebilecek bir ilerlemeyi sergiliyorlardı. Ülkede bir çok medenî müessese vücuda getirmişler, şehirlerini medrese, türbe, köprü, camiler, saraylar ve ribatlarla süslemişlerdi. Esasen Türklerin İslâmı kabullerinden sonra, bu yeni din içerisinde tamamıyla orijinal ve o zamana kadar yarattıkları en büyük sanat ve imar faaliyeti Asya’da kurdukları Türk-İslâm devletleriyle başlamıştır ki, bunlar içinde Karahanlıların hiç şüphesiz çok önemli bir yerleri vardır.

Karahanlılarda cami mimarisi gelişmişti. İlk sıralarda yapılan camilerde yapı malzemesi olarak kerpiç kullanılmış, ince alçı süslemelerle kaplanmışlardı. Bunun en güzel örneği *Şir Kebir* camii mihrabıdır. Daha sonraları ise kerpiç yanında tuğlanın da kullanıldığı görülür. Buhara’nın 40 km. yakınında XI. yüzyıl başından kalmış Hazara’daki *Kışlak Hazara Camii* buna örnektir. XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyıl başından

—21 F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1962; N. Pekoleay, A.g.e., I, 65-75; A. Caferoğlu, A.g. mak., s. 409-410.

kalmış camiler artık tamamıyla tuğladan yapılmış, plan ve mimarî açıdan gelişmeler kaydetmiştir. Buna bir örnek olarak eski Merv'e 30 km. uzaklıktaki *Talhata Baba*'da bulunan camiye hatırlayabiliriz. Bunun haricinde de Karahanlı camilerinin oldukça çok sayıda örneklerine sahip bulunmaktayız. Karahanlıların cami mimarisine getirdikleri en önemli yenilik ise abidevî minarelerdir.

Bu dönemde türbe mimarisi de büyük bir gelişme kaydetmiştir. 978 tarihli *Arap Ata* türbesi Karahanlılardan kalan en eski mimarî eserdir. Dikkati çeken diğer iki yapı da, XII. yüzyıl başlarından kalmış olan *Ayşe Bibi* ve *Balaci Hatûn* türbeleridir. Karahanlı türbe mimarisinin en dikkat çekici örnekleri ise Özkend'de bulunur. Buradaki üç türbeden en eskisi **Nasr b. Ali**'ye ait olup, 1012 tarihlidir. İkincisi **Celaled-din Hüseyin** (ö. 1156) için yaptırılmış, üçüncüsü ise muhtemelen Hüseyin'in torunu **Muhammed b. Nasr**'a aittir. Özellikle üçüncü türbe zengin bir süslemeye sahiptir. Her üç türbenin abidevî kapıları birer yüksek sanat eseridir.

Batı Karahanlılardan **I. İbrahim**'in Semerkand'da yaptırdığı medrese ve hastahane meşhurdur. Bu dönemde kervansaraylar da dikkat çeker. Zaten Türk mimarisinin en eski kervansaray örnekleri de Karahanlılardan kalmıştır. Batı Karahanlı hükümdarı **Nasr b. İbrahim** (1068-1080) iki kervansaray yaptırmıştır. Bunlardan birincisi 1079'da yapılan *Ribat-ı Melik*, ikincisi ise *Ak-Kütel* (Semerkand-Hocend arası)'de idi. Aynı hükümdar *Buhara Ulu Camii*ni yeniden inşa ettirdi. Ayrıca *Şemsâbâd* sarayının temellerini attı. Karahanlı yapılarının daha sonraki Türk-İslâm mimarisinde açık etkileri olduğunu biliyoruz. Öte yandan İslâm mimarisine sıhlı tuğla ve kiremit tekniğinin Karahanlılar tarafından getirildiği anlaşılmaktadır.(22)

Bibliyografya

Abdülkadir Karahan, *Türk Kültürü ve Edebiyatı*, İstanbul, 1988.

Ahmet Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, Ankara, 1985.

Ahmet Caferoğlu, *Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı*, Türk Dünyası El Kitabı, İstanbul, 1976, s. 405-413.

Cemal Sofuoğlu, *Kur'ân ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki İzleri*, İFD., c. V (İzmir 1989), s. 127-180.

22 Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1971, s. 24-36.

- Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
- İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul, 1980. Bu çalışma daha önce TED., S. 1 (İstanbul 1970), s. 1-38'de yayınlanmıştır.
- İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977.
- Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980.
- Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1962.
- Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1923.
- Mehmet Kara, *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Ankara, 1990.
- Mecdud Mansuroğlu, *Bitikçi*, İ.A., II, 657.
- M. F. Grenard, *Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih*, Çev.: O. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul, 1980, s. 245-308. Bu makale daha önce Ülkü (S. 74, 79, 80, 82, 83)'de yayınlandı.
- Necla Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1967, c. I.
- Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1971, c. I.
- Omelyan Pritsak, *Kara-Hanlılar*, İ.A., VI, 251-273.
- Osman Turan, *İlig Ünvanı Hakkında*, TM., c. VII-VIII (İstanbul 1952), s. 192-199.
- Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul, 1981.
- Reşat Genç, *Karahanlılar*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi İstanbul, 1987, c. VI, s. 137-179.
- Reşat Genç, *Karahanlılar Devri Kültürü ve Karahanlı Devleti ve Teşkilâtı*, Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 283-285.
- Vasfi Mahir Kocatürk, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1964.
- W. Barthold, *Buğra-Han*, İ.A., II, 760-761.
- W. Barthold, *Ali-Tegin*, İ. A., I, 358.
- W. Barthold, *Arslan-Han*, İ.A., I, 610.
- W. Barthold, *Böri-Tigin*, İ.A., II, 740-741.
- Yusuf Ziya Kavakçı, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Ma-
veraünnehirde İslâm Hukukçuları, Ankara, 1976.

C- Gazneliler (963-1186)

Gazneliler devleti, Türklerin M.Ö. II. yüzyıldan itibaren yurt tutukları bir bölgede, Afganistan'da kurulmuştur. İlk Türk-İslâm devletleri içerisinde önemli bir konuma sahip bulunan Gazneliler, iki asrı geçen hakimiyet dönemlerinde bu topraklar yanında, özellikle de Kuzey Hindistan'da büyük bir güç olarak varlıklarını kuvvetle hissettirmişlerdir. Bu bölgelerde sunnî İslâmın yayılması için çabalar sarfetmişlerdir. Onların bu gayretleri, ileriki yüzyıllarda bölgede müslüman Türk varlığının silinmez izlerinin kalmasına yardımcı olması yanında, geniş yerli toplulukların da İslâmla müşerref olmaları sonucunu doğurmuştur.

Gazneliler devleti ve hanedânı, Kâbil'in 120 km. güney-batısındaki başkentleri Gazne dolayısıyla *Gazneliler* ismini almış, bununla birlikte Gazneli Mahmud'un lâkabı dolayısıyla Yeminîler ve hanedanın kurucusu sebebiyle *Sebükteginîler* olarak da adlandırılmışlardır.

1- *Gaznelilerin Siyasî Tarihi*

Bilindiği üzere daha Abbasîlerin başlarından itibaren Türkler İslâm devletinin hizmetine girmeye başlamışlardı. Bu durum zaman içerisinde giderek artmıştır. Aynı şekilde Türkler, İran'daki müslüman hanedânların, *Büveyhîlerin* ve *Samânîlerin* de hizmetlerinde bulunmuşlardır. Samânîlerin (819-1005) devlet kadrolarında Türklerin, bilhassa 912'den itibaren vali ve komutan seviyesinde görevler üstlenmekte olduklarını görüyoruz. Tabiatıyla devletin zayıfladığı dönemlerde bu Türkler, kendi kuvvetlerine dayanarak yarı bağımsız bir biçimde hareket etmekten de çekinmemişlerdir. İşte bu arada hatırlayabileceğimiz Türk komutanlarından biri de Gazneliler devletinin temellerini atacak olan Alptegin'dir.

Tahminen 880-881'de doğmuş olan Alptegin, önce Samânî Emîri **Ahmed b. İsmail** (907-914)'e köle olarak satılmış, onun hassa askerleri arasına dahil olmuştur. Sahip olduğu meziyetler dolayısıyla zaman içerisinde temayüz eden Alptegin, Emir **Nasr b. Ahmed** (914-943) tarafından azad edildi. **Nuh b. Nasr** (943 - 954) döneminde yükselmeye devam eden Alptegin, önce bazı birliklerin komutanlığına, daha sonra da çok önemli bir görev olan Hâcibü'l-Hüccâb'lığa getirilmiştir. Bundan sonra emir olan Abdülmelik (954-961) üzerinde büyük bir nüfûz sahibi idi ve bu sırada Samânî siyasetinde aktif bir rol oynuyordu. Bu arada Abdülmelik, onun özellikle de 950'lerden sonra gitgide artmış olan nüfûz

ve etkisinden çekinerek kendisini devlet merkezi Buhara'dan uzaklaştırmak istedi. Nihayet Alptegin'in Şubat 961'de Nişabur'a gelerek, Horasan valiliğine başladığını görüyoruz. Fakat başta devletin veziri **Bel'amî** ve kendi yerine *Hâcibü'l-Hüccâb*'lığa tayin ettirdiği bir kölesi sayesinde *Saray*'da etkisini devam ettirmekten ve gelişmelerden haberdar olmaktan da geri durmadı.

Alptegin'in Horasan'da görevine başlamasından bir müddet sonra attan düşerek ölen (Kasım 961) **Abdûlmelik b. Nuh**'un yerine, Samânî tahtına **Mansur b. Nuh** (961-976) geçince, Alptegin, bu değişikliği kendi geleceği açısından uygun görmediği gibi, bozulan ilişkiler sonucu üzerine gönderilen Samânî ordusunu da mağlub etti. (Nisan 962) Gelişen diğer bazı olaylardan sonra onun, Gazne'deki yerli hanedânı, *Levikleri* ortadan kaldırarak bağımsız bir beylik kurduğunu görüyoruz. 963.

Alptegin Eylül 963'te Gazne'de ölünce yerine oğlu **Ebu İshak İbrahim** (963-966) geçtiyse de, daha önce Gazne'de hakim olan *Levik hanedânının* başkaldırısıyla karşılaştı. Bu tehlike Samânîlerin yardımıyla atlatılabildi. Bu yardım Gaznelilerin, itibarî de olsa, Samânîlere bağlanmasıyla sonuçlandı. Ebu İshak İbrahim'in oğlu yoktu. Zaten onun zamanında gerçek hakim **Bilgetegin** ve **Sebüktegin** adlı komutanlardı. Nitekim İbrahim'in ölümünden sonra devlete önce Bilgetegin (ö. 975), sonra **Böritegin (Pirî Tegin)**, daha sonra da Alptegin'in en güvendiği komutanlardan olan **Sebüktegin** hakim olmuştu. (Nisan 977)

Samânîlerin hakimiyetini tanımaya devam etmiş olan **Sebüktegin** (977-997) Gazneliler hanedânının da kurucusudur. Artık bundan sonra devletin başında daima onun soyundan gelen bir hükümdar bulunacaktır. **Sebüktegin** kısa sürede, sınırlarını genişletti ve hakimiyetini Toharistan, Zabulistan, Zemindaver, Gûr ve Belucistan'a kadar genişletti. Daha sonra da Hindistan seferlerine girişti. 979 ve 988'deki iki savaş **Sebüktegin**'in galibiyetiyle sonuçlandı. Bu sırada bunlar ve diğer bazı başarıları dolayısıyla Samânî hükümdarının ona *Nasrû'd-Din ve'd-Dünya* ünvanını verdiğini, babasıyla birlikte veya münferit olarak seferlere çıkan ve başarılı sonuçlar alan oğlu büyük Türk-İslâm kahramanı **Mahmud**'a da Horasan valiliğini ve *Seyfû'd-Devle* lâkabını tevcih ettiğini biliyoruz.

a- *Gazneli Mahmud* (998-1030)

Sebüktegin Ağustos 997'de öldü. Yerine oğlu **İsmail** (997-998)'i veliahd göstermişti. Fakat **Mahmud** bunu kabul etmeyerek kardeşine karşı

mücadeleye başladı ve neticede Mart 998'de Gazne'de babasının tahtına oturdu. Daha sonra ilim adamlarına, şair ve ediplere gösterdiği yakın ilgi ve alaka; bir çok sanat eserinin oluşmasına katkıları ve özellikle de Hindistan'a İslâmiyetin yayılması için yaptığı seferlerde adını Türk-İslâm tarihine silinmeyecek bir biçimde yazdıracak olan Gazneli Mahmud 14 Kasım 970'de doğmuştu ve tahta geçtiğinde ancak 28 yaşındaydı.

Mahmud'u büyük bir İslâm kahramanı olarak görüyoruz. O, Samânîler tarafından tanınmamış bulunan Abbâsî Halifesine elçiler göndermiş, onun adına hutbe okutmuştur. Halife **Kadir Billah** (991-1031) da kendisine *Yeminü'd-Devle ve Eminü'l-Mille* lâkabı ile birlikte hil'at, tac ve bayrak göndermiş, 1000 yılında bu münasebetle Gazne'de büyük bir merasim icra edilmişti. Mahmud, Halifenin kendisini tâltifine karşılık; "*İslâm dinine yardım etmek ve İslâm düşmanlarını söküp atmak maksadıyla her yıl Hindistan'a sefer yapmayı vaat etmişti*". Mahmud'un faaliyetleri dolayısıyla halifenin ona daha sonra da *Nizâmü'd-Din ve Nâsıru'l-Hak* lâkaplarını verdiğini biliyoruz. Bununla birlikte Mahmud ile Halifenin münasebetlerinin bazı nedenler dolayısıyla zaman zaman bozulduğu görülür. Fakat her şeye rağmen Mahmud şii Fatımî hilâfetinden gelen teklifleri geri çevirmiş, sünnî İslâmın bayraktarı olmaya ömrü boyunca devam etmiştir.

Gazneli Mahmud'un, başa geçişinden 1030'da ölünceye kadar bir savaş meydanından diğerine koştuğu görülür. Sadece Hindistan'a on yedi sefer yapan ve Gazneli devletini dönemin en büyük kuvveti haline getiren Mahmud, İslâm devletleri içinde ilk defa sultan ünvanını kullanmış hükümdar olarak da bilinir. Mahmud, yenilgi acısı tatmadan ömrünü sona erdirmiş, fakat halefleri devletin ihtişamını ve kuvvetini devam ettirememişlerdir. Zaten bilhassa bu nedenledir ki, bu devlet hatıra geldimi, öncelikle onunla birlikte oğlu Mes'ud hatırlanır.

Mahmud, tahta geçişinden itibaren tükenmez bir enerji ile savaş meydanlarına koşmuştur. Türk-İslâm dünyasının da en önde hatırlanacak kahramanlarından olan Gazneli Mahmud, şüphe yok ki, sarayında bir misafir gibi kalmış, ömrünü gaza ve cihat meydanlarında tüketmiştir. Önce Karahanlılar tarafından 999'da ortadan kaldırılan Samânîler devleti topraklarından kısmetini almıştır. Samânîlerin ortadan kalkması, Mahmud'a tam bağımsız olma imkânını vermiş olması dolayısıyla da ayrıca önemlidir. Artık o sürekli bir biçimde fetihlere girişebilecekler. Bunlar arasında Sistan'a yaptığı seferleri (999, 1002, 1003) ve buranın fethini (Aralık 1002), Putperest Gûrlulara karşı olan savaşlarını ve bun-

lar arasında İslâmı yayma çabalarını, Harezmi seferini ve zaptını (1017), Horasan için Karahanlılarla mücadelelerini ve Oğuzlara karşı olan harp-lerini sayabiliriz. Kusdar bölgesinin itaat altına alınması (1011 sonu), Garcistan'ın fethi ise (1012), diğer bazı sefer ve fetihleri arasında hatırlanabilir.

Şüphesiz Gazneli Mahmud'un savaşları, seferleri arasında en önemli yeri, daha önce babası döneminde tanıdığı Hindistan'a karşı muntazaman düzenlediği Hint seferleri tutar. Onun Hint seferlerinin iki önemli sebebe dayandığı tesbit edilir. Birincisi *bu zengin ülkenin imkânlarından faydalanmak*, ikincisi *İslâm dinini yaymaktır*. Tabiatıyla büyük Gazneli ordusunu hareketsiz tutmanın tehlikelerini Mahmud'un iyi değerlendirmiş olmasının da, onların cihada özellikle Hindistan'a yönelmesinde büyük etkisi vardır.

Hindistan seferlerini önemleri dolayısıyla kısaca gösterelim:

Birinci Hint seferine Mahmud Eylül 1000 tarihinde çıkmıştır. Bu seferinde Kâbil'in doğusunda *Lamgân* bölgesinde Hintlilere ait bazı kaleleri fethetmiştir.

İkinci Hint seferi, Eylül 1001'de bütün *Pencap*'ı ele geçirmiş olan *Vayhand Racası Caypal*'ın üzerine yapılmıştır. 30.000 piyade, 12.000 süvari, 300 filden oluşan Caypal'ın ordusu, 15.000 atlıdan oluşan Gazneliler karşısında hezimete uğramış (27 Kasım 1001), Caypal ancak fidye karşılığı serbest bırakılmıştır. Sonuçta halkın gözünden düşen Caypal, kendini ateşe atarak intihar etmiştir. Mahmud bu sefer sonunda büyük çapta ganimet elde ettiği gibi, Vayhand'ı fethetmiş, daha önce Samânilerden aldığı Seyfû'd-Devle, Halife Kadir Billah'dan aldığı Yeminü'd-Devle ve Eminü'l-Mille ünvanlarına ilave olarak *Gazi* ünvanını da almıştır. (Nisan 1002)

Üçüncü Hint seferi 1004'te *Bhatiya* üzerine yapılmış, buranın racası *Becî Rây* mağlup edilerek, bölge fethedilmiş, büyük çapta ganimet elde edilmiştir. Bölgede mescid ve minberler yaptıran Mahmud, ayrıca da İslâmı öğretmeleri için buralara alimler göndermiştir.

Dördüncü Hint seferi 1006 baharında *Multan*'a yapıldı. Sebebi daha önce buraya giden gazilerden Multan Emiri *Ebu'l-Fütûh Davud*'un sünnilikten ayrılarak karmatilik mezhebine girmesi ve bunu yaymaya çalışmasıdır. "*Esasen Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerinin ana gayesi putperestlikle mücadele ve İslâmiyeti yaymak, aynı zamanda da sünnilîği korumak şeklinde görülmektedir*".

Mahmud, Multan'a gitmek için Pencap Racası Anandpal'dan ülkesinden geçme müsaadesi istemiş, olumsuz cevap alması üzerine, evvela onun ülkesini yağmalamış, sonra Multan'ı zaptetmiş, batınîleri ortadan kaldırmıştır. 1008'deki *Beşinci Hint seferi* de, Mahmud'un kuzeyde Karahanlılarla meşgul olmasından faydalanarak, Multanlıların onun hakiyetini reddetmeleri ve yeniden Hindû dinine dönmeleri üzerine, onlara karşı yapılmış; şehir tekrar alınarak, çeşitli idarî düzenlemeler yapılmıştır. Aynı yılın sonbaharı *Altıncı Hint seferinin* tarihini belirler. Bu defa içlerinde Pencap Racası Anandpal'ın da bulunduğu birleşik racalar ordusu üzerine gidilmiş, Vayhand yakınlarında zafer elde edilmiş ve Pencap yolu kesin olarak açılmıştır. Aynı zamanda pek çok ganimet elde edilmiştir.

Yedinci Hint seferi 1009'da büyük bir ticaret merkezi olan Narayanpur'a yapıldı. Sonuç mukavemet göstermeden itaat ve yıllık vergi mukabili barıştır.

1010'daki *Sekizinci sefer* yine Multan'daki karmatîlere karşıdır ve dördüncü Hint seferinin mütemmimidir. Karmatîler sindirilmiş, bölge tamamen temizlenmiştir. Bir sonraki *Dokuzuncu Hint seferi* ise 1014 yılındadır ve Mahmud Keşmir'e kadar uzanmıştır. Bu seferin Hindistanda'ki yankıları büyük olmuş ve Hindûların bir kısmı müslümanlığı kabul etmiştir. Mahmud bölgede camiler yaptırmış, hocalar tayin etmiştir. Bunun üzerine Abbâsî Halifesi kendisine *Nizameddin* lâkabını vermiştir.

Mahmud'un Hint seferlerinin önemlilerinden biri de 1014 sonu ile 1015 başlarında gerçekleştirdiği *Onuncu Hint seferi*dir. Bunda hedef Delhi'nin 150 km. kadar kuzeyinde, Hindûlarca mukaddes sayılan çok önemli bir putun bulunduğu *Tanisar* (Thanesar) şehri idi. Burası zapt edildi, put Gazne'ye getirildi.

1016 yılında Keşmir'de Lohkot (bugünkü Boharin) kalesini almak üzere yapılan *Onbirinci Hint seferi*, şiddetli kış sebebiyle sonuçsuz kaldıysa da, İslâmın yayılması açısından faydalı oldu.

Gazneli Mahmud 1018 sonbaharında *Onikinci Hint seferine* çıktı. Cumna ile Ganj nehri arasındaki bölgeler zaptedildikten sonra, Krişna'nın vatanı sayılan, mabetleri ile meşhur Muttra'yı ele geçirdi. Yola devamla Knave şehrine gelindi, yüzlerce puthane tahrip edildi. Bu arada Hindûlardan on bin kadarı İslâmiyete geçti. Meşhur Gazne camii, Knave'dan alınan ganimetlerle yapılmıştır.

Onüçüncü Hint seferi 1019 Aralıkta, Hintli racaların *Knave*'ı geri almak için yaptıkları bir saldırı üzerine gerçekleşti. 150.000'den fazla asker ve 640 fil ile gelen Hintliler bozuldu ve kaçtılar. Bu sefer sırasında 580 fil ganimet alındı, İslâmlaştırmaya devam edildi.

Ondördüncü seferin tarihi 1021'dir ve Keşmir'e karşıdır. Amaç Lohkot kalesini almaktır. Fakat bu defa da fetih mümkün olamamıştır.

1022'de *Onbeşinci Hint seferine* çıkan Mahmud, içinde yarım milyon insan, 20.000 hayvan ve 500 filin barındığı, sarıplığı ve sağlamlığıyla meşhur Kalincar kalesini kuşattı. Raca 300 fil karşılığı barışı elde edebildi. Bazı yerler fethedildi.

Bu arada Karahanlılarla ilgili bazı girişimlerde bulunan Mahmud, Gazne'ye döndükten sonra *Onaltıncı* ve en meşhur Hint seferine çıktı. Hindistan'ın batı sahilinde Katiavar yarımadasındaki *Sumnat* şehrinde *Mabud Siva*'ya ait pek meşhur bir put vardı. Bu putun bulunduğu mabed de çok önemliydi ve pek zengin vakıflara sahipti. Kalabalık ziyaretçileri bulunuyordu. Hindû telâkkisine göre Sumnat'taki put, Hint ülkesindeki diğer putların üstünde olup müslümanların fethettikleri topraklardaki putların başlarına gelenler, Sumnat putunun onlara verdiği birer ceza idi. Mahmud, bu inancı yıkmaya ve bu zenginliğe ulaşmaya gidiyordu. Çünkü bu sayede Hindistan'da İslâmiyetin yayılması kolaylaşacaktı. Bir ay çölden yürüyerek 6 Ocak 1026 günü Sumnat şehrine gelindi. İkinci hücumda şehir alındı. Hazinele yağmalandı. Bütün putlar yıkıldı. Asıl büyük put dört parçaya bölünerek Gazne'ye götürüldü. Bu parçalardan ikisi Gazne Ulu Camii ve Sultan sarayının kapıları önüne konulmuş, diğer iki parça ise Mekke ve Medine'ye gönderilmişti. Bu seferin yankıları pek büyük olmuş, **Halife Kadir Billah Mahmud'u** hararetle tebrik etmişti. Mektubunda ona *Kehfü'd-Devle ve 'd-Din* (Devlet ve dinin sığınağı) lakâbını verdiğini bildiriyordu. Bu seferin dönüş yolunda Mahmud'un ordusu İndüs Catları denilen bir çeşit nehir haydutlarının hücumuna uğramıştı. *Onyedinci Hint seferi* bunları cezalandırmak için yapıldı. 1027 Martında Multan şehrine gelen Mahmud, 1400 gemi inşa ettirdi. Bunların önlerine ve yanlarına sivri demirler koydurdu. Her gemide yirmi okçu ve neftçi vardı. Nehir üzerindeki savaşta Catların gemileri delinerek batırıldı ve yakıldı. Daha sonra onların hazinelerini sakladıkları ada yağmalandı.

Mahmud'u son olarak Irak-ı Acem denilen Hemedan ve Rey şehirleri arasındaki bölgeye sefer yaparken görüyoruz. Burada batınî cereyanlar şiddet kazanmıştı. Mahmud 1029 Mayısında Rey'e girerek

bölgeyi batınilerden temizledi. İşte buradan dönüşte, esasen sıhhati bozulmuş olan Mahmud'un hastalığının arttığını ve nihayet 30 Nisan 1030'da 61 yaşında öldüğünü görüyoruz.

Her bakımdan Türk-İslâm dünyasının en büyük sultanları arasında yer alan Gazneli Mahmud öldüğünde, Samânîlere bağlı bir beylik olarak devraldığı devletin sınırları batıda Azerbaycan hudutlarından doğuda Hindistan'ın yukarı Ganj vadisine, Orta Asya'da Harezm'den Hint okyanusu sahillerine kadar ulaşıyordu.

b- Sultan Mes'ud ve Sonrası

Gazneli Mahmud'un yerine küçük oğlu Muhammed bir süre için geçirildi ise de, ordunun desteğini elinde bulunduran ve babasının ölümü sırasında İran'da fütuhatta olan Mes'ud, kardeşini mağlup ederek Ekim 1030'da 32 yaşında Gazne tahtına oturdu. Halife Kadir Billah ona *Nasırü Dinillah Hafızü İbadillah* ve *Zahiru Halifetillah* ünvanlarını verdi. Mes'ud'un hayatı da babası gibi, seferlerle geçmiştir. Bununla birlikte o, her zaman savaşlara ordusunun başında iştirak etmemiş, zaman zaman orduyu komutanların idaresinde sefere göndermiştir. Bu seferler arasında Hindistan en önemli yeri alır. Mes'ud'un başını ağrıtan problemler arasında Karahanlılardan Ali Tegin, Harezm, Hindistan ve özellikle de Selçukluları unutmamak gerekir. Onlarla ilişkisi, Selçukluların Horasan içlerine mütemadi akınları şeklinde 1034'ten önce başlamıştır. Karşılıklı seferlerle devam eden savaş durumu, 1039'da Selçukluların Sarahs yakınındaki zaferiyle onlara tam bağımsızlık kazandırdı.

23 Mayıs 1040'da Mes'ud'un idare ettiği Gazne ordusuyla Tuğrul ve Çağrı beyler komutasındaki Selçuklu ordusunu *Dandanakan*'da karşı karşıya görüyoruz. Savaş üç gün sürmüş, Mes'ud güçlükle Gazne'ye geri dönebilmiştir. Mes'ud toparlanmak ve yeni kuvvetler hazırlamak gayesiyle, bütün hazinelerini ve hapisteki kardeşi Muhammed'i de yanına alarak Hindistan'a çekilmek istedi. Fakat 15 Kasım'da Gazne'den ayrılan Mes'ud'un Sind nehrini geçtikten sonra isyan eden köleleri önce hazineyi yağmaladılar, sonra orduyu da yanlarına alarak Mes'ud'u tahttan indirdiler. Yerine kör kardeşi Muhammed'i geçirdiler. (21 Aralık 1040) Mes'ud Gîrî kalesine hapsedildi. 28 Ocak 1041'de burada öldürüldü.

Muhammed'i kısa zamanda (saltanatı üç ay onsekiz gün) ortadan kaldırıp babasının yerini alacak olan Mevdud (1041-1049) ve daha sonrakiler (Mes'ud II, 1049'da beş gün; Ali 1049-1050; Abdürreşid 1050-1052; Tuğrul 1052; Ferruhzâd 1053-1059) takip ettiyse de, bunlar artık

ülkeyi içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtaracak güçte değillerdir. Yer yer isyanlar başlamıştır. Hindûların isyanları, Gûrluların, Selçukluların baskıları birbiri ardınca tahta çıkan Gazneli sultanlarını müşkil vaziyette bırakıyordu.

Gazneliler devletinin bu duraklama devresinde **İbrahim** (1059-1099) döneminde, uzun yıllardır devam eden Selçuklu Gazneli mücadelesine son verilerek barış gerçekleştirildi. (1059) O, babası Mes'ud ve dedesi Mahmud dönemlerinde Gazneliler devletinin ulaşmış olduğu düzeyi tutturmak için gayret göstermiş, Selçuklularla eşit şartlar altında müzakerelere girilerek sonuçta yarım yüzyıl sürecek bir barış dönemini gerçekleştirmiştir. Bu arada iki hanedân arasındaki olumlu ilişkiler bazı evlilik bağlarıyla da güçlendirilmiştir. Ataları gibi Hindistan seferlerine devam eden Sultan **İbrahim** bu bölgede bazı kaleleri de fethetmiş, Gûr bölgesini hakimiyeti altına almıştır. Bu dönemde ülkede asayiş ve düzen sağlanmıştır. Sultan **İbrahim**'in kırk yıl gibi uzunca bir dönem içeren hükümdarlığı sırasında Gazneliler devleti, doğu Afganistan ve kuzey Hindistan'da parlak günler yaşamıştır. O adil ve cömertti. Dinin ve ilmin koruyucusu olarak çok sayıda medrese, camî ve benzeri mimarî eserler meydana getirmişti.

Sultan **İbrahim**'i oğlu **III. Mes'ud** (1099-1115) takip etmiştir. Onun döneminde de adil bir idare var olmuş, halk kendisine Mes'ud-i Kerîm diye hitap etmiş, bu arada bazı Hint seferleri de gerçekleştirilmiştir. Müteâkiben Mes'ud'un oğulları **Şirzâd** (1115-1116), **Melik Arslan** (1116-1118) ve **Behramşah** (1118-1152) tahta çıktılar. Fakat uzunca bir süre tahtta kalmış olan Behramşah artık tam bağımsız değildi. Selçuklu Sultanı Sencer'e tabi idi. Çünkü tahta onun yardımıyla ulaşabilmişti. Fakat ülkede asayiş bozulmuştu. İç isyanlar büyük bir hızla devam ediyordu. Nihayet onun Selçuklularla da arası bozulmuştu. Gûrlular Gazne'yi yakmışlardır. (1151) Behramşah Gazne'ye tekrar hakim olduysa da, artık devlet iyice çöküntü devresine girmiştir.

Gaznelilerin son sultanı **Hüsrev Melik** (1160-1186)'tir. Fakat daha önce Hüsrevşah (1152-1160), başkenti Gûrlulara bırakmak mecburiyetinde kaldığından, o artık Hindistan'da Pencap bölgesine hakimdir ve 1186'ya kadar orada hüküm sürecektir. Hüsrev Melik, devleti yıkılmaktan kurtarabilecek karaktere sahip değildi. Çeşitli bölgelerdeki Türk ve yerli emirler ondan yüz çevirerek bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Sonuçta Gazne'yi almış olan Gûrlular 1181/82'de Lahor kapıları önlerinde göründüler. Birkaç sene devam eden bu harekât neticesinde Pencap bölgesi ve Lahor Gûrluların eline geçerek, Gazneliler devleti son buldu. 1186.

2- Devlet Teşkilâtı

Gazneliler devletinin kurulduğu bölgelerde çok eski dönemlerden beri çeşitli Türk zümreleri vardı. Daha sonra Hint seferleri dolayısıyla Orta Asya'dan bölgeye göçler de olmuştur. Gazneliler devletinin tebaasını bu Türkler ve muhtelif etnik kökenli yerliler oluşturmakta idi.

Gaznelilerde devlet bürokrasisinin en üst noktasında kendisine Emir veya Sultan denilen hükümdar bulunurdu. Gazneli sultanlarının İslâmî yönlerini vurgulayan çeşitli lâkap ve ünvanları bulunurdu. Hükümdar gerektiğinde kendisine bir vezir tayin ederek, onunla ve diğer divan reisleriyle istişare edebilirdi. Bununla birlikte son kararı vermekte serbestti. Gazneli sultanlar, Abbâsî halifeleri ile iyi ilişkiler içinde bulunurlar, hiç değilse görünüşte, onun vekili gibi hareket ederlerdi.

Gaznelilerin saray teşkilâtı, döneminde kurulan diğer müslüman Türk devletlerine benzerlik gösterir. Zaten Gazneliler, Karahanlılar ve Selçukluların bir çok müesseselerinde Samânîler vasıtasıyla Abbâsî tesiri görülür. Nitekim Gazneli sarayında *Ağaçı (Hâcibü'l-Hüccâb)*, *Candâr*, *Emir-i Silâh*, *Camedâr*, *Şarabdâr*, *Hansalâr*, *Emir-i Ahûr*, *Emir-i Şikâr*, *Emir-i Hares*, *Çavuş* ve benzeri görevliler bulunurdu. Bununla birlikte, Gazneliler devrinde daha önceki Türk müesseselerinden, varlıklarını devam ettirmekte olanlara da rastlanır.

Merkez Teşkilâtı:

Devlet merkezinde beş büyük daire vardı. Bu daireler ve kısaca görevleri şu şekilde gösterilebilir.

Divan-ı Vezaret: Başında vezirin bulunduğu bu divan, malî ve genel idarî işlerle ilgilenirdi. Malî idarenin her vilayette defterdar makamında sahib-i divan'ı ve onun yönetiminde amiller bulunurdu. Gazneliler döneminde hazinenin başlıca gelir kaynakları şunlardı: Topraktan alınan vergiler: Öşür, harac; Zekât; Mal ve mülk vergileri; Altın ve gümüş madenleri; Egemenlik altına girmiş hükümdarların ödedikleri harac ve yolladıkları değerli armağanlar; Savaş ganimetleri; Çin, Türkistan, Hindistan, Horasan, İran, Irak ve batı bölgeleri arasındaki ticaretten alınan vergiler.

Divan-ı Risâlet: Vezirin görevine eşit derecede önemli kabul edilen bu görevin başında *Sahib-i Divan-ı Risâlet* bulunur ve sultanın eyaletler ve diğer devletlerle haberleşmesini temin ederdi. Buradaki görevlilerin itimad edilir kimseler olmasına bilhassa dikkat edilirdi.

Divan-ı Arz: Başkanına *Ârız* veya *Sahib-i Divan-ı Arz* denilen bu divan, asker toplama, techiz ve teşkilâtlandırma, maaşlarını ödeme gibi günümüzde Millî Savunma Bakanlığı benzeri bir görev üstlenmişti.

Divan-ı İshrâf: *Baş Müşrif*'in idaresinde çalışan ve ülke içinde çok sayıda müşrifle birlikte görev yapan bu divan, devletin iç haberleşmesi ve gizli haber alma işlevini üstlenmişti. Bu divanın kontrolü, bütün devlet görevlileri, hatta saltanat ailesinin fertlerini de kapsar; casusluk sistemi iç ve dış düşmanları içine alırdı. Nitekim Sultan Mes'ud'un sarayında Mahmud'un, Mahmud'un sarayında da Mes'ud'un haber alma görevlileri bulunduğunu biliyoruz.

Divan-ı Vekâlet: *Vekîl-i Has*'ın yönetimindeki bu divan, hükümdara ait emlakî idare eder ve hükümdar ailesinin malî işlerini düzenlerdi. Ayrıca bir kısım saray hizmetleriyle ilgilenirdi.

Sayılan bu divanlar haricinde, alt düzeyde başka bazı divanlar da bulunmakta idi ki, bunlar içinde özellikle *Sahibü'l-Berîd*'in yönetimindeki Divan önem taşır.

Eyalet Teşkilâtı:

Her eyalette idarî taksimatın sivil, askerî ve adlî olmak üzere üç önemli şubesi bulunurdu. Sivil idarenin başında doğrudan vezire karşı sorumlu *Sahib-i Divan* bulunur; idarî işleri yanında askerlerin ihtiyaçlarını da karşılardı. Eyaletteki en yüksek askerî görevli ordu komutanı (salar, sipehsalar); adlî görevli ise *Kadı'l-Kudât*'tır.

Şehirlerin İdaresi:

Dönemin her şehrinde görülen kalenin komutanına *Kutval* denirdi. Şehrin en önde gelen kişisi *Şahne* olup, düzeni koruma ve inzibat işleriyle meşgul olurdu. *Emir-i Hares*; Suçluların tutuklanması ve mahkemeye çıkıncaya kadar korunmasına bakardı. Bunlar haricinde isimlerinden yaptıkları görevleri tahmin edebileceğimiz *Muhtesip*, *Hatib*; merkezden uzak şehirlerde yerli halkın soylu ailelerinden seçilerek, merkez tarafından tayin edilen, hükümdar ile halk arasında bir vasıta ve şehrin iç emniyetini temin eden *Reisler* bulunurdu. Bunlar genellikle irsî olarak bu makamı korurlardı. Medrese ve vakıf işlerine bakan daireye de *İshrâf-ı Evkâf* denirdi.

Adli Sistem:

Hemen bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi adalet hizmetleri kadılar vasıtasıyla yönetilirdi. Eyaletlerde *Kâdî'l-Kudât*, şehirlerde kadılar bulunurdu. Yüksek ücret alan kadılar, görevlerini düzenli yaptıkları sürece vazifelerinde kalırlardı. Ayrıca *Divan-ı Mezâlim* bulunur, buna bizzat hükümdar da nezaret edebilirdi.

Ordu:

Siyasî tarihini daha önce gördüğümüz Gaznelilerin ordularının da dönemin en üstün güçlerinden biri olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerektir. Başlıca unsurları; Gulâman, muntazam birlikler, eyalet askerleri, ücretli askerler ve gönüllülerdir.

Çoğu Türk asıllı, yaklaşık dört veya altı bin kişiden oluşan gulâmanın başında *Salâr-ı Gulâman* bulunurdu. *Gulâman-ı Hâs* (veya *Gulâman-ı Saray*) denilen sultanın şahsî muhafız kuvveti de gulâmlar içinde yer alırdı. Üzerinde arslan resmi olan bir bayrakları vardı.

Gazneli ordusu çeşitli gruplardan oluşurdu. Ayrıca çok sayıda fil orduda yer alırdı. Ordudaki en yüksek fil sayısı 1700 olarak tesbit edilmiş olup, Gazne'de 1000 filin barınabileceği bir filhane bulunurdu.

Gazneli ordusunun başkumandanı sultan idi. Ondan sonra gelen en büyük kumandan *Hâcib-i Buzurg* adıyla anılırdı. Gazneli ordusunun en büyük kısmını çift atlı süvariler oluştururdu. Silahları: Ok, yay, savaş baltası, gürz, mızrak, kılıç ve kalaçur denen kılıçtı. Kalelerde muhafız olarak veya kuşatma savaşlarında kendilerinden istifade edilen yaya askerler ise, süvarilere nisbetle azdılar ve; Ok, yay, gürz, kılıç, mızrak gibi silahları bulunur, ayrıca zırh giyer, kalkan taşırlardı.

Ortaçağın diğer müslüman Türk devletlerinin ordularında görüldüğü gibi Gazneli ordusunun savaş düzeni de merkez (leşker-i kalb), sağ kol (meymene), sol kol (meysere), öncü (mukaddeme, talia veya pişdâr) ve artçı (sakâ) şeklinde tertiplenirdi. Gazneli ordusunun asker sayısı Mahmud döneminde muhtemelen 100.000 civarındaydı.

Gazneli devlet teşkilâtında İslâm müesseselerinin yanında, İslâmın kabulünden önceki Türk kurumlarını da görmekteyiz. Bu nedenle Gazneliler, Türk-İslâm devlet teşkilâtı sentezinin en iyi temsil edildiği ilk Türk devletlerinden biridir. Nitekim Büyük Selçukluların veziri Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'sinde sık sık onların devlet teşkilâtından örnekler vermiştir. Bu özelliği ile de Gazneliler devleti, hiç şüphesiz kendinden sonra kurulan Türk-İslâm devletlerine örnek olmuştur.

3- Kültür ve Medeniyet

Gazneliler devleti değişik unsurların yaşadığı bir ortamda kurulmuş olmasına rağmen, hükümdar ailesi ve esas kütle *Kalaç Türklerinden* oluşmuştur. Gazneli Mahmud ve oğlu Mes'ud, sünî İslâmın en büyük müdafileri arasında haklı olarak yer almışlardır. Onların en başta gelen hedefleri İslâmın geniş bölgelere yayılmasıdır. Özellikle Hint sahasında yaptıkları çalışmalar, çok sonraları bu kıtada *Bengaldeş* ve *Pakistan* gibi İslâm devletlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mahmud, sünî İslâmın yayılması için yalnızca Hindistan sahasında mücadele etmiş değildir. Nitekim o, şîî mezhebine karşı mücadelesini *Büveyhîlerin* şahsında Irak-ı Acem'de yapmış; Multan ve Mansûre'de Karmatîlerle savaşmıştır. Sonuçta devletin en büyük sultanı Mahmud, çağdaşları tarafından gıpta edilen "put-kıran" ünvanını almıştır.

Gazneliler büyük bir siyasî gücün temsilcileri olma yanında, kültür ve medeniyet açısından da yüksek bir düzeydeydiler. Dinî bilgileri yeterli olan, Hadis'e meraklı, fakihlerin ilmî tartışmalarına ilgi gösteren Mahmud, aynı zamanda da yüksek bir edebiyat terbiyesine sahipti. O ve ondan sonra gelen sultanlar Gazne sarayını alim ve şairlerin toplandığı bir mekân haline getirmişlerdi.

Gazne sarayında ve orduda konuşulan dil Türkçe olmasına rağmen, ilmî eserler Arapça yazılmış, Farsçanın da büyük gelişme sağlaması mümkün olmuştur. Devletin resmî dili Arapçadır. Bu devirden kalma Türkçe eserler bize kadar ulaşamamış olmasına rağmen, diğer iki dil, Arapça ve Farsça olarak yazılan önemli sayıda eserin adlarını biliyor, kendilerine sahip bulunuyoruz. Mahn ud ve Mes'ud'un sarayında toplanmış olan çok sayıdaki alim ve şairler arasında Türk asıllı *Minuçihri* ve *Ferruhî* ilk olarak hatırlanmalıdır. 1038'de ölmüş olan Sistanlı *Ferruhî*, Mahmud ve iki oğlunun saray kasidecilerindendir. Eserlerini Farsça yazmıştır. Divanı 1933'te Tahran'da basılmıştır.

Minuçihri veya *Minuçehri* (Menuçehri) de Gazne sarayının Farsça yazan şairleri arasında yer alır. Doğum tarihi kesin olarak bilinemeyen *Minuçihri* 1040'da ölmüştür. Kendisi iyi bir tahsil görmüş, dinî bilgilere vâkıf olduğu gibi, Arap şairlerinin çoğunun divanlarını da ezberlemişti. Divanı muhtelif kereler basılmıştır. (*Minuçihri*, İ.A., VIII, 343-344; N. Pekolcay, A.g.e., I, 28-34).

Şüphesiz Gazne sarayında yer tutmuş bu iki önemli şairin yanında, çok sayıda diğerlerini de hatırlamak gerekir. **Devletşah**, Mahmud'un sarayında 400 şairin bulunduğunu rivayet ediyor. Bu sayıda mubalağa

varsa bile, çokluğa işaret ettiği muhakkaktır. Mahmud'un bilgin ve şairlere çok yakın ilgi göstermesinin temelinde birbirine bağlı iki neden yatmış olmalıdır. Bunlardan birincisi ilim ve edebiyatın gelişmesi, diğeri ise bu yolla yönetimin propogandasının yapılmasıdır. Özellikle şairlerin geçmiş dönemlerde bu açıdan çok faydalı oldukları şüphesizdir. Mahmud'un sarayındaki şairlerden bir kaçını sayacak olursak; Escedi, Gazâirî Râzî, Meliku's-Şuarâ Unsuri, Ebu'l-Feth Bustî ve Şehnâme'siyle meşhur Firdavsi'yi hatırlayabiliriz. Bu sonuncu eserini önce 999'da bir emîre sunmuş, 1009'da bazı değişikliklerle Mahmud'a takdim etmiştir. Ebu'l-Feth Bustî, Sebüktegin ve Mahmud döneminin büyük edibi olup, mektup ve resmî vesikaları ustalıklı kaleme alan bir şahsiyet olarak da tanınır. Sultan Mahmud ve Mes'ud'un hizmetlerinde bulunan Ebu'l-Alâ Muhammed b. Hassûl ise, *Tafzîlu'l-Etrâk alâ Sâiri'l-Ecnâd* adlı Türkleri öven bir eserin sahibidir. Mahmud, Harezm'den gelen ve hristiyan bir bilgin olan Ebu'l-Hayr İbn Hammâr'a da son derece yakın ilgi göstermiştir. Yine Harezm'den gelen bir başka bilgin de, güzel resim yapan Ebû Nasr Mansûr İbn Irak'tır.

Sultan Mes'ud da babasının yolunu takip etmiş, alim ve şairlere ilgi ve yakınlık göstermiş, geniş ihsanlarda bulunmuştur. Nitekim *Birûnî el-Kanunü'l-Mes'ûdî* adlı eserini ona ithaf ettiği gibi, *Kitâbu'l-Cevâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir* adlı kitabını ise oğlu Mevdud'a ithaf etmiştir. Mes'ud adına eser telif edenler arasında Kadı Ebu Muhammed b. Abdullah en-Nasîhî -eseri *Mes'ûdî fî Furû'l-Hanefiye-* yi de saymak gerekir.

Sultan İbrahim ve halefleri döneminde ise Gazneliler sarayının İran edebiyatının gelişmesine katkıda bulunduğu görülür. Bu devredeki şairler arasında Ebu'l-Ferec Rûnî, Osman Muhtarî, Mes'ud-i Sa'd-i Selmân'ı saymamız mümkündür. Bizzat Sultan İbrahim (1059-1099) de her sene bir Kur'ân istinsah eder ve onu diğer bazı hediyelerle birlikte Mekke'ye gönderirdi. Sultan Behramşah'ın da alim ve şairlere iltifat edip, onlara çeşitli imkânlar sağladığını biliyoruz. Tasavvufî bir mesnevî olan *Hadîkatü'l-Hakika* sahibi Senâî ve va'z ve hitabette usta Seyyid Hasan Gaznevî onun şairlerindendir. Behramşah, sahip olduğu çok sayıdaki kitabı huzurunda okuturdu. Hüsrevşah da, Gazneliler sarayının, alim ve şairleri koruma geleneğini sürdüren sultanları arasında yer alır.

Gazneliler, kendi bölgelerinde Tasavvufun da gelişmesine imkân sağlamışlardır. Onların meclisleri fevkalade kalabalık olurdu. Bu vesileyle Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Harakanî (ö. 1033/4), Ebu'l-Kasım Ali b. Abdullah el-Gürganî (ö. 1058), Ebu Ali el-Hasan b. Muhammed ed-Dakkak (ö. 1014 / veya 1021), Ebu Abdurrahman es-Sülemî (ö. 1021),

Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 1072), Ebu İsmail Abdullah b. Ebu Mansur Muhammed el-Ensârî (ö. 1088)'yi hatırlamak mümkündür.

Gazneliler devri Tarih yazıcılığı bakımından da önemlidir. Ebu Nasr Utbî'nin Arapça eseri *Tarih-i Yemîni*, Sebüktegin ve Mahmud devri için önemlidir. Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin Farsça olarak yazdığı *Tarih-i Beyhakî*, aslının otuz cilt kadar olduğu söyleniyorsa da, günümüze ancak az bir kısmı ulaşabilmiştir. Mes'ud dönemi için başlıca kaynak durumundadır. Gerdizî'nin Abdürreşîd (1051-1052)'e sunmuş olduğu *Zeynü'l-Ahbâr*'ını burada son olarak hatırlayalım. Birûnî'nin de *Harezm Tarihi* adlı bir eser yazdığı bilinmekteyse de, bu eser bize kadar gelememiştir.

Gazneliler devri söz konusu edildiğinde hiç unutmamamız gereken çok yönlü bir alim de Ebu Reyhan el-Birûnî'dir. Değişik alanlarda eserler vermiş olan Türk-İslâm dünyasının bu büyük alimi, Gazne sarayının Harezm'den gelmiş en gözde kişileri arasında haklı olarak yer almıştır. Mahmud ile birlikte Hint seferlerine katılmış ve oralar hakkında son derece orijinal bilgiler vermiştir. Birûnî'nin Hindistan'la ilgili eseri *Kitabu't-Tahkîk mâ li'l-Hint* adını taşır. Bu eser, Hint inanç ve adetlerini tarafsız olarak inceleyen ilk İslâmî eserdir. Birûnî, Hint din, ilim ve coğrafyası hakkında geniş malumat vermektedir. Onun çok sayıdaki eserlerini burada ayrı ayrı gösterme imkânına sahip değilsek de, bunlar arasında *el-Asâru'l-Bâkiye anî'l-Kurûnî'l-Hâliye*, *Tahdidu Nihâyeti'l-Emâkin* ve *Kitabu's-Sayda'sını* hatırlayabiliriz. Birûnî'nin pek azı günümüze kadar gelebilmiş 180 kadar eser yazdığını belirtelim. Bunlar Tarih, Dinler Tarihi, Matematik, Trigonometri, Astronomi, Jeoloji, Coğrafya, Botanik, Fizik, Astroloji ve Tıp sahasındadır.

4- İmar Faaliyetleri

Gazneli sultanlar, bilim ve edebiyat alanındaki yakın destekleri yanında, mimarî faaliyetleriyle de dikkatleri çekerler. Özellikle Sultan Mahmud ve Mes'ud'un büyük çapta inşaat çabaları biliniyorsa da, onların bu semereli çalışmalarının pek azı günümüze gelebilmiştir. Mahmud, saraylar ve halkın yararına çarşı, köprü, su yolu ve kemerleri yaptırmıştır. Bu dönemde Gazne başta olmak üzere, ülkenin her tarafında çok sayıda dinî yapıların kurulduğunu da ifade etmek gerekir. Sebüktegin ve Mahmud'un türbeleri, dönemin günümüze intikal eden eserleri arasındadır. Son yıllarda yapılan kazılar, Gazneliler devrinde mimarî seviyenin yüksekliğine şahadet etmektedir.

Gazne, daha önce küçük bir şehir iken Gazneliler sayesinde medreseler, kütüphaneler, saray ve camilerle süslenmiş, bu dönemde Asya'nın en büyük kültürel merkezlerinden biri olmuştur. Hindistan'la yakın ilişki dolayısıyla aynı zamanda da Gazne, Büyük Selçuklu mimarı ve sanatında etkili olduğu kadar, Hindistan'da gelişecek olan Türk-İslâm sanatına da temel oluşturmuştur.

Son yıllarda yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalardan elde ettiğimiz bilgiler sayesinde bugün biz, Gaznelilerin camilerini daha iyi tanıyabilmekteyiz. Buna göre Büyük Selçuklularla başladığı zannedilen Türk cami mimarisinin, Karahanlılarda görülen sağlam gelişmesi Gaznelilerde de devam etmiştir. Sultan Mahmud'un Sumnat seferi sonrasında Gazne'de inşa ettirdiği *Arusu'l-Felek* camii bu vesile ile hatırlanabilir. Aynı şekilde Mahmud veya Mes'ud tarafından yaptırılmış olması muhtemel *Leşker-i Bazar Ulucami* ve bunlar haricinde de çok sayıda cami yapılmış olduğunu, orijinal minare kalıntılarından öğrenmekteyiz.

Çoğu ortadan kalkmış bulunan Gazneli türbelerinin, Karahanlıların benzer eserleri yanında sönük kalmakla birlikte, yine de Gaznelilerin Türbe mimarisinde ileri bir düzeye ulaştıkları tesbit edilmektedir. Bu türbelerden Mahmud'un türbesi ile muhtemelen Sebüktegin, İbrahim ve III. Mes'ud'un kiler bize kadar ulaşmıştır. Gaznelilerin Tûs valisi Arslan Cazip (997-1028)'in Sengbest'teki türbesi ise zengin süslemeleri ve gelişmiş mimarisi ile dikkatleri çeker.

Gazneli sarayları konusunda ise I. Mes'ud'un planını bizzat kendisinin çizdiği ve Abdülmelik adlı bir mimarın dört senede gerçekleştirdiği (bitişi 21 Mayıs 1036) *Leşker-i Bazar Sarayı* sayesinde bilgi sahibi olmaktayız. Bust ve Leşker-i Bazar, aynı şehrin iki kısmıdır. Birincisinde çarşı, kervansaray, hamam gibi yapılarla kale dahilinde bir ticarî şehir, ikincisi on kilometre mesafede devlet daireleri, saraylar ve kışalardan ibaretti. Burada Sultan Mahmud döneminden bir saray kalıntısı da yer almaktadır. Gazne ülkesinin muhtelif yörelerinde yapılan arkeolojik kazılarda daha başka saray kalıntıları da ortaya çıkarılmış bulunmaktadır.

Gaznelilerin kervansaray, medrese v.b. diğer mimarî eserleri konusunda ise ancak tarih kitapları vasıtasıyla bilgi sahibi olabilmekteyiz.

"Gaznelilerin Türk ve İslâm tarihindeki başlıca rolü, kuzey Hindistan fethine yol açarak İslâm dinine Pencap'ta kuvvetli bir dayanak

noktası elde etmesi ve daha sonraki Hindistan fetihlerine bu suretle sağlam bir zemin hazırlamış olmasıdır. Ayrıca Gazneliler, Hint dünyası kültürü ile doğrudan doğruya temas kuranlar olarak tarihe geçmişlerdir. Onlar Hindistan'da İslâm dininin tohumlarını atmakla yıllar sonra Pakistan devletinin kurulmasında da birinci derecede etken olmuşlardır. Sultan Mahmud ve Mes'ud'un şahsiyetleri ise halkın zihinlerinde büyük müslüman ve halk kahramanları olarak yerleşti. Mahmud daha sonraki İran Edebiyatında da, meşhur bir şahıs, adalet ve insaf timsali bir hükümdar olarak yer almıştır." (E. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 42)

Bibliyografya

- A. Ateş, *Minûcihri*, I.A., VIII, 340-344.
- A. Ateş, *Mes'ud b. Sa'd b. Salman*, I. A., VIII, 141-144.
- A. Y. Yakubowski, *Gazneli Mahmud Devri*, çev: A. Caferoğlu, Ülkü Halkevleri Mecmuası, c. XII, XIII (Ankara 1939), s. 505, 49, 241, 321.
- E. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985.
- E. Merçil, *Sultan Gazneli Mahmud*, Ankara, 1987.
- E. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989.
- E. Merçil, *Gazneliler, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1987, c. VI, s. 223-299.
- E. Merçil, *Gazneliler, Tarihte Türk Devletleri*, Ankara, 1987, c. I, s. 321-328.
- E. Merçil, *Sebüktegin'in Pendnâmesi*, İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VI, cüz 1-2 (İstanbul 1975), s. 202-232.
- E. Merçil, *Gaznelilerin Hindistan Siyaseti*, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991, s. 547-561.
- *Birûniye Armağan*, Ankara, 1974.
- Fatin Gökmen, *Birunî*, I.A., II, 635-646.
- G. Tümer, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*, Ankara, 1975.
- İ. Kafesoğlu, *Mahmud Gaznevî*, I.A., VII, 173-183.
- K. Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1981, c. I, s. 282-292.

- M. Nazım**, *Mes'ud*, İ.A., VIII, 133-134.
- M. Nazım**, *İsmail b. Sebüktegin*, İ.A., V/II, s. 1112.
- M. Nazım**, *Muhammed b. Mahmud*, İ.A., VIII, 480-482.
- M. Nazım**, *Mevdûd*, İ.A., VIII, 162-163.
- N. Pekolcay**, *İslâmî Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1967, c. I, s. 29-32.
- O. Aslanapa**, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1971, c. I.
- O. Çetin**, *Gazneliler, İslâm Tarihi*, İstanbul, 1987, c. IV, s. 56-72.
- M. Longworth Dames**, *Gazne*, İ.A., IV, 741-742.
- M. Longworth Dames**, *Gazneliler*, İ.A., IV., 742-748.
- P.K. Hitti**, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1980, c. III, s. 729-732.
- Y. H. Bayur**, *Hindistan Tarihi*, Ankara, 1946, c. I, s. 122-247.
- W. Barthold**, *Alptegin*, İ.A., I, 386.

GENEL BİBLİYOGRAFYA

- el-Abâdî, Ahmed Muhtar; *Fî't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Endelûsî*, Beyrut, 1972.
- Ahmed Hilmi, Şehbender-zâde Filibeli; *Tarih-i İslâm*, İstanbul, 1326-1327, c. I-II.
- Algül, Hüseyin-Çetin, Osman; *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1986-87, c. I-IV.
- Arnold, T.W; *İntışar-ı İslâm Tarihi*, Çev: Hasan Gündüzler, Ankara, 1971.
- Barthold, V.V.; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kâzım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975.
- Barthold, V. V.; *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İzah, düzeltme ve eklerle yayınlayan: Fuad Köprülü, Ankara, 1963.
- Barthold, V. V.; *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981.
- Bouamrane, Chikh-Gardet, Louis; *Panorama de la Pensée Islamique*, Paris, 1984.
- Brockelmann, Carl; *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Çev: Neşet Çağatay, Ankara, 1964, c. I.
- Bosworth, C.E.; *İslâm Devletleri Tarihi*, Çev: Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, İstanbul, 1980.
- Caferoğlu, Ahmed; *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 1970.
- Cezar, Mustafa; *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977.
- Corci Zeydan; *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, Çev: Zeki Meğamiz, İstanbul, 1328-1330, c. I-V.
- Çeçen, Anıl; *Türk Devletleri*, İstanbul, 1986.

- Dağtekin, Hüseyin; *Genel Tarih Atlası*, İstanbul, 1983.
- Elisséeff, Nikita; *L'Orient Musulman au Moyen Age 622-1260*, Paris, 1977.
- Erdoğan, Merçil; *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
- Erginsoy, Ülker; *İslâm Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul, 1978.
- Féher, Géza; *Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü-Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri*, İkinci Türk Tarih Kongresi Tebliğler, İstanbul, 1943, s. 290-320.
- Gibb, H. A. R.; *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, Çev: M. Hakkı, İstanbul, 1930.
- (Günaltay), Şemseddin; *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul, 1339-1342.
- Gürün, Kâmuran; *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1981, C. I-II.
- Hasan, Hasan İbrahim; *İslâm Tarihi*, Çev: İsmail Yiğit, İstanbul, 1986, c. I-VI.
- Hudârî, Muhammed; *Tarihu Ümemi'l-İslâm*, Mısır, 1970, c. I-II.
- *İslâm Ansiklopedisi (İA)*; Metinde Gösterilmeyen Muhtelif Maddeler.
- Hitti, Philip K.; *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1980-81, c. I-IV.
- Hamidullah, Muhammed; *İslâm Peygamberi*, Çev: M. Said Mutlu-Salih Tuğ, İstanbul, 1966-1969, c. I-II.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977.
- Kitapçı, Zekeriya; *Türklerin İslâm Medeniyetindeki Yeri*, Ankara, 1973.
- Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1986-1988, c. I-IX.
- Komisyon, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti (The Cambridge History of Islam)*, Çev: Muhtelif Mütercimler, İstanbul, 1988-1989, c. I-IV.
- Köprülü, M. Fuad; *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1976.
- Köprülü, M. Fuad; *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980.
- Köprülü, M. Fuad; *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1923, c. I.
- Kurat, Akdes Nimet; *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972.

- Mahmud Es'ad; *Tarih-i Din-i İslâm*, İstanbul, 1327-1329, c. I-III.
- Miquel, André; *L'Islam et Sa Civilisation VIIe-XXe Siècle*, Paris, 1977.
- Nasr, Seyyed Hossein; *Sciences et Savoir en Islâm*, Paris, 1979.
- Nizamü'l-mülk; *Siyâsetnâme*, Haz: Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1982.
- Nüvâr, Abdülaziz Süleyman; *Eş-Şuûbu'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1973.
- Ögel, Bahaeddin; *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1942.
- Ögel, Bahaeddin; *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1978-1987, c. I-IX.
- Öztuna, Yılmaz; *Büyük Türkiye Tarihi, Türk Siyasî Tarihi ve Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1977, c. I.
- Öztuna, Yılmaz; *İslâm Devletleri*, Ankara, 1989, c. I-IV.
- Rásonyi, László; *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
- Sümer, Faruk; *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1980.
- Stanley, Lane Peole; *Düvel-i İslâmiye, Eklerle Çev: Halil Ethem*, İstanbul, 1321/1927.
- *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara, 1987, c. I-II.
- Togan, A. Zeki Velidi; *Tarihte Usul*, İstanbul, 1969.
- Togan, A. Zeki Velidi; *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1979.
- Turan, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1969.
- Turan, Osman; *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1971.
- Turan, Osman; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.
- Turan, Osman; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1979, c. I-II.
- *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976.
- *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, Metinde Gösterilmeyen Muhtelif Maddeler.
- Uluçay, M. Çağatay; *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul, 1977.
- Uzunçarşılı, İsmail H.; *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1970.
- (Ülken), Hilmi Ziya; *Orta Asya'da Türkmenlerin Dini*, Mihrab Mecmuası, Sene I (İstanbul 1340), S. 8, s. 237-244; S. 9, s. 276-280; S. 10, s. 313-316; S. 11, s. 337-342; S. 12, s. 372-377; S. 25, s. 480-482.

Yakubowski, A.Y.; *Gazneli Mahmut Devri*, Çev: A. Caferoğlu, Ülkü Halk-
evleri Mecmuası, c. XII, XIII (Ankara Şubat, Mart, Mayıs, Tem-
muz 1939), s. 505, 49, 241, 321.

Yıldız, Hakkı Dursun; *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi; *İslâm Resminin Menşe'leri*, AÜİFD, c. III,
S. 3-4 (Ankara 1954), s. 31-55.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi; *Başlangıcından XIII. Yüzyıl Sonlarına Ka-
dar Müslüman Minyatürü*, Yıllık Araştırmalar Dergisi, c. VI (An-
kara 1957), s. 181-192.

Yurdaydın Hüseyin Gazi; *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971.

Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, Çev: Ali Özek, İstanbul, 1970.

EK: I

HALİFELER LİSTESİ

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN

<i>Hicrî</i>		<i>Miladi</i>
11- 13	H. Ebubekir	632- 634
13- 23	H. Ömer	634- 644
23- 35	H. Osman	644- 656
35- 40	H. Ali	656- 661

EMEVÎ HALİFELERİ

41- 60	I. Muaviye	661- 680
60- 64	I. Yezid	680- 683
64- 64	II. Muaviye	683- 683
64- 65	I. Mervan	683- 685
65-86	Abdûlmelik	685- 705
86- 96	I. Velid	705- 715
96-99	Süleyman	715- 717
99-101	Ömer b. Abdülaziz	717- 720
101-105	II. Yezid	720- 724
105-125	Hişam	724- 743
125-126	II. Velid	743- 744
126-126	III. Yezid	744- 744
126-126	İbrahim	744- 744
127-132	II. Mervan	744- 750

ABBASÎ HALİFELERİ

132-136	Seffah (Ebu'l-Abbas)	749
136-158	Mansur (Ebu Cafer Abdullah)	750- 754
158-169	Mehdî (Ebu Abdullah Muhammed)	754- 775
169-170	Hadi (Ebu Muhammed Musa)	775- 785
170-193	Reşid (Ebu Cafer Harun)	785- 786
193-198	Emin (Ebu Musa Muhammed)	786- 809
198-218	Me'mun (Ebu Cafer Abdullah)	809- 813
218-227	Mu'tasım-Billah (Ebu İshak Muhammed)	813- 833
227-232	Vâsik-Billah (Ebu Cafer Harun)	833- 842
232-247	Mütevekkil-Alallah (Ebu'l-Fadl Cafer)	842- 847
247-248	Muntasır-Billah (Ebu Cafer Muhammed)	847- 861
248-251	Mustaîn-Billah (Ebu'l-Abbas Ahmed)	861- 862
251-255	Mu'tez-Billah (Ebu Cafer Muhammed)	862- 866
255-256	Muhtedi-Billah (Ebu İshak Muhammed)	866- 869
256-279	Mu'temid-Alallah (Ebu'l-Abbas Ahmed)	869- 870
		870- 892

836-892
Sâmarrâ
Dönemi

833-902
Türk Nüfuzu

Abbasilerin Altın Çağı

279-289	Mu'tezid-Billah (Ebu'l-Abbas Ahmed)	892- 902
289-295	Muhktefî-Billah (Ebu Muhammed Ali)	902- 908
295-320	Muhktedir-Billah (Ebu'l-Fadl Cafer)	908- 932
320-322	Kâhir-Billah (Ebu Mansur Muhammed)	932- 934
322-329	Razî-Billah (Ebu'l-Abbas Ahmed)	934- 940
329-333	Muttekî-Billah (Ebu İshak İbrahim)	940- 944
333-334	Mustekfî-Billah (Ebu'l-Kasım Abdullah)	944- 946
334-363	Mutî-Lillah (Ebu'l-Kasım el-Fadl)	946- 974
363-381	Tâ'i-Lillah (Ebu Bekir Abdülkerim)	974- 991
381-422	Kadir-Billah (Ebul'-Abbas Ahmed)	991-1031
422-467	Kâim-Biemrillah (Ebu Cafer Abdullah)	1031-1075
467-487	Muktedî-Biemrillah (Ebu'l-Abbas Abdullah)	1075-1094
487-512	Mustazhir-Billah (Ebu'l-Abbas Ahmed)	1094-1118
512-529	Müstersîd-Billah (Ebu Mansur Fadl)	1118-1135
529-530	Râşid-Billah (Ebu Cafer Mansur)	1135-1136
530-555	Muktefî-Liemrillah (Ebu Abdullah Muhammed)	1136-1160
555-566	Mustencid-Billah (Ebu Muzaffer Yusuf)	1160-1170
566-575	Mustazî-Biemrillah (Ebu Muhammed Hasan)	1170-1180
575-622	Nâsir-Lidînillah (Ebu'l-Abbas Ahmed)	1180-1225
622-623	Zâhir-Biemrillah (Ebu Nasır Muhammed)	1225-1226
623-640	Mustansır-Billah (Ebu Cafer Mansur)	1226-1242
640-656	Mu'tasım-Billah (Ebu Ahmed Abdullah)	1242-1258

936-945
Emirü'l-Ümerahk

945-1055
Büveyhiler

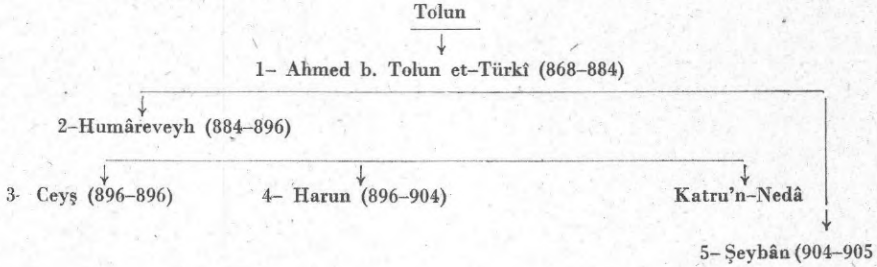
1055-1187
Selçuklular

KAHİRE'DEKİ ABBASİ HALİFELERİ

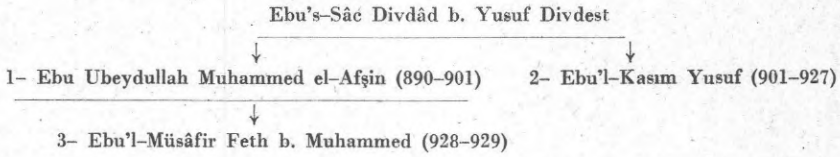
659-660	Mustansır	1261-1262
660-701	I. Hâkim	1262-1302
701-740	I. Müstekfî	1302-1340
740-741	I. Vâsık	1340-1341
741-753	II. Hâkim	1341-1352
753-763	I. Mu'tezid	1352-1362
763-779	I. Mütevekkil (Birinci hilâfeti)	1362-1377
779-779	Mu'tasım (Birinci hilâfeti)	1377-1377
779-785	I. Mütevekkil (İkinci hilâfeti)	1377-1383
785-788	II. Vâsık	1383-1386
788-791	Mu'tasım (İkinci hilâfeti)	1386-1389
791-808	I. Mütevekkil (Üçüncü hilâfeti)	1389-1406
808-816	Musta'in	1406-1414
816-845	II. Mu'tezid	1414-1441
845-855	II. Müstekfî	1441-1451
855-859	Kâim	1451-1455
859-884	Müstencid	1455-1479
884-903	II. Mütevekkil	1479-1497
903-914	Müstemsik (Birinci hilâfeti)	1497-1508
914-922	III. Mütevekkil (Birinci hilâfeti)	1508-1516
922-923	Müstemsik (İkinci hilâfeti)	1516-1517
923	III. Mütevekkil (İkinci hilâfeti)	1517

EK-II TÜRK VALİLER TARAFINDAN KURULAN HANEDÂNLAR

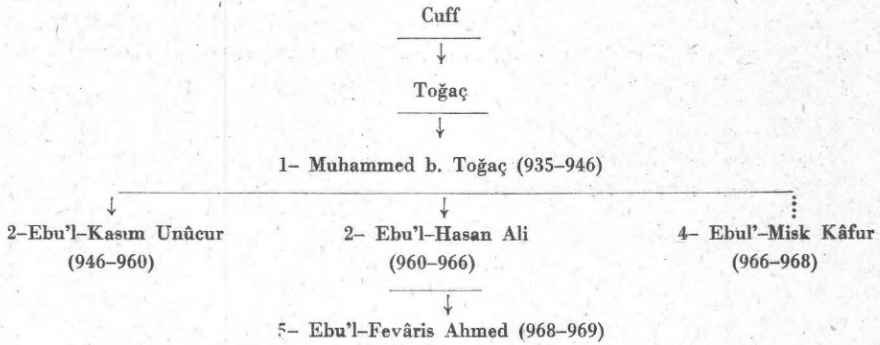
a- TOLUNOĞULLARI (254-292 /868-905)

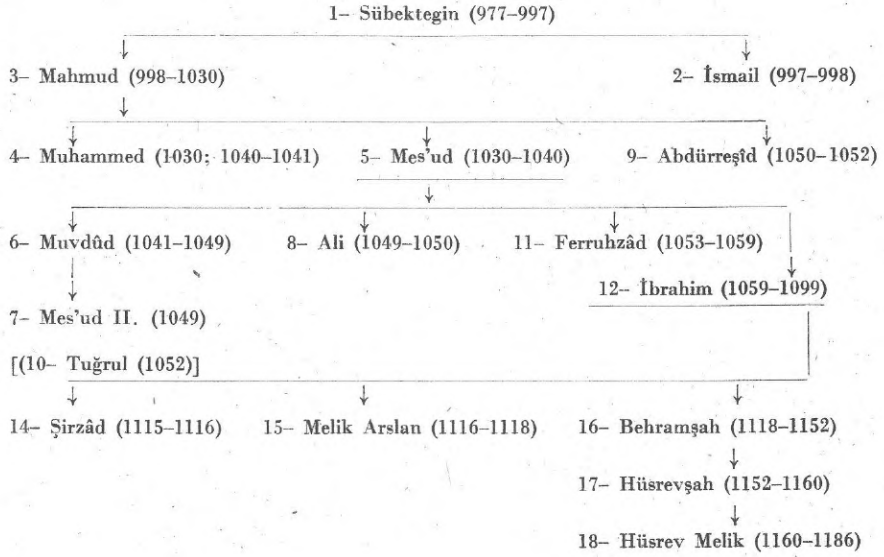
b- SÂCOĞULLARI (276-317 /890-929)

c- İHŞİDİLER (323-358 /935-969)

Ek-III GAZNELİLER HANEDÂNI (963-1186)

Hicrî Tarihlerin Milâdîye Çevilmesi: Bunun için en sağlıklı yol **Faik Reşit Unat** (*Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu*, Ankara, 1974)'ın eserinden faydalanmaksa da, bu kitap bulunmadığı takdirde ve sene itibariyle çeviri yapılmak üzere şu yol takip edilebilir: Elimizdeki hicrî tarih 0,97 ile çarpılır, çıkan rakama 622 eklenir. Bu formülün tersi milâdî tarihleri hicrîye çevirmek için de kullanılabilir.

Örnek:

$$1400 = 1400 \times 0,97 = 1358 + 622 = 1980$$

$$1980 = 1980 - 622 = 1358 : 0,97 = 1400$$

İ N D E K S

— A —

- A. Dilaçar 98.
 Ababa 67.
 Abbas 48.
 Abbas b. Me'mun 23.
 Abbasiler VIII, 4, 5, 19, 20, 31, 41, 49, 69, 108.
 Abbâsî Hilâfeti VII, 4-7, 9, 19, 22, 23, 78, 93, 100.
 Abbâsî İhtilâli 31.
 Abbasilerin İlk Döneminde Siyasî, Askerî ve Kültürel Alanlarda Türkler (749-861) 22.
 Abdullah (Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan'ın torunu) 26.
 Abdullah Baştı el-Hazarî 69.
 Abdullah b. Mubarek et-Türkî 36.
 Abdullah b. Zübeyr 3.
 Abdullah el-Ferganî 61.
 Abdurrahman (III) 6, 8.
 Abdurrahman b. Muâviye 6.
 Abdurrahman el-Hulânî 32.
 Abdülkadir Karahan 98.
 Abdülkerim (Satuk Buğra Han) 34, 81, 94, 95.
 Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî 121.
 Abdülmelik 28.
 Abdülmelik (mimar) 122.
 Abdülmelik b. Mervan 3.
 Abdülmelik b. Nuh 108, 109.
 Abdürreşid 114, 121.
 Afganistan 108, 115.
 Afrika 1, 2, 8, 47.
 Afşin (Haydar b. Kâvus) 21-24.
 Afşin (Ubeydullah Muhammed) 44, 51.
 Aga Bazar 77.
 Ağaçı (Hacibü'l-Hüccâb) 116.
 Ağartmış et-Türkî 25.
 Ağlebîler 6.
 Aharun 14.
 Ahmed (Bulgar hanı) 72.
 Ahmed (Batı Karahanlılardan) 85, 86.
 Ahmed b. Büveyh 8.
 Ahmed b. Câfer ed-Dineverî 48.
 Ahmed b. Ebi Halid 50.
 Ahmed b. İsmail 108.
 Ahmed b. Müdebhir 45.
 Ahmed b. Müzâhim 42.
 Ahmed b. Muhammed 61.
 Ahmed b. Tolun 6, 21, 42-46, 48.
 Ahmed b. Tolun Camii 45.
 Ahmed b. Yusuf b. İbrahim 48.
 Ahmed Yesevî 102, 104, 105.
 Ahnef b. Kays 14, 19.
 Ahvaz 51.
 Akkütel 85, 106.
 Aksaray 76.
 Akşid Gurek 31.
 Alem Başlar Er (Alemdar) 90.
 Âl-i Afrâsiyâb 80, 89.
 Ali (Hz.) 2, 4:
 Ali (Amâcûr'un oğlu) 25.
 Ali (Gazneli) 114.
 Ali Emîrî 102.
 Ali Tegin 114.
 Almaata 17.
 Almuş Han (Emir Cafer b. Abdullah) 63, 69, 70, 72.
 Alparslan 36, 85.
 Alp Er Tonga (Afrâsiyâb) 89.
 Alptegin 108, 109.
 Altın Orda 70, 72, 105.
 Amâcûr et-Türkî 25.
 Amil 21, 23, 24, 28, 91.
 Âmilü'l-Harac 59.
 Amr Camii 60, 61.
 Amr İbnu'l-As 2, 42.
 Amuderyâ (bk. Ceyhun).
 Anadolu 36, 76.

Anadolu Selçukluları 36.
Anandpal 112.
Aral 74.
Arap Ata Türbesi 106.
Arabistan 2, 12.
Arap Kabileleri 6.
Arap Dönemi (İslâm Tarihi'nde) 35.
Arap İmparatorluk Sistemi 3.
Arap Parası 3.
Araplar 12, 14-16, 35, 36, 93.
Arap Yarımadası 1.
Ârız 117.
Artçı (Sakâ) 118.
Arslan 89.
Arslan Cazib 122.
Arslan İlig (bk. Mansur)
Arslan Kara Hakan 91.
Artuç 95.
Artuk 81.
Arusu'l-Felek 122.
Asâtekin 25.
Aşbaşçı (Aşçıbaşı Hânsalâr) 90.
Asgıl 72.
el-Asker 45.
Asparuh (Esperih) 65.
el-Asârü'l-Bâkiye anî'l-Kurûni'l-Hâliye 121.
A'sa b. Ekber 12.
Aşağı Türkistan (Maveraünnebir) 2, 11, 14-16,
28-30, 32-34, 43, 53, 80, 92, 94.
Aşnas et-Türkî 21-26, 45, 51.
Aşot b. Simbat 52.
Aşot b. Simbat (Torun) 53.
Atabetü'l-Hakâyık 102, 103.
Atillâ 64.
Avâsım 21, 23, 51.
Avrupa(lı) 1, 36, 64, 78.
Avarlar 65, 66.
Ay Bitiği 91.
Ayn-i Câlût 36.
Ayşe Bibi Türbesi 106.
Ay-Toldı 96, 97.
Azak 64.
Azerbaycan 16, 23, 25, 114.

— B —

B. Lewis 3, 5.
Bâbek 23, 24, 50.
Babıy Tepeciği 77.

Bagatur Tudun 17.
Bağdad (Medinetü's-Selâm) 5-9, 21-23, 31,
35, 42, 43, 46, 50, 51, 54, 56, 70.
Bahreyn 54.
Balaci Hatun Türbesi 106.
Balamir 67.
Balasagun 84, 86, 94.
Balkanlar 65, 66.
Barsula 72.
Basra 15, 19, 43, 51, 54.
Başkirtlar 70.
Bathayan Han 66.
Batı Türkistan 16-18, 34.
Batınîlik 114.
Batu Han 71.
Bayık Bey 25, 26, 43.
Baytaş Arslan Han (Süleyman) 81.
Bayrak 110.
Bazan 31.
Bazgis 30.
Bazır Arslan 80.
Becî Rây 111.
Beckem et-Türkî 8, 22.
Behramşah 115, 120.
el-Bekrî 69.
Bektemir b. Taştemir 25, 26.
Bel'amî 109.
Belâzurî 17.
Belencer 32.
Belh 2, 14, 30, 83.
Belhî 69.
Belucistan 109.
Bengaldeş 36, 119.
Berberîler 3.
Berid 2, 42, 45, 46, 56.
Besarabya 66.
Besim Atalay 102.
Beşinci Halife (bk. **Ömer İbn Abdülaziz**)
Beyaz Deniz 78.
Beyhak 70.
Beyhakî 70.
Beykend 14, 15, 28, 29.
Bhatiya 111.
Bırık (Buyruk) 89.
Biler 75, 77.
Bilge Kağan 37.
Bilge Tegin 109.
Bilge Kül Kadir Han 80.

Bimaristan 45.
 Bingazi 44.
 Binhas 83.
 Birûni 120, 121.
 Bizans (İmp.) 1, 3, 13, 21, 23-25, 35, 43, 44, 53, 59, 63, 64, 66-68.
 Boğa el-Kebîr et-Türkî 21, 22, 24, 25, 51.
 Boğa es-Sağır 22, 25, 26, 51.
 Boharin 112.
 Boris Han (Mihail) 67.
 Börtegin (Piri Tegin) 109.
 Budist 93.
 Budizm 11, 18, 37.
 Buğra 89.
 Buğra Kara Hakan 91.
 Buhara 2, 3, 14, 15, 19, 28, 29, 30, 81, 82, 83, 85, 94, 100, 103, 105, 109.
 Buharî 13.
 Buhara Melikesi 19.
 Buhara Ulu Camii 106.
 Buharahlar Mahallesi (es-Sikketü'l-Buhariyye) 19.
 Bulgarlar 32, 37, 63-78.
 Bulgar (şehir) 63, 70-72, 74-77, 86.
 Bulgarî 73.
 Burak 94.
 Bûsir 4.
 Bust 122.
 Bustânü'l-Kâfûriye (Kâfûriye) 61.
 Buyruk 72.
 Büveyhîler 8, 9, 22, 108, 119.
 Büyük Bulgarya Devleti 65.
 Büyük Hun İmparatorluğu 64.
 Büyük Minare 76.
 Büyük Zap Savaşı 4.

— C, Ç —

C. Brockelleman 102.
 Cafer el-Mansur (bk. Mansur)
 Cahız 20.
 Cahiliye Dönemi 12.
 Camedâr 116.
 Candâr 90, 116.
 Catlar 113.
 Caypal 111.
 Cafer Tegin 82.
 Cebrail, 95.
 Cehennem 105.

Celaleddin Hüseyin 106.
 Celula Harbi 13.
 Cemal Karşı 103.
 Cemal Sofuoğlu 98.
 Cend 33.
 Cennet 105.
 Cevher 58.
 Ceyhun (Amuderya) 3, 14, 15, 81, 95.
 Ceyş 44, 48.
 Cezayir 6.
 el-Cezâre 44, 52, 53.
 Cibâl 24.
 Cihad 1, 93.
 Cizye 16, 27, 28.
 Cumna 112.
 Cündişâpur 51.
 Cüneyd b. Abdullah el-Murri 15.
 Cürcan 4, 15, 23, 29, 31.
 Cüveynî 69.
 Çağanyan 14.
 Çağrı Bey 114.
 Çağrı Mektupları 30.
 Çatalar 67.
 Çavuş 116.
 Çigil 34, 92, 101.
 Çigil Faraziyesi 80.
 Çin (liler) 16-18, 95, 116.
 Çin Tehlikesi 14.
 Çin Kaynakları 33.
 Çin İmparatoru 17, 27.
 Çolman 68.
 Çuff (Çuk) b. Yultekin Akşid 57.

— D —

Dahistan 15.
 Dandanakan 114.
 Darphane Mütevellisi 59.
 Daru'l-Harb 25.
 Daru'l-İmare 45, 46, 61.
 Davud b. Süleyman Sakıni 75.
 Delhi 112.
 Dengizik 64.
 Derviş 34.
 Devletşah 119.
 Diclè 5, 7.
 Dihkan Hine 31.
 Dimyat 44.
 ed-Dinâru't-Tolunî (Ahmediye) 47.

Divan 27.
 Diveşniç 31.
 Divan-ı Arz 117.
 Divan-ı Hikmet 102, 104.
 Divan-ı İsrâf 117.
 Divan-ı Mezâlim 118.
 Divan-ı Risâlet 116.
 Divan-ı Vekâlet 117.
 Divan-ı Vezâret 116.
 Divan-ı'l-Ceyş 46.
 Divan-ı'l-Harac 46.
 Divan-ı'l-İnşa 46, 48, 59.
Divanu Lugati't-Türk 86, 94, 95, 100-102.
 Divina 68.
 Diyar-ı Mudar 51.
 Dobruca 66.
 Doğu Türbesi 76.
 Dokuzoğuz 31.
 Don 68.
 Donanma 44, 60.
 Dostane İlişkiler Devresi 16, 26.
 Döşekçiler 90.
 Dvin 52, 53.

— E —

Ebu Abdurrahman es-Sülemi 120.
 Ebu Ali el-Hasan b. Muhammed ed-Dakkak 120.
 Ebu Ali Simcuri 81.
 Ebu Bekir (Hz.) 2, 13.
 Ebu Bekir b. Haddâd 61.
 Ebu Câfer b. Abdullah (bk. Almuş Han)
 Ebu Câfer en-Nehhâs 61.
 Ebu Câfer et-Tahavî 48.
 Ebu Câfer Muhammed (İbn Abd) 48.
 Ebu Davud 13.
 Ebu Hamid el-Endelusi 71, 75.
 Ebu İshak İbrahim 70, 109.
 Ebu İsmail Abdullah b. Ebu Mansur Muhammed el-Ensari 121.
 Ebu Mansur Tekin 56, 57.
 Ebu Musa İsa b. Muhammed en-Nuşeri 56.
 Ebu Müslim 17, 20, 23.
 Ebu Nasr 81.
 Ebu Nasr Ahmed b. Ali (Togan Han) 82, 83.
 Ebu Nasr Mansûr İbn Irak 120.
 Ebu Nasr Uthî 121.

Ebu Reyhan el-Birûni 36.
 Ebu Süleym Ferec el-Hadim et-Türkî 21, 23.
 Ebu Şucâ Hızır b. İbrahim 85.
 Ebu Tahir Süleyman el-Karmatî 54.
 Ebu Ubeydullah Muhammed el-Afsin (bk. Afsin)
 Ebher 54.
 Ebu'l-Abbas (Seffâh) 4, 5, 16.
 Ebu'l-Abbas Ahmed b. Kayıgh 56.
 Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Vellâd 61.
 Ebu'l-Alâ Hamid Bulgari 75.
 Ebu'l-Alâ Muhammed b. Hassûl 120.
 Ebu'l-Fazl Beyhakî 121.
 Ebu'l-Ferec Rûnî 120.
 Ebu'l-Feth Muhammed b. İsa 56.
 Ebu'l-Feth Bustî 120.
 Ebu'l-Fevâris Ahmed 58.
 Ebu'l-Fida 69.
 Ebu'l-Fütûh Abdülgafir b. el-Hüseyn el-Almai 86, 102.
 Ebu'l-Fütûh Davud 111.
 Ebu'l-Hasan Ali 58.
 Ebu'l-Hasan Ali (Arslan Han b. Baytaş) 81, 82.
 Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Harakani 120.
 Ebu'l-Hasan Hilal b. Bedr 56.
 Ebu'l-Hasan Zekâ el-Aver 56.
 Ebu'l-Hayr İbn Hammâr 120.
 Ebu'l-Kasım Ali b. Abdullah el-Gürgani 120.
 Ebu'l-Kasım -Kuşeyri 36.
 Ebu'l-Kasım Unûcur 58.
 Ebu'l-Kasım Yusuf 53, 54.
 Ebu'l-Misk Kâfur 58, 59, 61.
 Ebu'l-Müsâfir Feth b. Muhammed el-Afsin 54, 55.
 Ebu'r-Recâ Muhammed el-Asvanî 61.
 Ebu's-Sâc Divdâd b. Yusuf Divdest 50, 51.
 Edib Ahmed b. Mahmud Yûkneki 102, 103, 105.

— F —

Fahreddin Mubarekşah 34.
 Fakih 119.
 Farabi 36.
 Fars 4, 24, 43.
 Farsça 93, 98, 104, 105, 119, 121.
 Fatimî 8, 56, 57, 58, 62, 110.
 Fergana 14, 15, 17, 31, 58, 81, 82, 83.

Fergana Hanlığı 87.
 Fergana İlşidi 17.
 Fergana Türkleri 14.
Ferruhî 119.
Ferruhzâd 114.
Feth b. Hakan 25, 52.
 Fırat 5.
 Fil 118.
 Filistin 2.
 Finli 63.
 Fin-Ugorlar 68, 70.
Firdevsî 120.
 Fustat 44, 45, 56, 58.
 Franklar 67.

— G —

G. Fehér 64.
 Ganj 112, 114.
 Garcistan 111.
 Gaza 93.
Gazâiri Râzi 120.
 Gazi 93.
 Gazi (**Gazneli Mahmud'un ünvanı**) 111.
 Gazne 82, 108, 109, 110, 113, 114, 122.
 Gazneliler IX, 7, 34, 36, 42, 81, 108-123.
Gazneli Mahmud (bk. **Mahmud**)
 Gazne Ulu Camii 113.
Gazvan 31.
Gerdizî 73, 121.
el-Gırnatî 69.
 Gırî 114.
 Gotlar (Doğu) 64.
 Göke-Tav 75-76.
 Gök-Tengri (Tanrı) İnancı 11.
 Göktürk 37, 65, 93.
 Gönüllü 118.
 Gulâmân 118.
 Gulâmân-ı Hâs (Gulâmân-ı Saray) 118.
 Gur(hu) 109, 110, 115.
 Gümrük Vergisi 73, 74.
 Gürz 118.
Gyula Németh 64.

— H —

Haccac 3, 28.
Hâcib, 89
Hâcib-i Buzurg 118.
Hâciblik(ler) 25, 26, 46, 59.

Hâcibu'l-Hüccâb 108, 109
 el-Hâcibu'l-Kebîr 46.
 Haç Seferleri 36.
Hadikatü'l-Hakika 120.
 Hadis 98, 119.
 Hakân 89.
Hakan el-Urtue 21.
Hâkanî Ailesi 26.
 el-Hâkâniyye 80.
Hakem b. Ömer el-Gıfârî 15.
Hakkı D. Yıldız 17, 22, 50.
 Haleb 6, 51.
 Halife, Hilâfet 6-8, 20.
 Halifenin Çiftliği 27.
 Halifetü's-Sâlih (bk. **Ömer İbn Abdülaziz**)
Halil Ersoylu 98.
Halil İnalcık 100.
Halit b. Velid 2.
 Hamdaniler 6, 8, 53, 58, 59.
Hammâd et-Türki 20, 23.
 Han 89.
 Han Camii 76.
 Han Kabri 76.
 Han Sarayları 76, 77.
 Hanefti 70.
 Hân-ı Yağma 88.
 el-Hâniyye 80.
Hansalâr 116.
 Harac (reisi) 27, 28, 42, 56, 57, 116.
 Haraceng 85.
 Harezmi 68, 69, 74, 83, 111, 114, 120.
 Haremeyn Valiliği 51.
 Harezmi Tarihi 121.
 Haricî 4.
 Harizmi 32.
Harun 44.
Harun (Harizmşah) 84.
Harun Reşid 5, 6, 7, 21, 23, 32.
Hasan (Bulgar Hanı) 72.
Hasan (Emîru'l-Ümerâ) 8, 15.
 Hassa Ordusu 1, 4, 92.
Hassan b. Hanzala 12.
 Haşimiye 5.
 Hatib 117.
 Hazarlar 32, 37, 56, 65, 66, 68, 70, 72, 73.
 Hazar Denizi 73, 74.
 Hazar Devleti 15.
 Hazara 105.

Hazine(dâr) 4, 59.
Hemedan 23, 113.
Hendek Muharebesi 12.
Herakliyus 65.
Hristiyanlık 11, 37.
Hicaz 1, 24, 25, 58.
Hicret VIII.
Hil'at (Traz) 89, 93, 110.
Hindû 112, 113, 115.
Hindistan 3, 36, 82, 108, 110, 114, 115, 116, 119, 121, 122.
Hint Müslümanları 36.
Hint Okyanusu 114.
Hîre 2.
Hisbe 60.
Hişam 4, 6, 28, 30.
Hizmet Safhası 20, 26.
Hoca Ahmed Yesevî 32.
Hocend 83-85.
Horasan 2, 4, 6, 21, 25, 27, 28, 30, 82, 83, 109, 110, 114, 116.
Hotan 82, 84.
Hotarmış 26.
Hulefâ-i Râşidîn VIII, 1, 2, 14, 15, 35, 98.
Humâreveyh 44, 45, 47, 48, 56.
Hutbe 7, 8, 29, 41, 43, 45, 89.
Huvare 33.
Hüseyn (Doğu Karahanlılardan) 86.
Hüseyn b. Abdüsselâm 48.
Hüseyn b. Hasan 87.
Hüseyn G. Yurdaydın 35.
Hüsrev Melik 115.
Hüsrevşah 115, 120.

— I, İ, J —

İmga 91.
Irak 3, 5, 6, 15, 27, 54, 74, 116.
Irak-ı Acem 113, 119.
İsfahan 23, 24.
İbn Fadlan 32, 63, 69, 70, 72, 73, 74, 77.
İbnü'l-Halîc (Muhammed b. Ali el-Halecî) 56.
İbn Havkal 69.
İbn Rusta 32, 69, 74, 75.
İbn Sinâ 36.
İbn Tayfur 17.
İbn Yunus 61.
İbn Zolâk 61.

İbnü'd-Dâye 61.
İbnü'l-Esîr 17, 20, 28, 69, 70.
İbnü'n-Nedîm 48, 69.
İbrahim (Emevi Halifesi) 4.
İbrahim (Humâreveyh'in oğlu) 56.
İbrahim (Bulgar Hamı) 72.
İbrahim (I) 106.
İbrahim (Gaznelî) 115, 120, 122.
İbrahim Han II 86.
İbrahim Kafesoğlu 96, 100.
İbrahim b. Muhammed 86.
İbrahim b. Nasr (I) 84, 85.
İbn Battuta 69.
İbnü'r-Râik (bk. Muhammed b. Râik el-Hazari)
İdişçibaşı (İçkicibaşı) 90.
İdrisi 69.
İdrisiler 6.
İhsidiler IX, 6, 41, 42, 43, 50, 53, 55-63.
İlâhiyat Fakültesi VII.
İlek Hanlar 80.
İlbaşı (Emir-i Ahûr) 90.
İlhanlılar 102.
İlig 89.
İlig Han (bk. Nasr b. Ali)
İlteber 72.
İnak (İtah) et-Türkî 22, 24, 25, 26, 42.
İndüs Catları 113.
İpek Yolu 12.
İran(h, lar) VII, 1-3, 5-7, 13, 14, 16, 19, 21, 26, 35, 36, 63, 74, 108, 114, 116.
İran Edebiyatı 93.
İrnek 64.
İsa en-Nuşerî 56.
İsficâb 33, 81, 84.
İshak (Bulgar Hamı) 72.
İshak b. Kundacık 25, 44, 52.
İskandinav 74.
İskenderiye 44.
İskender Nehri 66.
İslâm Fetihleri 2, 15.
İslâm Devleti VIII, 1, 2, 5, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 36, 42, 49, 50, 78.
İslâm Dünyası 8.
İslâm Hukukçuları 104.
İslâm Hakimiyeti 3.
İslâm Kültür ve Medeniyeti 36, 93.
İslâm Medeniyeti Dairesine Giriş 94.
İslâm Medeniyeti 11.

İslâm Orduları 13, 14, 15, 21, 78.
İslâm Tarihi VII, VIII, 8, 11, 13, 16, 35.
İslâmiyet 11, 12, 14, 15, 18, 20, 28, 88, 93, 95.
İslâmî Türk Edebiyatı 95, 98.
İslâmî Vergi Sistemi 3.
İslavlar 70.
İsmail H. Danişmend 13, 36.
İsmailî 58, 109.
İspanya 3, 6, 8.
İstahrî 69, 77.
İstanbul 1, 2, 4, 65, 67.
İsveç 73.
İşbol 76.
İşhan (İşhanlar İşhanı) 52.
İşrâf-ı Evkâf 117.
İtil 16, 32.
İtil (Volga) 68, 74.
İtil (Volga) Bulgarları IX, 34, 42, 63-78.
Justinianos (II) 66.

— K —

Kâbil 108, 111.
Kadı 59, 60, 91.
Kadı Ebu Muhammed b. Abdullah en-Nasîhî 120.
Kadı'l-Kudât 117, 118.
Kadir-Billah 110, 113, 114.
Kadisiye Zaferî 2, 13.
Kafkaslar 15, 16, 65, 74, 76.
Kâfur (bk. Ebu'l-Misk Kâfur).
Kâğıt 18, 19.
Kâhir (-Billah) 8.
Kahire 46.
Kaim-Biemrillah 35.
Kalaç Türkleri 119.
Kalaçur 118.
Kalınca 113.
Kama (Çolman) 68, 72, 74.
el-Kanunû'l-Mes'ûdî 120.
Kao Sien-tche 17.
Kapucubaşı 89.
Kara 89.
Kara Bulgarya 66.
Karadeniz 64, 65, 66.
Karahanhlar IX, 7, 32, 33, 34, 42, 80-106, 112, 122.
Karahanh Devlet Teşkilâtı 96.

Karahitaylar 85, 86.
Karakurum 95.
Karasaray 76, 77.
Karluklar 17, 18, 31, 33, 34, 92.
Karluk Faraziyesi 80.
Karluk-Yağma Faraziyesi 80.
Karmatîler 44, 54, 58, 111, 112, 119.
Kasım b. Yahya el-Meryemî 48.
el-Kasım b. Ahmed er-Ressî 61.
Kâşgar 81, 82, 83, 84, 94, 96.
Kâşgar-Hakâniye Lehçesi 96.
el-Kataî 45, 56.
Katiavar 113.
Kâtib, Kitâbet 25, 48, 59.
Kâtîp Çelebi 100.
Katib-i Sırr 46.
Katrû'n-Nedâ 47.
Katvan Çölü 82, 85.
Kâvus 32.
Kayıghı 25.
Kazan 71, 76.
Kazan Hanlığı 72.
Kazvin 54.
Kehfû'd-Devle ve'd-Din 113.
Kermençük 76.
Kervansaray 106.
Keşmir 112, 113.
Keşfü'z-Zunûn 100.
Kılıç 89, 118.
Kılıç Buğra Han Hârûn 81, 82.
el-Kındî 61.
Kıpçak(lar) 72.
Kırgız 33, 80, 100.
Kırım 76.
Kıyasu'l-Enbiya 102.
Kış Kezek 95.
Kızıldeniz 60.
Kızıl Pulat Hamamı 77.
Kışlak Hazara Camii 105.
Kief 67, 70, 71.
Kilisli Rifat (Bilge) 102.
Kinde 2.
Kinnesrin 21, 51.
Kişçiler, 90.
Kitabu Cevâhiri'n-Nahv fi Lugati't-Türk: 100.
Kitabu'l-Cevâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir 120.
Kitabu'l-Ensâb 103.
Kitabu's-Sayda 121.

Kıtabu't-Tahkik mâ li'l-Hint 121.
 Knavc 112, 113.
 Krişna 112.
Kobrat (Kuvrat, Kovrat, Kurt, Kourt) 65, 66, 68.
 Koçkarbaşı 82.
Konstantin (IV) 66.
Kotrag 65, 68.
 Kökyuk 91.
 Kuban 64.
 Kuça 17, 33.
 Kudüs 2.
 Kûfe 4, 15, 25, 51, 54.
 Kufi 105.
 Kuman 66.
Kûncûr et-Türki 25.
 Kur'an VIII, 98.
Kur-Sul 15.
Kurum Han 67.
 Kusdar 111.
 Kuşcular 90.
Kutadgu Bilig 85, 86, 87, 95, 96, 98, 99, 100, 105.
Kutadgu Biligdeki Toplum ve Devlet Anlayışı 100.
Kutadgu Biligde Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri 100.
Kuteybe b. Müslim 3, 15, 19, 28, 29.
 Kutsal Nikolay Kilisesi 76.
 Kuturgur 64.
 Kutval 112.
 Kuzey Türbesi 76.
 Küçük Minare 76.
 Küçük Şehir 77.
 Kün-Toğdı 96, 97.
 Kürt İsyanları 24.
Kütübü Sitte 13.

— L —

L. Râsonyi 64.
 Lahor 115.
 Lamgân 111.
 Leşker-i Bazar 122.
 Leşker-i Bazar Sarayı 122.
 Leşker-i Bazar Ulucamii 122.
 Leşker-i Kalb 118.
 Levikler 109.

Lohket 112, 113.
 Liu En-Lin 118.

— M —

Mabud Siva 113.
 Macarlar 37, 66, 67.
 Mahallî Hanedânlar 7.
 Mahallî Türk Hükümdarları (Hanedânları) 14.
Mahmud Arslan 100.
Mahmud (Kaşgârî) 69, 86, 100.
Mahmud (Gazneli) 36, 70, 82, 108-114, 117, 119.
Makdisî 17.
Makrizî 44, 45, 61.
 Malazgirt Meydan Muharebesi 36.
 Maliki 61.
 Manas 95.
 Manas Destanı 95.
Mancûr 25.
 Maniheizm 11.
Mansur (Cafer) 5, 7, 20, 23, 31.
Mansur (Arslan İlig) 83.
Mansur b. Nuh 109.
 Mansûre 119.
 Maverâünnehir (bk. Aşağı Türkistan)
 Mecusilik (Zerdüştlük) 11.
 Medâin 2, 5, 12.
 Medine VIII, 1, 12, 25, 31, 42, 58, 113.
 Medrese 35, 105, 115, 117.
Mehdî 2, 23, 31.
Mehmet Kara 98.
 Mekke 1, 25, 58, 70, 113, 120.
Melik Arslan 115.
Melikşah 85.
Melikü's-Şuarâ Emir A'mâk Buhârî 105.
Melikü's-Şuarâ Unsuri 120.
 Memluklar 36, 43, 57.
Me'mun 6, 7, 21, 23, 32, 43, 50.
 Menâkıb Mecmuası 94.
Mengüçur 51.
 Meraga 55.
 Merv 6, 14, 15, 20, 106.
 Mervâniler 3.
Mervan b. el-Hakem 3.
Mervan (II) 4.
Mervan b. Muhammed 16, 32.
 Mescid-i Cuma 85.
 Mesleme 4.

Mes'ud (Gazneli) 84, 111, 114, 117, 119, 122.
Mes'ud (II) 114.
Mes'ud (III) 115, 122.
Mes'ud-i Kerim (**Mes'ud III**) 115.
Mes'ud-i Sa'd-i Selmân 120.
Mes'ûdi 61, 69.
Mes'ûdi fi Furû'l-Hanefiye 120.
Meşhed 95.
Method 68.
Mevali 3, 4, 5, 16, 19, 20, 31.
Mevdud 114, 120.
Mevlid 99.
el-Meydan 45.
Meymene 118.
Meysere 118.
Mezâlim 60, 89.
Mezapotamya 76.
Mısır 1, 2, 4, 6, 23, 24, 25, 42, 43, 44, 48, 53, 55, 56, 61, 62, 63, 74.
Mızrak 118.
Mihail (Boris Han) 67.
Mikvâsu'n-Nil (Nilometre) 46.
Minuçihri (**Minuçehri**, **Menuçehri**) 119.
Moğol 36, 63, 71.
Muâviye (I) 2, 3, 15, 19.
Muâviye (II) 2.
Mubarek et-Türki 20, 23.
Mugire b. Şûbe 2.
Muhacir 1.
Muhafız Alayı Kumandanlığı 59.
Muhafız Birliği 7, 8, 21.
Muhammed (Gazneli Mahmud'un oğlu) 114.
Muhammed (Doğu Karahanlılardan) 86.
Muhammed (Bulgar Hanı) 72.
Muhammed (Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan'-ın oğlu) 26.
Muhammed b. Abdullah 48, 51.
Muhammed b. Ali 83.
Muhammed b. Ali el-Haleci 56.
Muhammed Buğra Han 84.
Muhammed b. Ali es-Semerkandi 105.
Muhammed b. Ali Sûzânî es-Semerkandi 1;5.
Muhammed b. Hasan b. Zekeriyâ 61.
Muhammed b. Nasr (I) 84, 106.
Muhammed b. Râik el-Hazarî 8, 22, 58.
Muhammed b. Sûl 20, 23.
Muhammed b. Süleyman el-Katibî 44, 45, 56.
Muhammed b. Toğaç 6, 56, 58.

Muhtar (Bahçe) 61.
Muhtar es-Sakaffî İsyanı 3.
Muhtedi 7.
Muhtesib 117.
Mühtedi 28.
Mukaddeme (Talia, pişdâr) 118.
Mukaddesi 69.
Muktedir 8, 24, 54, 63, 69.
Muktedi-Billah 100.
Multan 111, 112, 113, 119.
Mu'nis el-Muzaffer 8, 56.
Muntasır 7.
Muntazâm Birlikler 118.
Musa b. Boğa 26.
Musa b. Nusayr 3.
Musa Tonga İlig 81.
Musevilik 16, 32, 37.
Mustain 7, 24, 51.
Musul 6, 23, 44, 52.
Mutasım 7, 21, 23-26, 32, 42, 56.
Mutemid 7, 24, 43.
Mu'tez-Billah 7, 42, 51.
Mutezid 22, 47, 53.
Muttaki 8.
Muttra 112.
Mücadele Safhası 15, 26.
Mücahit 93.
Mülhakâtü's-Surah 103.
Mülûku'l-Hâkâniyye 80.
Mülûku'l-Hâniyye 80.
Mü'min (Bulgar Hanı) 72.
Müslim (Ebu) 4, 12, 13.
Müslüman Türk Devletleri Tarihi 123.
Müslim b. Said el-Kilabî 25.
Müstekfi 8.
Müşrif 117.
el-Mütenebbî 61.
Mütevekkil 7, 22, 24, 42, 51.
Müzahim b. Hakân b. Urtuc et-Türki 43.
Müstazhir-Billah 86.

— N —

Nabiga ez-Zübyânî 12.
Naharar 52.
Nakibu'l-Eşraf 60.
Narayanpur 112.
Nâsru'l-Hak 110.

Nasihât-nâme 102.
Nasr b. Ali (İlig Han) 82, 106.
Nasr b. Ahmed 108.
Nasr b. İbrahim 106.
Nasr b. Seyyar 4, 15, 30.
Nasru Dinillah Hafizu İbâdillah 114.
Nasrû'd-Din ve'd-Dünya 109.
Necibî Ferganî 105.
Necîa Pekolcay 95, 96, 119.
Nemrûn 31.
Nevruz 60.
Nihavent Savaşı 14, 26.
Nil 46, 60.
Numan b. Yakub el-Bulgarî 74.
Nişâbur(lu) 101, 109.
Nizak Tarhan 30.
Nizamaddin 110, 112.
Nizâmü'l-Mülk 118.
Nuh b. Esad 43.
Nuh b. Nasr 108.
Nürşî b. Tâcebek et-Türkî 25.

— O, Ö —

Odgurmuş 96, 97.
Oğulcak 33.
Oğulcak Kadir Han 80.
Oğur 64, 65, 75.
Oğuz(lar) 33, 36, 64, 70, 100, 111.
Oğuzca 75.
Oğuz Destanı 94.
Ok 118.
Oka Nehri 68.
Okçular 90.
Omelyan Pritsak 80.
Omurtag Han 67.
Onoğur 64, 75.
Ordugâh (Şehirleri) 5, 21, 27.
Orta Asya 3, 18, 33, 69, 74, 76, 80, 114, 116.
Ortadoğu 5.
Ortadoks 67.
Osman (Hz.) 2, 13.
Osmanlılar IX. 36, 37.
Osman Han 85.
Osman Cilacı 98.
Osman Muhtari 120.
Osman Turan 11, 37.
Otamış 26.

Oturgur 64.
Otuz-Oğuzlar 68.
Öğdülmiş 96, 97.
Ömer (Hz.) 2, 13, 14, 16, 27, 32.
el-Ömerî 69.
Ömer İbn Abdülaziz 3, 4, 16, 26, 28, 29.
Öşür 116.
Özkent 82, 83, 84.

— P —

P.K. Hitti 8.
Pakistan 36, 119, 123.
Peçenek 66.
Pencap 111, 115, 122.
Pers İmparatorluğu 5.
Peygamber (Hz.) VIII. 1, 4, 12, 13, 33, 35, 94, 95, 98, 101, 105.
Philippikos 66.
Pir-i Türkistan (bk. Ahmed Yesevî)
Pişdâr (Mukaddeme, Talia) 118.
Pliska (Ababa) 67.
Presiyan 67.
Preslav 67.

— R —

Rabguzî 102.
Ramazan Şeşen 13.
er-Ravda 46, 61.
Razî 8, 22, 58.
Rebî b. İmrân et-Timimî 30.
Rebî b. Süleyman el-Muradî 48.
Remle 56, 57.
Reşidüddin 69.
Rey 54, 113.
Reyyan 23.
Reis 91, 117.
Reşat Genç 80, 92, 96.
Reşit Rahmeti Arat 99.
Ribât 33.
Ribât-ı Melik 85, 106.
Rihle (Risâle) 63, 69.
Rodos 2.
Rûm Sûresi 1.
Rus(ya) 63, 65, 66, 67, 71, 73.

— S —

Sabirler 65.
Sabit el-Esedî 32.

Sâcoğulları IX, 41, 42, 44, 49-55, 63.
 Saffâriler 7, 43, 51.
 Sahabe 26, 28.
 Sahib-i Divan 117.
 Sahib-i Divan-ı Arz 117.
 Sahibü'l-Berid 117.
 Sahibü's-Şurta 59.
 Sakâ (Artçı) 118.
 Said b. el-Bitrik 61.
 Said b. Osman 15, 19.
 Said b. Haris 15, 27.
 Salâr 117.
 Salâr-ı Gülâman 118.
 Samanî(ler) 7, 33, 43, 53, 68, 74, 81, 82, 93, 108, 110, 114, 116.
 Sâmarrâ 7, 8, 21, 22, 25, 41, 42, 45, 46, 51.
 Sarahs 114.
 Saray Muhafızları 92.
 Saraycık Testisi 105.
 Saroğur 64.
 Sasani İmparatorluğu 1, 5, 12, 13.
 Satuk Buğra Han (bk. Abdülkerim)
Satuk Buğra Han Destanı (bk. Tezkire-i Satuk Buğra Han)
 Savaş Baltası 118.
 Sebüktekin 82, 109, 120-122.
 Sebükteginiler 108.
 Seffâh (bk. Ebu'l-Abbâs)
 Selanik 44.
 Selçuklular IX, 7, 9, 22, 34, 35, 37, 42, 76, 85, 92, 114, 115, 116, 118, 122.
 Selm b. Ziyâd 15.
 Semender 32.
 Sem'anî 103.
 Semerkant 3, 14, 15, 18, 19, 27, 28, 29, 30, 31, 81, 84, 85, 94, 103, 106.
 Senâi 120.
 Sencer 115.
 Sessiz Mübadele 74.
 Sevâd 23.
 Sevsen er-Rassî 69.
 Seyfû'd-Devle 109.
 Seyyid Hasan Gaznevî 120.
 Seyyidü's-Şuarâ Reşidi Semerkandi 105.
 Sibeveyh 61.
 Sicilya 2.
 Sikke 41, 45, 53.

es-Sikketü'l-Buhariyye (bk. Buharahlr Ma-
 hallesi
 Silâhdâr 90.
 Sima ed-Dimaşki 26.
 Simbat 52, 53.
 Sind 3, 114.
 Sipehsalâr 117.
 Sirmium 64.
 Sistan 110.
 Siyâsetname 118.
 Sofya 67.
 Soğd(lular) 14, 16, 31.
 Subaşı Tegin 82.
 Sudanlı 44, 58, 59.
 Sûfi(ler, lik) 32, 33, 104.
 Sugûr 21, 23, 25.
 Süku'l-Varrakîn 60.
 Sûl(i) Ailesi 22, 26.
 es-Sûlî 20.
 Sultan 110.
 Sül-Tekin 29, 31.
 Su-lu 30.
 Sumnat 113.
 Suvar 72, 75, 77.
 Suriye 1, 2, 5, 6, 21, 25, 43, 58, 59, 60, 74.
 Süleyman 29.
 Süleyman Arslan Han b. Yusuf (Şerefü'd-
 Devle Ebu Şucâ) 86.
 Süleyman Çelebi 99.
 Sünnet VIII.
 Sünnî 6, 45, 70.
 Svyatoslav 67.

— § —

Şafîî 61.
 Şahne 117.
 Şam 2, 31, 42, 57.
 Şaman (Şamanlık, Şamanizm) 11.
 Şaş (Taşkent) 14, 15, 17, 83, 84, 104.
 Şarabdâr 116.
 Şehnâme 120.
 Şehristanî 36.
 Şii 4, 6, 8, 22, 119.
 Şelkey Yaltavar 71.
 Şemmah b. Zirâr 12.
 Şemsâbâd 85, 106.

Şemsü'l-Mülk 85.

Şeyban 44.

Şeyh 34.

Şir Kebir Camii 105.

Şirzâd 115.

Şukayr 45.

Şuman 14.

Şumnu 67.

Şurta 46, 56, 59.

eş-Şurtatu'd-Suflâ 46.

eş-Şurtatu'l-Ulyâ 46.

— T —

Taberi 17, 28.

Taberistan 15, 23.

Taberiye 57.

Tabib 59.

Tac 110.

Tafzîlu'l-Etrâk alâ Sâiri'l-Ecnâd 120.

Tahdîdu Nihayeti'l-Emâkin 121.

Tahirîler 7, 93.

Talia (Mukaddeme, Pişdâr) 118.

Talib (Bulgar Ham) 72.

Talakan 15.

Talhatan Baba 106.

Talas (Taraz, Ta-le-se, Evliya-Âta) 17, 83, 84.

Talas Savaşı 16, 18, 19, 20, 26.

Tamgaç (Tavgaç, Tabgaç, Tafgaç) 89.

Tamgaç Dirhemleri 85.

Tamgaçı (Mühürdar) 91.

Tangra (Tanrı) 67.

Tanisar (Thanesar) 112.

Tarhun b. ez-Zâi 20.

Tarhun el-Cemmâl 20.

Tarık b. Ziyad 3.

Tarih-i Kâşgar 86, 102.

Tarih-i Yemini 121.

Tarih-i Beyhakti 121.

Tarih-i Bulgar 75.

Tarik Mekke Valiliği 51.

Tarsus 23.

Tasavvuf 61, 104, 120.

Taşkent (bk. Şaş)

Tavgaç Buğra Kara Hakân Ebu Ali Hasan 86.

Tavgaç Buğra Kara Hakân Ebu Ali Hasan b.

Süleyman Arslan 96.

Terken 89.

Tekin el-Buhari 25.

Tervel 66.

Tezkire-i Satuk Buğra Han (Satuk Buğra
Han Destanı) 34, 94.

Theodosios (III) 66.

Ticari İlişkiler 32.

Törü (Kanun) 88.

Togan Han (bk. Ebu Nasr Ahmed b. Ali)

Toğaç 57.

Toharistan 15, 30, 31, 109, 116.

Tokşın 76.

Tolun 21, 43.

Tolunoğulları IX, 6, 41, 42-50, 53, 55, 60, 63.

Tolunoğlu Ahmed 25.

Tolunoğlu Camii 60.

Tonga (Tona) 80.

Toroslar 44.

Traz 3, 89.

T'u-chüe (Tukyu-Göktürk) Faraziyesi 80.

Tuğcular 90.

Tuğ Şad 31.

Tuğrul Bey 22, 114.

Tuğrul (Gazneli) 114.

Tuğrul Kara Hakan 87.

Tuğrul Karahan Mahmud 86.

Tuna 64.

Tuna Bulgar Devleti 65, 66-68.

Tunus 6.

Turfan 95.

Turgaklar 92.

Tâs 122.

Tushi 34.

Tûzûn 8, 22.

Tünhas 83.

Türgeş Hakâmı 15, 30.

Türk(ler) 5, 6, 7, 11-16, 18-22, 26, 29, 35, 36,
41, 100.

Türk-Arap İlişkileri 16, 18, 19, 31.

Türk Çadırı (Kubbetü Türkiyye) 12.

Türk Cihan Hakimiyeti 88.

Türk Nüfuzu 24.

Türk Hakâmı 14.

Türk Tarihi 11, 16, 18, 35, 65, 80, 93.

Türk Valiler 14.

Türk Kültürü ve Edebiyatı 98.

Türk Devri (İslâm Tarihi) 35.

Türk Devlet İdaresi Geleneği 91.

Türk-İslâm Devletleri VIII, IX, 20, 34, 35,
41, 48, 53, 63, 66, 69, 78, 105, 108, 118.

Türk-İslâm Devletleri Tarihi VII, 14, 18, 22,
49, 110.

Türk-İslâm Kültürüne Giriş 35.

Türk-İslâm Kültürü (Medeniyeti, Mimarîsı)
75, 78, 93, 94, 102, 103, 106, 114, 121,
122.

Türkçe 48, 98, 100, 103, 104, 119.

Türkçe Kur'an Tercümesi 104.

Türkistan 30, 32, 33, 70, 74, 80, 92, 94.

Türkistan Hakanları 80.

Türkistan Uygur Hanları 80.

Türkmen 100.

Türkmen Faraziyesi 80.

Türkler ve İslâmiyet 11.

Türkistanda İslâmiyet ve Türkler 12.

— U, Ü —

Ubeydullah 8.

Ubeydullah b. Yahya b. Hakan et-Türki 24, 26.

Ubeydullah b. Ziyâd 15, 19.

Uğrak 92.

Ulu Hâcib 89.

Ural Dağları 68.

Uralı 63.

Urhûz b. Uluğ Tarhan et-Türki 43.

Uspenskiy Manastırı 76.

Ustyug 68.

Uşrûsana 14, 23, 31, 32, 50, 83.

Uygur 93.

Uygur Devleti 80.

Uygur Faraziyesi 80.

Uzcûr et-Türki 25.

Ücretli Askerler 118.

— V —

Vali(lik) 23, 24, 42.

Vambéry 64.

Vâsık 7, 23, 24, 42.

Vâsıt 3.

Vâsıf et-Türki 22, 24, 26, 51.

Vayhand 111, 112.

Vekîl-i Has 117.

Velid (II) 4.

Velid b. Abdülmelik 3, 15.

Velid b. Muhammed et-Temimî 48.

Vergi 3.

Vezaret 19, 24, 25, 26, 59, 97.

Viso (Ves) 74, 75.

Vladimir (Knez) 70.

Volga (İtil) 65, 68, 69.

V.V. Grigorev 80.

W. Radlof 95.

— Y —

Yabgu Bey 30

Yağma 34, 100.

Yağma Faraziyesi 80.

Yahudilik(ler) 11, 47, 59.

Yahya b. Da'ud el-Hursî 23.

Yakındoğu 5.

Yakub b. Killis 59.

Yakubî 17.

Yaltavar (Bulgar Hamı) 72.

Yarcûh et-Türki 26.

Yarlıg 103.

Yarkend 84.

Yatgaklar 92.

Yay 118.

Yaycalar 90.

Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu
Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri 100.

Yedisu 84.

Yemame 24.

Yemen 24, 25.

Yeminler 108.

Yemînü'd-Devle ve Emfnü'l-Mille 110.

Yenikend 33.

Yenisey 33.

Yesevîlik 104.

Yesi 104.

Yezdicerd (III) 14.

Yezid (I) 2.

Yezid (II) 4.

Yezid (III) 4.

Yiltavar 72.

Yuğruş (Vezir) 90.

Yunanlılar 67.

Yunan Yerleşim Bölgesi 77.

Yusuf 51.

Yusuf Has Hacib 85, 86, 87, 88, 96, 105.

Yusuf Kadir Han 82, 83.

Yusuf Ziya Kavakçı 104.

Yüknek 102.

— Z —

Zabulistan 109.
Zağros Dağları 13.
Zahiru Halifetillah 114.
Zekât 116.
Zekeriya Kitapçı 11, 13, 30.
Zeki V. Togan 74.
Zemahşeri 36.
Zemindaver 109.
Zencân 54.

Zenci Köleler İsyanı 51, 54.
Zenon 64.
Zerdüştlük (Mecusilik) 11.
Zeynü'l-Ahbâr 121.
Zımmîler 3, 28.
Ziyâd b. Sâlih 17.
Ziyâd İbn Ebîhi 2, 15.
Züheyr et-Türkî 20, 23.
Zü'n-Nûn el-Mısırî 61.
Züye 76.

İSBN 975 - 482 - 129 - 1

Fiyatı : 20.000 TL.